ПЛОВДИВСКИ УНИВЕРСИТЕТ „ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ“

ФИЛОЛОГИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

ПАИСИЕВИ ЧЕТЕНИЯ

КРЪГЛА МАСА

ЕЗИКОВЕДСКА БЪЛГАРИСТИКА

СЪПОСТАВИТЕЛНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ

СОЦИОКУЛТУРНИ КОНТЕКСТИ

Пловдив
2025 г.

НАУЧНИ ТРУДОВЕ

том 63, кн. 1, сб. А, 2025

Филология

Публикуването на настоящото издание на Научните трудове на Филологическия факултет на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“ е реализирано с финансовата подкрепа на Фонд „Научни изследвания“ по проект № КП-06-МНФ/26 от 13.08.2025 г. Фонд „Научни изследвания“ не носи отговорност за съдържанието на включените материали.

PAISII HILENDARSKI UNIVERSITY OF PLOVDIV – BULGARIA
RESEARCH PAPERS – LANGUAGES AND LITERATURE
VOL. 63, BOOK 1, PART A, 2025

ОТГОВОРЕН РЕДАКТОР

доц. д-р Юлиана Чакърова
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

НАУЧНИ СЕКРЕТАРИ

гл. ас. д-р Ана Маринова
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

гл. ас. д-р Боряна Тенчева
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

гл. ас. д-р Райна Танчева
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

проф. д.ф.н. Борис Норман
Беларуски държавен университет, Минск, Беларус

проф. д.ф.н. Галин Тиханов
Лондонски университет „Куин Мери“, Великобритания

проф. д.ф.н. Диана Иванова
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

проф. д.ф.н. Кирил Чекалов
Институт за световна литература „А. М. Горки“ към РАН, Москва, Русия

проф. д.ф.н. Красимира Алексова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“, България

проф. д.ф.н. Сергей Николаев
РАН, Москва, Русия

проф. д.ф.н. Фьодор Поляков
Виенски университет, Австрия

проф. д.ф.н. Христина Тончева
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

проф. д-р Богуслав Желински
Познански университет „Адам Мицкевич“, Полша

проф. д-р Жизел Валанси
Университет в Каен – Нормандия, Франция

проф. д-р Красимира Чакърова
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

проф. д-р Леони Ормънд
Кингс Колидж – Лондон, Великобритания

проф. д-р Малгожата Корítковска
Институт по славистика към ПАН, Варшава, Полша

проф. д-р Михаела Солейман-пур-Хашеми
Масариков университет, Бърно, Чешка република

проф. д-р Надежда Сталянова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“, България

проф. д-р Николина Бурнева
Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“, България

проф. д-р Петя Осенова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“, България

проф. д-р Родолф Боден
Сорбона, Париж, Франция

проф. д-р Саша Шмуля
Университет в Баня Лука, Босна и Херцеговина

проф. д-р Светла Коева
Институт за български език, БАН, София, България

доц. д.ф.н. Дияна Николова
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

доц. д-р Борян Янев
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

доц. д-р Владислав Миланов
Софийски университет „Св. Климент Охридски“, България

доц. д-р Елена Крейчова
Масариков университет, Бърно, Чехия

доц. д-р Жан-Пол Рог
Университет в Каен – Нормандия, Франция

доц. д-р Златороса Неделчева-Белафанте
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

доц. д-р Елица Миланова
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

доц. д-р Марияна Биелич
Университет в Загреб, Хърватия

доц. д-р Марцел Черни
Институт по славистика към ЧАН, Прага, Чехия

доц. д-р Мийрям Салим-Ахмед
Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“, България

доц. д-р Павел Крейчи
Масариков университет, Бърно, Чехия

доц. д-р Раджни Сингх
Университет в Данбад, Индия

доц. д-р Соня Александрова-Колева
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

доц. д-р Стефка Кожухарова
УНСС – София, България

доц. д-р Христо Боев
Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“, България

доц. д-р Христо Салджиев
Тракийски университет – Стара Загора, България

доц. д-р Яна Роуланд
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

гл. ас. д-р Ана Маринова
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

гл. ас. д-р Борислав Борисов
Софийски университет „Св. Климент Охридски“, България

гл. ас. д-р Боряна Тенчева
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

гл. ас. д-р Райна Танчева
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

гл. ас. д-р Юлия Митева
Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“, България

ас. Дарка Хербез
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

Технически сътрудници

ас. д-р Таня Нейчева
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

ас. Владислава Иванова
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

докт. Анастасия Кехайова
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

Коректори

ас. Гергана Иванова
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

ас. Вадим Банев (английски език)
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

ас. Здравко Генов (английски език)
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

ISSN 0861-0029

СЪДЪРЖАНИЕ

КРЪГЛА МАСА

ТРАДИЦИЯ И ПРИЕМСТВЕНОСТ В БЪЛГАРСКИЯ КНИЖОВЕН ЕЗИК ПРЕЗ ВЕКОВЕТЕ

ПРОБЛЕМЪТ ЗА НОРМАТА ПРЕЗ СЛАВЯНОБЪЛГАРСКИЯ ПЕРИОД ОТ ИСТОРИЯТА НА НОВОБЪЛГАРСКИЯ КНИЖОВЕН ЕЗИК
Найда Иванова 11

ЦАРИГРАДСКАТА БИБЛИЯ (1871) И ПРОЦЕСЪТ НА КНИЖОВНОЕЗИКОВАТА ИНТЕГРАЦИЯ ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО (ТРЕТАТА ЧЕТВЪРТ НА XIX ВЕК)
Диана Иванова 28

АНАСТАС ГРАНИТСКИ И ПРОЦЕСИТЕ НА НОРМАЛИЗАЦИЯ НА НОВОБЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК: ИДЕИ И ПРИНОС (1859 – 1878)
Детелина Овчарова 43

НАУКОЛЮБИЕ И ОБРАЗОВАНИЕ. „БЪЛГАРСКИ БУКВАР“ НА ГЕОРГИ БУСИЛИН
Александър Николов 55

БЪЛГАРСКИЯТ РЕЧЕВ ЕТИКЕТ ОТ ТРЕТАТА ЧЕТВЪРТ НА XIX ВЕК, ОТРАЗЕН В „ГРАМАТИКА НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК С УПРАЖНЕНИЯ И АНГЛИЙСКО-БЪЛГАРСКИ РЕЧНИК“ (1859) ОТ АМЕРИКАНСКИЯ МИСИОНЕР ЧАРЛЗ МОРС
Мария Мицкова 66

ПЕТКО-СЛАВЕЙКОВАТА СЛЕДОСВОБОЖДЕНСКА ЖУРНАЛИСТИКА. ВЕСТНИК „ЦЕЛОКУПНА БЪЛГАРИЯ“
Елена Гетова 80

НЕИЗСЛЕДВАНИТЕ ПОТАЙНОСТИ НА ГРЪЦКО-БЪЛГАРСКИЯ ПРЕВОД ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО: СЛУЧАЯТ КОНСТАН ГЕРУ
Драгомира Вълчева 89

ДОКТОРАНТИ

ПО ВЪПРОСА ЗА ПИСМЕНОТО РАЗГРАНИЧАВАНЕ
НА ПРЯК ОТ КОСВЕН ПАДЕЖ ПРИ ИМЕНАТА
ОТ ЖЕНСКИ РОД В ДОКУМЕНТИ НА ВАРНЕНСКАТА
ОБЩИНА ОТ ТРЕТАТА ЧЕТВЪРТ НА XIX ВЕК
(По модела на пловдивската книжовноезикова школа)
Кольо Хубенов 107

ЕЗИКОВЕДСКА БЪЛГАРИСТИКА

СЪПОСТАВИТЕЛНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ (БЪЛГАРСКИ С ДРУГИ ЕЗИЦИ)

ПАЛАТАЛНА КРАЕСЛОВНА СЪГЛАСНА [Т’]
В СЪВРЕМЕННИ РОДОПСКИ ГОВОРИ
Мирослав Михайлов 123

НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ НАЧИНАТЕЛНИТЕ ПРЕДСТАВКИ
В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК
Ирена Русева 134

ОЩЕ ВЕДНЪЖ ЗА ПРОИЗХОДА НА НАРЕЧИЯТА
В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК
Милена Видралска 148

ВРЪЗКИ МЕЖДУ ПРЕДПОЧИТАНИЯТА
КЪМ ДОСТОВЕРНОСТТА НА ИЗКАЗВАНИЯ
С ЧЕТИРИТЕ ЕВИДЕНЦИАЛА В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК
И ФАКТОРА *ВИД СПЕЦИАЛНОСТ*
(ВЪРХУ ДАННИ ОТ АНКЕТНО ДОПИТВАНЕ)
Красимира Алексова 159

ФУНКЦИОНАЛНА ИНТЕРПРЕТАЦИЯ
НА ПОДЧИНЕНИТЕ ИЗРЕЧЕНИЯ КЪМ НАРЕЧИЯ
Димитър Георгиев 171

ПУНКТУАЦИЯ ПРИ ПОДЧИНИТЕЛНИ ИЗРЕЧЕНСКИ ЧАСТИ
В НАУЧНИТЕ ТЕКСТОВЕ: СЪПОСТАВКА
МЕЖДУ АНГЛИЙСКИЯ И БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК
Биляна Овчарова 185

ДОКТОРАНТИ

МЯСТОТО НА ПРИЧАСТИЯТА ВЪВ ФУНКЦИОНАЛНО-СЕМАНТИЧНОТО ПОЛЕ НА ЗАЛОГОВОСТТА В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ И ИТАЛИАНСКИ ЕЗИК
Божидар Бояджиев 201

СОЦИОКУЛТУРНА АНТРОПОЛОГИЯ И КОМУНИКАЦИЯ

ФИЛОСОФСКИ И АНТРОПОЛОГИЧНИ ПРОЕКЦИИ В ЛИНГВИСТИКАТА

РЕКЛАМАТА В ГРЪЦКИЯ ПЕЧАТ В НАЧАЛОТО НА XX ВЕК
Димитриос Румпос..... 221

АНТРОПОЛОГИЯ НА ИДЕНТИЧНОСТТА: ДИНАМИКА НА КУЛТУРНИТЕ СРЕЩИ В ГЛОБАЛИЗИРАНИЯ СВЯТ
Петя Клинкова 233

УЛИЧНОЕ ИСКУССТВО КАК ФОРМА КОММУНИКАЦИИ
Радослав Славомирски..... 245

ДОКТОРАНТИ

ФИЛОСОФСКИ ТЪЛКУВАНИЯ НА ПОНЯТИЕТО *ВРЕМЕ* И ИНТЕРПРЕТАЦИЯТА МУ В ЛИНГВИСТИКАТА
Светла Джерманович..... 263

КРЪГЛА МАСА

Традиция и приемственост в българския книжовен език през вековете

ПЛОВДИВСКИ УНИВЕРСИТЕТ „ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ“ – БЪЛГАРИЯ
НАУЧНИ ТРУДОВЕ, ТОМ 63, КН. 1, СБ. А, 2025 – ФИЛОЛОГИЯ,
PAISII HILENDARSKI UNIVERSITY OF PLOVDIV – BULGARIA
RESEARCH PAPERS, VOL. 63, BOOK 1, PART A, 2025 – LANGUAGES AND LITERATURE

DOI 10.69085/ntf2026a011

ПРОБЛЕМЪТ ЗА НОРМАТА ПРЕЗ СЛАВЯНОБЪЛГАРСКИЯ ПЕРИОД ОТ ИСТОРИЯТА НА НОВОБЪЛГАРСКИЯ КНИЖОВЕН ЕЗИК

Найда Иванова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

ON THE ISSUE OF NORM IN THE SLAVONIC-BULGARIAN PERIOD OF THE HISTORY OF THE NEW BULGARIAN LITERARY LANGUAGE

Nayda Ivanova
St. Kliment Ohridski University of Sofia

naida_iv@yahoo.com

The issue of the norm of the Bulgarian literary language in the Slavonic-Bulgarian period of the history of the New Bulgarian literary language has been randomly discussed. In this article, I analyze the role of some foundational theories as well as formulate some hypotheses fostering the further investigation of the norm, as evaluated from the perspective of the mixed features of the literary language practice.

***Key words*:** history of the literary language, the Slavonic-Bulgarian period, norm, contact linguistics, types of language mixing

Научното осмисляне на българското книжовноезиково развитие от Паисиевата епоха до края на първата половина на 19. в. се отличава с широк тематичен обхват и разнообразие в методологическите подходи (срв. Георгиева, Жерев, Станков, отг. ред. 1989: 48 – 162; Иванова, Д. 2012: 79 – 180). Същевременно въпросът за нормата на българския книжовен език през посочения период сравнително по-рядко е бил предмет на специален анализ. В това отношение авторите се придържат към принципите на Пражката школа, отнасящи се до разбирането за връзката на нормализационните процеси с особеностите на езиковата

ситуация. Съответно според преобладаващото мнение за континуитета в историята на българския книжовен език като негова типологическа особеност формирането на книжовноезиковата норма се изследва в по-широк хронологически контекст като продължение на измененията от предходния период (приблизително от началото на 17. в. до последните десетилетия на 18. в.). В настоящата работа се прави опит на базата на основните резултати от проучванията върху нормализационните процеси през славянобългарския период да се формулират хипотези за евентуалното по-нататъшно интерпретиране на проблема в общотеоретичен план.

1. Книжовноезикова практика в ранната фаза на славянобългарския период

През 17. – 18. в. се наблюдава паралелно съществуване на три книжовноезикови разновидности с нормативен характер: среднобългарска, българска на говорима основа и черковнославянска (вж. Иванова, Д. 2012: 54 – 59 и посочената там литература), като първоначално преобладават първите две (Велчева 1966)[1]. Среднобългарската и дамаскинската разновидност основно се кодифицират чрез преписване и четене на текстове според принципа на текстологичната кодификация,

[1] Във връзка с това следва да напомним, че въпросната ситуация на паралелно съществуване и взаимодействие между книжовноезикови разновидности с различна структурна оформеност и функционални характеристики не само не е изолирано явление, но има разнообразни прояви в историята на славянските книжовни езици. Ако се ограничим с южните славяни, сръбският и хърватският книжовен език през Средновековието се характеризират с трирегистрова структура – традиционен, говорим и смесен книжовноезиков тип. В сръбската специализирана литература тази ситуация се определя като *хомогенна диглосия* (Гъркович-Мейджор 2007: 443), а в хърватската – *като триглосия* (Капетанович 2017: 80 – 81). Съответно в историята на сръбския книжовен език от първите десетилетия на 18. в. до Вуковата реформа механизмът на хомогенна диглосия се репродуцира на базата на нови принципи, отговарящи на потребностите за модернизация на обществото. Смесената книжовноезикова практика, включваща паралелното функциониране отново на три регистъра, преминава през няколко фази на трансформация, в които последователно доминираща роля имат рускославянският, смесеният славяносръбски заедно с Доситеевия книжовноезиков тип, стигайки до формирането на относително цялостно интелектуализиран книжовен език на говорима основа (Ивич 1998: 115 – 165).

докато относително стабилната норма на черковнославянския е граматически и лексикографски кодифицирана от 17. в. нататък[2].

През втората половина на 18. в. (т.е. в ранния етап на славянобългарския период) настъпват съществени изменения в книжовноезиковата практика.

(а) От една страна, активизира се черковнославянският книжовноезиков подтип (чрез засиленото разпространение на украинските, руските и сръбските печатни издания). Също така се интензифицира взаимодействието между среднобългарския и черковнославянския в посока към създаване на единен „традиционен“ книжовноезиков подтип към началото на 19. в. (Цойнска 1978: 62). На базата на сходствата в двата общи по произход структурни модела постепенно надделява граматически и лексикографски кодифицираният черковнославянски компонент. През славянобългарския период в различна степен и функционален обхват проникват и особености на определени стилове на руския книжовен език[3].

(б) От друга страна, нормата на *книжовноезиковия подтип на говорима основа*, представена в смесените сборници от последните десетилетия на 18. – началото на 19. в., се развива в посока към по-широко отразяване на диалектното разнообразие на българския език (срв. например Минчева 1980/85, Цойнска 1978), но също така и към прилагане на по-усложнени стратегии за интелектуализация.

---

[2] В контекста на казаното дотук се налагат някои терминологични уточнения. В настоящата работа приемаме тезата на А. Йедличка за реализацията на книжовния език във формата на отделни типове, които функционират в съответните исторически периоди от неговото развитие. Вземаме предвид и тезата на автора, че освен национален тип книжовен език е възможно да се идентифицират различни преднационални исторически типове на същия феномен, които постепенно се формират, преобразуват и обособяват (Йедличка 1978: 47 – 48). Същевременно, както беше посочено, в историята на отделни славянски книжовни езици се установява, че *преднационалните типове на книжовния език* могат да се реализират във вид не само на *един,* но и на *повече регистри*, които определяме като *книжовноезикови подтипове* (назовавани в литературата „езици“, „идиоми“, „формации“ и др.). Съответно с названието „славянобългарски период“ означаваме отделна фаза от историята на новобългарския книжовен език.

[3] В синхронен план разпространяваните от външни центрове в писмена форма генетически родствени книжовноезикови разновидности – черковнославянската и руската – нерядко се определят обобщено като проява на черковнославянско-руско (традиционно) влияние. За по-пълното идентифициране на техните структурни и функционални характеристики, както и за внасянето на терминологична яснота в това проблемно поле ценна отправна точка представя монографията на Т. Нейчева (2024: 15 – 75).

(в) На трето място, в контекста на постепенното разколебаване на вътрешноструктурната стабилност на книжовноезиковите подтипове (а) и (б) и във връзка с по-нататъшното развитие на жанровата система на книжовния език под знака на идеологическата концепция за простия език през последните десетилетия на 18. в. в книжовноезиковата практика настъпва още една промяна, която намира синтезиран израз в особеностите на Паисиевата *История*. Според Б. Райков същността на този обрат се свежда до факта, че характерните за епохата книжовноезикови реализации „...не всякога се срещат в чист вид, а твърде често имат смесен характер и търпят сложни взаимовлияния и взаимопрониквания“ (Райков 1990: 119). Цитираната констатация предполага, че споменатите разновидности се срещат и „в чист вид“ (т.е. всяка от тях може да бъде употребявана като автономна езикова система), но преобладава процесът на смесване.

Б. Райков също така доказва, че в *Послесловието* Паисий проявява „...пълно разбиране за смесения, нееднороден характер на своята книга“ (Райков 1990: 124). Именно съдържателните особености и жанровата специфика на творбата пораждат необходимостта от нова книжовноезикова практика, вследствие на което Паисий „...достига до концепцията за един смесен славяно-български език“ (Райков 1990: 124).

Ако се позовем на оценката на Б. Райков за Паисиевото съчинение като условен повратен момент в книжовноезиковото развитие (доколкото то поставя началото на тенденцията към по-изразено съзнателно смесване на книжовноезиковите подтипове), можем да си обясним редица явления, проявяващи се с нарастваща честота в книжовноезиковото развитие от времето на Паисий до средата на 19. в.

2. Възгледи за нормата през славянобългарския период

Едно от редките изследвания, в които експлицитно се поставя въпросът за съдържанието на понятието *книжовноезикова норма* в ситуация на неизграден съвременен книжовен език е статията на Р. Цойнска (Цойнска 1978). Авторката анализира процесите „от началния период от историята на новобългарския книжовен език“, отразени в съчиненията на Паисий Хилендарски, Софроний Врачански, Йоаким Кърчовски и Кирил Пейчинович (Цойнска 1978: 64 – 65).

Р. Цойнска изтъква, че книжовниците имат два основни източника: (а) народната българска реч, отличаваща се с диалектно многообразие (като тук би могъл да се добави и един книжовноезиков образец – смесените сборници на говорима основа – Н.И.), и (б) писмената езикова

традиция, представена главно чрез черковнославянските богослужебни книги и чрез някои по-стари български писмени паметници (Цойнска 1978: 62). Подчертава се произлизащото от това наличие на два типа езикови правила, появата на „отделни нормативни явления като отражение на дадена нормативна система“, а също така и едновременното съществуване на повече норми по отношение на някои езикови особености (Цойнска 1978: 63).

На практика Р. Цойнска анализира тенденциите към нормативност само при явленията от говорим произход, като ги систематизира в две групи – говорими фонетични и морфологични особености, които „по-късно стават общоприети“, и такива, които за момента са по-последователно представени, но не се утвърждават в националната книжовноезикова норма (Цойнска 1978: 64 – 65).

2.2. Цялостна социолингвистична характеристика на ранния етап на формирането на новобългарския книжовен език, включваща анализ на мненията, както и собствена интерпретация на същността на нормализационните процеси, се съдържа в студията на А. Минчева (1980/1985).

В нейната концепция заляга популярното схващане на Дьомина за новобългарските преводи на Дамаскиновите слова от 17. в. (чийто език е определен като „книжен език на народна основа“ – КЕНО). Споделяйки тезата на Дьомина за КЕНО като „...имплицитен проект за нормата на книжен език въобще“ (Минчева 1980/85: 160), Минчева стига до следния извод: „Целостността на категорията „норма“ е възможна – като белег на литературния език – само на равнището на определен тип или вид литературен език, в случая – на книжния език на народна основа, който представлява отделна формация наред с другите форми на съществуване на езика през дадения период – останалите писмени форми (срб. и ч.сл.) и отделните народни говори и следователно има собствен начин на съществуване и проявяване на норма“ (Минчева 1980/85: 159).

С други думи – нормата на КЕНО (едни от трите книжовноезикови подтипа) се изследва като модел за нормата на съответния конкретноисторически тип, представящ реализация на българския книжовен език. Другите два книжовноезикови подтипа – среднобългарският и черковнославянският, както и диалектите, по отношение на статуса най-общо са определени като „форми на съществуване на езика“ и са разграничени помежду си по признака писмена – устна реализация.

В този контекст авторката обособява два вида варианти на книжовноезиковата норма от разглеждания период, изтъквайки различията в употребата им на различните езикови нива: 1. Варианти на базата на противопоставянето на двата структурни типа: синтетичен славянски (книжния срб./чсл.) и аналитичен балкански (говоримия български език), обикновено употребявани паралелно; 2. Варианти в рамките на народния компонент, които представят различни диалектни форми на специфичните новобългарски черти, образуващи единен новобългарски структурен тип (Минчева 1980/85: 156 – 157). На практика вариантите от тип 2 са класифицирани като подварианти на втория член на опозицията от тип 1.

По отношение на принципа за паралелна употреба на вариантите в същата студия авторката изразява и друго мнение от гледна точка на *езиковото съзнание* на книжовниците: „Ние определено смятаме, че спецификата на ранната възрожденска книжнина не се изразява в паралелното допущане и съществуване на две или повече норми от други системи, а в осъзнаването на тези различни по произход и тип средства като варианти на една писмена норма, която в този си вид отговаря на представата за „прост“ език и допуща у един и същ автор съчетаване на срб./ч.сл. книжни форми и народни форми в тяхната диалектна разновидност“ (Минчева 1980/85: 161).

В заключение Минчева оспорва тезата на Р. Цойнска за две норми в края на 18. и началото на 19. в., приемайки наличието на една норма, съставена от самостоятелни елементи, образуващи същевременно „функционално свързани съвкупности от варианти, от които постепенно се развива стабилна и устойчива норма“ (Минчева 1980/85: 161).

Без да имаме възможност за по-подробен преглед на разбиранията за нормата през славянобългарския период, следва да подчертаем, че посочените изследвания (както и на редица други учени) са основополагащи за по-нататъшното проучване на структурните особености на книжовноезиковата практика във фазата от 18. до края на първата половина на 19. в. Фокусът се поставя върху оценка на процесите от перспективата на формираната съвременна норма, като в рамките на посочената концепция е постигната пълнота по отношение на установяването на езиковите факти и задълбоченост в теоретичното им осмисляне.

Същевременно през въпросния период се зараждат, развиват и затихват и други процеси, свързани със смесения характер на книжовноезиковата практика, някои от които видимо не оставят следа в съвременната норма, въпреки че без тяхното осъществяване тя не би била такава, каквато е.

3. Книжовноезиковата практика в печатната продукция от първата половина на 19. в.

Ако се върнем към времето от Паисий до Софроний, изследванията показват, че наследените от предходното развитие и намиращи се във фаза на преобразуване два книжовноезикови подтипа с различен структурнотипологически профил (на говорима основа и традиционният) в процеса на взаимодействието си генерират и нови видове граматични структурни конфигурации, които се различават от особеностите на изходните контактни регистри (срв. например Ничева 1965: 50 – 51, Тошева 2013: 544 – 546). В случаите на последователна употреба на набор от въпросните структури може да се говори за обособяване на отделен книжовноезиков подтип – славянобългарски – в рамките на славянобългарската книжовноезикова практика.

3.1. В тази връзка приемаме като ключово идентифицирането на *видовете смесване* между елементите на книжовноезиковите разновидности в контакт (вж. Иванова, Н. 2024). Позовавайки се на някои актуални модели за изследването на структурните механизми при формирането на съвременните смесени говорими езици (Муйскен 2007, Мерс-Скотън 1993), установяваме както наличието на типологически сходства със славянобългарската книжовноезикова практика, така и съществени различия, доколкото при проследната контактните явления се реализират в рамките на отделен книжовен език в конкретна историческа фаза от неговото развитие:

(а) ***Алтернация***: „комбиниране на обособени структурно-лексикални цялости на два различни езика А и Б“ (Муйскен 2007: 332). Този тип автономна употреба на съответните регистри се реализира на междуизреченско ниво, което в нашия случай би било уместно да се определи като макротекстово ниво;

(б) ***Вместване*** (insertional code-mixing): „…вместване на отделни конституенти от езика Б в рамката, конституирана от правилата на езика А“ (Муйскен 2007: 320). По-конкретно в модела за рамката на езика матрица (Matrix Language Frame Model) на К. Мерс-Скотън при междуезиков контакт на структурно вътрешноизреченско ниво се постулира доминиращ език А, който е източник на морфосинтактичната рамка, и език Б, който се инкорпорира в граматичната рамка на език А. Първият се определя като *език матрица* (ЕМ) (Matrix Language), а вторият – като *инкорпориран език* (ИЕ) (Embedded Language) (Мерс-Скотън 1993: 3). Авторката разграничава т.нар. острови на ЕМ, образувани само от неговите морфеми и контролирани от неговата граматика;

съответно – острови на ИЕ, образувани по аналогичен начин, но вместени в ЕМ, както и „смесени конституенти“, включващи морфеми от ЕМ и ИЕ (Мерс-Скотън 1993: 6). В текстовете от славянобългарския период вместването обикновено се проявява чрез включване на прости изречения или по-малки синтактични единици от един регистър (най-често традиционния) в рамките на сложното изречение, в което доминират особености на друг регистър (най-често на говорима основа). Съответно в процеса на вместване може да участва и смесеният подтип.

(в) ***Съединяване.*** По отношение на „смесените конституенти“ следва да обърнем внимание, че резултатът от контакта в определени случаи е свързан с изгубването на структурната индивидуалност на изходните регистри, обуславящо формирането на трети тип смесени конструкции. При последните се наблюдава специфичен тип съчетаемост между граматични маркери от различен произход, която не е в съответствие с дефиницията за употребата на ЕМ и ИЕ при вместване. Известни възражения относно концепцията на К. Мерс-Скотън по този въпрос формулират например Ауер и Мухамедова (Ауер и Мухамедова 2005). Въз основа на спецификата на славянобългарската книжовноезикова практика приемаме, че посоченото смесване, проявяващо се на нивото на синтагмата, би следвало да се обособи като отделно контактно явление, което условно определяме като съединяване.

Тук типовете смесване в книжовноезиковата практика от първата половина на 19. в. ще бъдат представени според честотата на тяхната застъпеност на базата на резултатите от ограничения брой изследвания с подобна насоченост. Предварителните наблюдения сочат, че най-фреквентни са случаите на съединяване.

3.1.1. ***Съединяване***

Като определящи за изследването на въпросния тип смесване приемаме няколко критерия:

(а) *Морфосинтактичните специфики* на дадена синтагма, проследими в употребата на граматичните морфеми от еднакъв или различен произход.

Специално внимание заслужават *два типа синтагми – с управляваща дума финитен глагол или предлог,* както и с *управляваща дума именна част на речта*. Наблюдава се и т. нар. *последователно подчи-*

нение, при което дадена именна част на речта може да бъде управлявана от глагол/предлог и същевременно да реализира валентността си като опора на съответно разширение (срв. Пенчев 1998: 21)[4].

(б) *Лексикалносемантичните особености на лексемите*, свързани с валентната им характеристика;

(в) *Разпознаваемостта на лексемите по произход* на базата на определени писмено фиксирани фонетични, фономорфологични и словообразувателни признаци + семантичната им структура в системата на произход, позволяващи класифицирането на значителна част от думите като „традиционни“ (книжни), говорими български и хибридни (лексикални славянобългаризми).

По-конкретно в книжовноезиковата практика се наблюдава конгруентната употреба на *еднаквосистемни* или *разносистемни граматични морфеми*. С оглед на съчетаемостта на граматичните морфеми се установяват различни типове синтагми. Когато граматичните морфеми и употребените лексеми са от един и същ произход, тогава на базата на еднозначна идентификация с дадения контактен език може да се говори за синтагма от говорим, съответно – от традиционен произход. В частност – при наличие на контактно явление на изреченско ниво в тези два случая може да се реализира вместване на въпросните синтагми.

От друга страна, при съчетаването на граматични морфеми и лексеми от различен произход в различни конфигурации се осъществява нов тип отношение на конгруентност между разносистемни формални елементи – съединяване. В значителна степен механизмите и резултатите от процеса на съединяване са свързани с реализацията на определени общи абстрактни семантични категории, функциониращи като компоненти в структурните модели на всеки от двата контактуващи регистъра във вид на *частични* (под)категориални междуезикови съответствия с различен формален израз на повърхнинно ниво.

Предварителните наблюдения върху литературата от 30-те и 40-те години (които следва да се уточнят с допълнителни конкретни изследвания) дават основание да се формулират определени нормативни тенденции в това отношение.

Глаголната морфология е преобладаващо от новобългарски тип[5], докато в именната морфология се наблюдава конкурентна употреба на

[4] Изключваме проблема с употребата на подчинени изречения в посочените позиции, доколкото се ограничаваме върху морфосинтактичните особености.

[5] Тук не разглеждаме причастните и деепричастните форми, тъй като за установяване на структурния модел основно значение имат финитните глаголи.

новобългарски и на черковнославянски граматични морфеми, с доминиране на първите.

Процесите на смесване на нивото на синтагмата тук могат да бъдат илюстрирани само с отделни примери:

(а) Управляващ глагол, употребен с българска граматична морфема + управлявана дума именна част на речта или именно съчетание от традиционен произход в падежна форма:

Гранитски, А.: *Знаменитагѡ астронома Казаміи мѣсѧцословъ предвѣщателный* (1850):

Послѣ ще издамъ и дрѹгы книгы, кои-то ще сочатъ къ народномѹ блажословразованїю ...I;

Пример (а) е типичен за процеса на ресемантизация на категорията падеж по модела на българския език. В дадения контекст формата за 3 л. мн. ч. бъд. вр. на българския полисемантичен глагол *соча* има значение: „давам указание, направление, посока“ (Тодоров, отг. ред. 2010: 276 – 377). Въпросният глагол изисква употреба на предлога *към* („предлог за посока и движение, при което да се постига предмет като крайна цел“ – Георгиев, ред. 1986: 193). Вместо *към* авторът въвежда по-редкия в българския език (Георгиев, ред. 2012: 111 – 112), но характерен и за черковнославянско-руския регистър синонимен предлог *к*, който изисква дателен падеж. Следователно българският предлог *к* (съвпадащ формално с черковнославянско-руското си съответствие), чиято употреба се определя от валентността на глагола *соча*, е опора на разширение в дателен падеж. Комбинацията от формални маркери в дадената синтагма отразява междинна фаза на проектиране на особеностите на българския граматичен модел за изразяването на съответстващото падежно значение, характерно за структурата на инкорпорирания език. Краен резултат от въпросното проектиране би била замяната на падежното окончание с обща форма на повърхнинно ниво. Примери от посочения вид отразяват ограничаването на граматичния контекст на употреба на определени книжни лексеми или изрази, който ги свързва с изходната система на произход (имат се предвид автоматично възпроизвеждащи се конвенционализирани или фреквентни названия и конструкции).

(б) Управляващ глагол, употребен с българска граматична морфема + управлявана дума именна част на речта или именно съчетание от традиционен произход в обща форма:

Огнянович, К.: *Житїе с҃тагѡ Алеѯїа ч҃ловѣка б҃жїѧ* (1833):

… <да>*оукрасите съ благородны чѵвствованїѧ и съ добродетель сердца Ваша.*

В пример (б) глаголът *украся* изисква употребата на предлог с + обща форма за изразяването на средство, докато неговите съответствия в черковнославянско-руския регистър (*украсити/украсить*) изискват безпредложен инструментал. В случая употребата на традиционните по произход именни съчетания отразява следваща фаза в сравнение с пример (а), а именно – тенденция към преодоляване на формалното вариране, засягащо морфологията на имената, като резултат от утвърждаване на новобългарския граматичен профил на нормата. Същевременно в подобни примери процесът на семантична адаптация не е завършен, а неговото последващо финализиране би било съпроводено с фонетична, фономорфологична и/или словообразувателна адаптация[6].

3.1.2. На *вътрешноизреченско ниво*, както беше посочено по-горе, се наблюдава и друг вид контактно явление, който се определя като ***вместване*** (или според модела на Мерс-Скотън – инкорпориране). В този случай структурите на контактуващите регистри са формално разпознаваеми в определени текстови комплекси, но вместеният регистър се характеризира с частична структурна самостоятелност (в този смисъл може да се говори за несиметрична алтернативна употреба по класификацията на Муйскен (Муйскен 2007: 332).

Й. Кърчовски: *Различна повчителна наставленїѧ* (1819):

... и пощо свръши мл҃твите дигна просфората сосе сердце и дѹмаше: Вонми Гд҃и Бж҃е Їс҃е Хр҃те Б҃же нашъ w҃ ст҃агw жилища твоегw, и w҃ пр҃тола твоегw, и прїиди во Є҃же wст҃ити насъ, щтото горѣ сѣдишъ при О҃ца, и тѹва намъ невидимw стоишъ, и сподоби сосъ твоѧ державна рѹка препадати намъ прч҃таѧ твоѧ снага и ч҃тнаѧ кровь, и намъ на сичките люди (2).

Доколкото процесът на интелектуализация на синтаксиса има дълбоки традиции от времето на дамаскините (Мичева 2013), подобно явление може да е продиктувано не само от действието на определени структурни, но и на стилистични фактори.

---

[6] Налага се въпросът доколко би било оправдано наред с нивото на текста, изречението и синтагмата да бъде абстрахирано и лексикално ниво при изследване на процеса на смесване. Във връзка с това определен набор от формални и семантични признаци, обусловени от йерархичния статус на думата в езиковата система, които са подробно проучени в литературата, биха могли да се интерпретират като резултат от контактен процес, който условно определяме като *сливане* (Иванова, Н. 2024). Принципно вербоцентричната перспектива в анализа на смесената практика би била оправдана с оглед на евентуалното изработване на речник на новобългарския книжовен език от славянобългарския период.

3.1.3. Съответно регистрите в контакт запазват структурната си индивидуалност при т.нар. ***редуване***, разглеждано като *вид превключване на кодове* (Муйскен 2007: 321), което според предварителните наблюдения в славянобългарската книжовноезикова практика е с ограничена реализация и най-често се наблюдава в отделни текстове или части от текстове със специфична тематично-съдържателна и жанрова принадлежност – в паратекстуалните жанрове, като заглавие и предговор, в религиознопоучителната литература от началото на 19 в., съдържаща често библейски цитати, в различните видове ранни издания, представящи устойчиво структурирана система от текстове с религиозно и светско съдържание с различна жанрова характеристика, като например букварите и календарите.

Р. Попович: Христоиѳїа или Благонравїе (1837):

Защо, ако нахранимъ, или напоимъ Єдного гладна, или жедна, ще речемъ чи смы нахранили или напоили Єдинъ день тѣлото мѵ токмѡ, за което не щемъ да погѵбимъ своѧта мзда спроти Хрїстовытѣ дѵмы: Иже аще напоитъ Єдинаго ѿ малихъ сихъ чашѵ студени воды ... не погѵбитъ мзды своеѧ ...(1) Маѳ гл і҃, ст. мв҃ (стр. 23).

Въз основа на казаното дотук се налага изводът, че в начина на употреба на различните регистри се проявяват важни особености от типологическия профил на славянобългарската книжовноезикова практика, а именно:

Регистърът на говорима основа е в центъра на книжовноезиковите процеси от славянобългарския период, доколкото преобладават текстове, чиято новобългарска структурна идентичност не се нарушава от употребените нискофреквентни елементи от другите регистри. Тази негова роля е подробно проучена в литературата. В контактна ситуация на вместване най-често въпросният регистър функционира като език матрица в смисъла на Мерс-Скотън. При съединяване на нивото на синтагмата преобладават новобългарските морфосинтактични особености в глаголния комплекс като ключови за оформянето на новобългарския структурен профил на книжовноезиковата норма. В именния комплекс се наблюдава напреднала фаза на ограничаване на синтетичните форми.

(б) *Черковнославянско-руският регистър* най-рядко функционира в режим на редуване, относително по-често – като вместен език, но най-активно елементи от неговите подсистеми се активират при съединяване.

(в) *Смесеният книжовноезиков подтип* има своя генезис в Паисиевата *История*, както беше посочено по-горе (Райков 1990), установява се също така в *Историята* на йеросхимонах Спиридон (Тошева 2013), както и в *Неделника* на Софроний (Ничева 1965).

Без въпросът да е цялостно проучен, като по-късни образци на смесен регистър могат да бъдат посочени част от предговора *Любезный Єдинородны*! към второто издание на *Мѣсецословъ или Календарь вѣчный* (1842[2]) от Хр. Сичан-Николов; предговорът *Къ единороднымъ моимъ Болгаромъ* към *Царственникъ или исторіі-а Българскаѧ* (1844) от Хр. Павлович; преводът от същия автор на повестта *Изгубеное дете* (1844); *Библическа повѣсть Ветхаго завѣта за юность* (1847), преведена от К. Теодорович и Г. Владикин. Спорадично смесеният регистър се активира и в отделни текстови сегменти на редица други съчинения, като пълната картина предстои да бъде установена.

В смесените текстове от 30-те – 40-те години на 19. в. се наблюдава високочестотна употреба на специфичен тип словосъчетания, формирани на принципа на съединяването, в които финитните глаголи се съчетават с новобългарски морфеми, а имената – с падежни окончания. Въпросният тип конструкции са характерни за смесената практика като цяло, но някои книжовници ги употребяват достатъчно често в конкретни текстове, за да се реализира тяхното функциониране като градивни елементи на хибриден книжовноезиков подтип.

Също така като смесен може да се разглежда и текст, в който се прилага повече от един тип смесване (например *Мѣсецословъ или Календарь вѣчный* (1840[1], 1842[2]) от Хр. Сичан-Николов, *Приключенія Телемаха сына Одисееваго. Часть перва* от Фр. Фенелон (1845) в превод на П. Пиперов).

От казаното дотук става ясно, че с изключение на книжовноезиковия подтип на говорима основа останалите две книжовноезикови разновидности относително рядко се реализират в самостоятелни текстове.

Като илюстрация за паралелното функциониране на книжовноезиковите подтипове в отделни съчинения бихме посочили отделни примери от *Приключенія Телемаха сына Одисееваго. Часть перва* от Фр. Фенелон (1845) в превод на П. Пиперов.

(а) *черковнославянско-руски* (славяноруски) регистър – първи предговор: *Предисловіе*

Не могу начудитися нѣкоимъ самолюбивымъ отъ нашихъ соотечественниковъ, иже едва начаша дѣйствовати по нѣщо или преведоша по нѣкую книжицу, абіе возмечташа ся аки бы одолжили зѣло

много отечество, и предупреждаютъ награжденія и похвалы отъ Єдинородныхъ, припознанія ради великаго ихъ дѣянія (11);

б) *хибриден книжовноезиков тип*

(аа) Втори предговор: *Любезніи читатели*

Обаче като ги < старите падежи – Н.И. > *пріемъ и воведемъ въ училищахъ, лесно юноши нашіи ще почнатъ да разумѣватъ вся церковная чтенія, и ще се согласи вся Болгаріа ако не въ глаголаніи языка, а то поне въ писаніи много скоро ...* (22);

(бб) тенденция към хибриден книжовноезиков тип: основен текст

Со всѣмъ симъ, волненіе морское извращаше често това велико древо, и ные тога пропадахме въ морскія волны, и поглъщахме доволно горчиву воду коя ни течеше изъ устъ, изъ ноздры и изъ ушы, и бѣхме принуждени да се сопротивимъ волнамъ и да положимъ вся силы нашія за да се качимъ отгорѣ мащи (147);

(в) *книжовноезиков тип на говорима основа*: основен текст

Тамо не видѣше человѣкъ друго месо, само отъ птицы, що ги бѣха уловили у свои сѣти, или отъ дивы животны, кои бѣха устрѣлили со стрѣлы свои на ловъ; едно вíно посладко отъ Нектаръ течеше отъ едпны голѣмы сребренны съдове въ едны златны чашы вѣнчаны сосъ цвѣтя (32).

Споменатите типове смесване представят общоразпространена практика като част от езиковата компетенция на пишещите хора през възпросния период. Във връзка с това определянето на принадлежността на даден текст (или фрагмент от него) към съответния регистър зависи от фреквентността и последователността в реализацията на практиките на смесване. В това отношение особена роля би следвало да имат резултатите от прилагането на статистическия метод.

Заключение

На базата на казаното дотук може да се направи изводът, че генезисът на нормата на съвременния книжовен език в началната фаза на славянобългарския период е свързан с нейната засилена зависимост от *узуса*, освободен от „дисциплиниращата“ роля на кодификацията в продължение на няколко десетилетия. За нормализационните процеси в структурен план най-съществено значение имат контактните явления на нивото на синтагмата, но тяхната същност не би могла да бъде изяснена, ако се игнорират системните им отношения с другите типове смесване – редуване и вместване. Разгледаните тук особености на междурегистровите и вътрешнорегистровите взаимодействия позволяват

да се очертаят определени тенденции към нормативност с различна продължителност и роля при утвърждаването на особеностите на типа норма, характерни за формиран стандартен език.

За по-цялостната характеристика на механизмите на смесване би било необходимо да се предприемат изследвания на представителен корпус от текстове от епохата с оглед на контактологичните им особености на всички езикови нива, а също така системно да се проучи ролята и на характерните за книжовноезиковата практика стилистични и прагматични правила.

Литература

Ауер, Мухамедова 2005: Auer, P., Muhamedova, R. ʻEmbeded Language' and 'matrix language' in insertional language mixing. Some problematic cases. // *Rivista di Linguistica*. 17.1, 2005: 35 – 54.

Велчева 1983: Велчева, Б. Норма и традиция в българския книжовен език от XVI – XVII век. [Velcheva, B. Norma i traditsiya v balgarskiya knizhoven ezik ot XVI – XVII vek.] // *Български език*, XVI, София: БАН, 1966, кн. 2: 110 – 121.

Георгиев, ред. 1986: Георгиев, Вл., Бернар, Р., Илчев, Ст. и др. *Български етимологичен речник*, т. III. [Georgiev, Vl., Bernard, R., Ilchev, St. et al. Balgarski etimologichen rechnik, t. III.] Ред. Вл. Георгиев, София: БАН, 1986.

Георгиев, ред. 2012: Георгиев, Вл., Заимов, Й., Илчев, Ст., и др. *Български етимологичен речник*, т. II. Второ издание. [Georgiev, Vl., Zaimov, Y., Ilchev, St., et al. Balgarski etimologichen rechnik, t. II. Vtoro izdanie.] Ред. Вл. Георгиев. София: БАН, 2012.

Георгиева, Жерев, Станков, отг. ред. 1989: Георгиева, Ел., Жерев, Ст., Станков, В., отг. ред. *История на новобългарския книжовен език*. [Georgieva, El., Zherev, St., Stankov, V., otg. red. Istoriya na novobalgarskiya knizhoven ezik.] Отг. ред. Ел. Георгиева, Ст. Жерев, В. Станков. София: БАН, 1989.

Гъркович-Мейджор 2007: Грковић-Мејџор, Ј. Диглосија у старосрпској писмености. [Mejdžor-Grković, J. Diglosija u starosrpskoj pismenosti.] // *Списи из историјске лингвистике*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2007.

Иванова 2012: Иванова, Д. *История на новобългарския книжовен език. Лекционен курс.* [Ivanova, D. Istoriya na novobalgarskiya knizhoven ezik. Lektsionen kurs.] Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2013.

Иванова 2024: Иванова, Н. Особености на смесената книжовноезикова практика от първата половина на XIX в. върху примера на *Мѣсецословъ или Календарь вѣчный* (1840[1], 1842[2]) от Хр. Сичан-Николов. [Ivanova, N. Osobenosti na smesenata knizhovnoezikova praktika ot parvata polovina na XX v. varhu primera na „Mesetsoslov vechnyj“ (1840[1], 1842[2]) ot Hr. Sichan Nikolov.] // *Научни трудове, Филология*, т. 62, кн. 1, Сб. А, 20 – 24. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2024, 11 – 26.

Ивич 1998: Ивић, Павле. *Преглед историје српског језика. Целокупна дела VIII*. [Ivić, P. Pregled istorije srpskog jezika. Celokupna dela VIII.] Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1998.

Йедличка 1978: Jedlička, A. *Spisovný jazik v současné komunikaci*. Praha: Univerzita Karlova, 1978.

Капетанович 2017: Kapetanović, Amir. Languages and Their Registers in Medieval Croatian Culture. // *Studia Ceranea* 7, 2017: 79 – 98.

Мерс-Скотън 1993: Myers-Scotton, C. *Dwelling languages: Grammatical structure in code-switching*. Oxford: Clarendon, 1993.

Минчева 1980/85: Минчева, А. Въпроси на нормата в ранния етап на формирането на новобългарския книжовен език. [Mincheva, A. Vaprosi na normata v ranniya etap na formiraneto na novobalgarskiya knizhoven ezik.] // *Годишник на Софийския университет „Климент Охридски“, Факултет по славянски филологии.* Том 74/3, 1980, София: БАН, 1985, 149 – 161.

Мичева 2013: Мичева, В. *Паратактични отношения в историята на българския книжовен език*. [Micheva, V. Parataktichni otnosheniya v istoriyata na balgarskiya ezik.] София: Диомира, 2013.

Муйскен 2007: Muysken, P. Mixed codes. // *Handbook of Multilingualism and Multilingual Communication*. Ed. By Peter Auer and Lu Wei. Handbooks of Applied Linguistics, Vol. 5. De Gruyter Mouton, 2007, 315 – 339.

Нейчева 2024: Нейчева, Т. *Когато славянският език стана църковнославянски. Разновидности на църковнославянския език в Русия през Петровата епоха.* [Neycheva, T. Kogato slavyanskiyat ezik stana tsarkovnoslavyanski. Raznovidnosti na tsarkovnoslavyanskiya ezik v Rusia prez Petrovata epoha.] Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2024.

Ничева 1965: Ничева, К. *Езикът на Софрониевия „Неделник“ в историята на българския книжовен език*. [Nicheva, K. Ezikat na

Sofronieviya „Nedelnik“ v istoriyata na balgarskiya knizhoven ezik.] София: БАН, 1965.

Пенчев 1998: Пенчев, Й. *Синтаксис на съвременния български книжовен език.* [Penchev, Y. Sintaksis na savremenniya balgarski knizhoven ezik.] Пловдив: 1998.

Райков 1990: Райков, Б. *История славяноболгарская* (1762) на Паисий Хилендарски в развоя на българския книжовен език през Възраждането. [Raykov, B. *Istoriya slavyanobolgarskaya* (1762) na Paisiy Hilendarski v razvoya na balgarskiya knizhoven ezik prez Vazrazhdaneto.] // *Kształtowanie się nowobułgarskiego języka literackiego: (do roku 1878).* Wrocław: Zakład Narodowy Imienia Ossolinskich. PAN Instytut Słowianoznawstwa, 1990, 117 – 126.

Тодоров, отг. ред. 2010: Анастасов, В., Дейкова, Хр., Димитрова-Тодорова, Л., и др. *Български етимологичен речник.* т. VII. [Atanasov, V., Deykova, Hr., Dimitrova-Todorova, L., et al. Balgarski etimologichen rechnik. T. VII.] Отг. ред. Т. Ат. Тодоров. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2010.

Тошева 2013: Тошева, Ат. Структурно-функционален статус на славянобългарския език („История во кратце о болгарском народе славенском“ на йеросхимонах Спиридон. [Tosheva, At. Strukturno-funktsionalen status na slavyanobalgarskiya ezik („Istoriya vo kratse o bolgarskom narode slavenskom“ na yeroshimonah Spiridon.] // *Езици на паметта в литературния текст. Доклади от годишна конференция на Факултета по славянски филологии на СУ „Св. Климент Охридски“*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2013, 541 – 547.

Цойнска 1978: Цойнска, Някои въпроси на езиковата норма в ранната българска възрожденска книжнина. [Tsoynska, R. Nyakoi vaprosi na ezikovata norma v rannata balgarska vazrozhdenska knizhnina.] // *Славистичен сборник* (*По случай VIII международен конгрес на славистите в Загреб – Любляна*). София: БАН, 1978, 61 – 65.

ПЛОВДИВСКИ УНИВЕРСИТЕТ „ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ“ – БЪЛГАРИЯ
НАУЧНИ ТРУДОВЕ, ТОМ 63, КН. 1, СБ. А, 2025 – ФИЛОЛОГИЯ,
PAISII HILENDARSKI UNIVERSITY OF PLOVDIV – BULGARIA
RESEARCH PAPERS, VOL. 63, BOOK 1, PART A, 2025 – LANGUAGES AND LITERATURE

DOI 10.69085/ntf2026a028

ЦАРИГРАДСКАТА БИБЛИЯ (1871) И ПРОЦЕСЪТ НА КНИЖОВНОЕЗИКОВАТА ИНТЕГРАЦИЯ ПРЕЗ ВЪЗРЖДАНЕТО (ТРЕТАТА ЧЕТВЪРТ НА XIX ВЕК)

Диана Иванова
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

THE CONSTANTINOPLE'S BIBLE (1871) AND THE PROCESS OF LITERARYLINGUISTIC INTEGRATION DURING THE REVIVAL (THIRD QUARTER OF THE 19TH CENTURY)

Diana Ivanova
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

dpivanova@uni-plovdiv.bg

The present study focuses on an analysis of the translation of the Four Gospels into the Constantinople Bible (1871) in view of the processes of consolidation and integration of linguistic means in the third quarter of the 19th century, borrowed from the two main sources – spoken speech and literary tradition.The contributions of the translation commission and above all of P. R. Slaveykov to the literary-linguistic construction are noted, which contributes to the enrichment, intellectualization and improvement of the New Bulgarian literary language by introducing intellectualizing vocabulary in a wide spectrum.

Key words: Revival, Bible, Gospel, literary language construction, New Bulgarian translation activity

1. Уводна част

Ускорените процеси на езиково строителство през третата четвърт на XIX век, свързани с мащабното книгоиздаване на оригинална и преводна литература – дидактична, художествена, делова, появата и разп-

ространението на периодични издания, както и добре обоснованите теоретични постановки по езиковия въпрос издигат новобългарския книжовния език (НБКЕ) на по-високо филологическо равнище. Сред тази книжнина се открояват и новобългарските преводи на Библията, които играят важна роля по отношение на националната идентификация и се превръщат в стимулатор за обществената консолидация, а също и за развитието и обогатяването на книжовния език и стиловата му диференциация чрез интегриране на изразни средства от различни слоеве: от диалектите, градската говорима реч и традицията.

Навлизайки в комуникативната парадигма на новото време, българската интелигенция осъзнава, че е необходима обновена културна и книжовноезикова програма. Просветните дружества издигат нов статут на колективното Ние, вкл. и при дискусиите за книжовния език и в търсене на неговите общобългарски измерения.

2. П. Р. Славейков – участник в езиковите дискусии и в книжовноезиковото строителство

П. Р. Славейков (ПРС) е един от най-активните участници в езиковите дискусии, който прокламира идеята за интеграция и единство в изграждането на книжовния език: „Без единството на язикът ни не ще има никога освен български населения, които да говорят разни диалекти, българското отечество не ще съществува“ (в. „Македония“, бр. 6 от 4.12.1869 г.)[1]. Такъв подход към езиковото строителство той осъществява и като преводач и лингвистичен редактор на Цариградската библия[2] (ЦБ). За да се вникне по-добре в преводния език на ЦБ, би

[1] Цитатите се предават с нормализиран правопис.

[2] Цариградската библия е част от грандиозния проект на създаденото в Лондон през 1804 г. Британско библейско дружество (съкр. ББД, по-късно разширено в Британско и чуждестранно библейско дружество (съкр. БЧБД)), което открива филиали в цял свят с цел да се отпечатва и разпространява Свещеното писание на различни езици, като поема и финансирането на тази дейност. След издадените библейски книги на Теодосий Бистрицки (Евангелието от Матей, С. Петербург, 1823; на Петър Сапунов и отец Спиридон, Букурещ, 1828; Новия завет на Неофит Рилски, Смирна, 1840, и преведения от К. Фотинов Стар завет, но неотпечатан, с изкл. на две книги: Псалтир, 1855, и Битие, 1857) БЧБД решава да се издаде Библията на български в пълния ѝ състав. За целта формира комисия с членове П. Р. Славейков, Хр. Сичан-Николов и американските мисионери Илайъс Ригс и Албърт Лонг. Екзегетичната работа извършват А. Лонг и И. Ригс, като са сверявали точността на превода с гръцки (катаревуса), староеврейски и латински източници. (За ролята на Американския съвет при превеждането на Библията на български и

следвало той да се разглежда в контекста на книжовноезиковата ситуация през третата четвърт на XIX в. и на фона на доминиралите тогава филологически концепции, както и през призмата на Славейковите възгледи за литература и книжовен език[3]. Въпреки големия интерес към творчеството му и неговия език малко са изследванията върху превода на отделни книги от ЦБ.

По времето, когато се заема с превода на Библията, ПРС е една от водещите фигури в обществения и книжовния живот през третата четвърт на XIX в., с огромни заслуги за многостранното развитие и обогатяване на НБКЕ. С точния и верен анализ на езиковите явления, както и с публицистичната и издателската си дейност ПРС има възможност да влияе върху градивните процеси и насоките в развоя на книжовния език. Възгледите му ще бъдат представени обобщено и в съзвучие с вижданията на неговите съвременници, дàли основата и облика на българската предосвобожденска националноезикова доктрина.

Като определят характера на книжовния му идиолект[4], общото впечатление на критиците е, че той носи чертите на живата говорима реч, а търсената близост с фолклорното словесно изкуство му отделя достойно място в книжовноезиковото строителство за това, че спомага за обогатяването и усъвършенстването на изразните средства и за здравата спойка между говорима реч и традиция. Досегът с народното словесно богатство му помага да осмисли и да намери реалистичен път за изграждане на НБКЕ и за обогатяване на неговите средства, а в личното си творчество да постигне свежестта и изразителността на най-добрите тогавашни книжовни образци – с убедеността, че книжовният език не трябва да се отдалечава от народния си корен: „ний тряба да приближавами нашия български език към живия изговор на народа“, и да пази традицията: „тряба да се завърне при началото си, където е добре уварден“ (‘запазен’ – бел. Д. И.) (в. „България“, г. I, бр. 15). От богатите ресурси на диалектната реч Славейков търси „избрани думи“ и „достопаметни изречения“, които втъкава в своя идиолект, придавайки му по

руски вж. Clarke 1971: 88 – 98; Clarke 2007, Clarke 1957), а за мисията на д-р Албърт Лонг сред българите и преводаческата му дейност върху Библията вж. Мария Пилева (Пилева 2023).

[3] Върху творчеството, книжовноезиковите възгледи и идиолекта на Славейков има многобройни публикации (Л. Милетич, С. Баева, Ст. Попвасилев, Цв. Македонска и мн. други, но най-пълен анализ на лексиката и на фразеологията намираме в монографията на К. Попов – Попов 1983).

[4] От гръцки език – *idios* (свой, особен) и *lect* (от *dialect*), което означава ‘свой, индивидуален език’.

този начин народностна характеристика и стилова изразителност. Съвременни виждания има Славейков и по отношение на обработването на книжовния език с оглед на проекцията му в бъдеще: „онова, което има в един жив язик, то си остава, както и да пишат писателите му, мъчното е в изборът на онова, което има да ся принади и привнесе в тос язык“ (сп. „Читалище“, г. I, № 24: 645).

И въпреки че се опира главно върху централнобалканското наречие, убеден е в необходимостта от езикова интеграция. Той се опитва да разшири обхвата на книжовната лексика, привличайки в състава ѝ думи от различни диалектни области. Особен пиетет изпитва към говори, характерни с многобройната си старинна лексика, откъдето не само събира думи, но и редовно въвежда някои от тях в книжовна употреба. С това ПРС дава пример за лексикална интеграция с приобщаването в книжовната реч на думи от различни региони – източни и западни. По принцип той не одобрява опитите за архаизация на книжовния език, но се съобразява със специфичната библейска стилистика, като внедрява в преводния текст на ЦБ езикови средства и утвърдени религиозни термини и образци от писмената старина. Огромна е неговата роля в устройството на книжовния български език, на неговия художествен и публицистичен стил, както и в обогатяването на лексикалната му система.

Представата за модерно езиково строителство Славейков получава, изучавайки и превеждайки от съвременните славянски книжовни езици (руски, полски, сръбски, чешки), което допринася за изграждането му като творец и майстор на перото; от славянски художествени творби взема съвременни езикови образци, от тях той черпи лексикални средства и търси най-подходящите им български съответствия.

3. П. Р. Славейков като преводач и редактор на ЦБ

Убеден в своите преводачески умения, Славейков приема поканата на американските мисионери Илайъс Ригс и Албърт Лонг и поема отговорната задача да участва в цялостния превод на Библията на български език напълно подготвен – със зрели филологически възгледи, завидна творческа енергия и успешна преводаческа практика. И тъй като работата на преводаческата комисия е пренесена в Цариград през 1864 г., тогава най-големия културен център на българите през Възраждането (Начов 1925: 8), той се потапя в атмосфера, която предполага съзнание за общобългарски, национални критерии по отношение на книжовния език. Самият той поддържа книжовноезиков модел, който дава облика на Цариградския книжовен кръг (съчетаващ особеностите

от двете водещи школи – Пловдивската и Търновската, в добавка с негови индивидуални нововъведения (Иванова 1994: 71 – 74).

ПРС поема езиковото редактиране на целия превод със стремеж да му придаде единно звучене. Този колосален труд продължава около едно десетилетие и през 1871 г. в Цариград (в печатницата на Тадей Дивитчиян) излиза първото печатно издание на Библията в пълния ѝ състав (без неканоничните книги по протестантския канон). Разнонационалният състав на преводаческата комисия отразява онзи непостижим космополитизъм на града – като тип култура, религия, национални ости, а двамата български преводачи представят основното двуединство на българския език – неговия изток и запад (ПРС – представител на източните говори, Хр. С.-Николов – на западните).

В плодотворната книжовна дейност на Славейков се оглеждат насоките на цялостното езиково строителство през Възраждането с всичките му развойни фази, през които той работи за унификацията на НБКЕ, за уеднаквяване на езиковите норми и за стиловата уместност на изразните средства в преводния библейски текст, като слага онази здрава преводаческа основа, която следващите поколения творци получават в наследство.

4. С поглед към „избраните думи“ и „достопаметни изречения“ в превода на Цариградската библия[5], или за процесите на книжовноезиково интегриране

Славейков представя общобългарската народна реч в широта и с цялостното ѝ богатство[6], като по отношение на лексикалните средства прилага интеграционния принцип, чрез който споява в едно цяло лексика от различни сфери: книжовна и диалектна, общобългарска и регионална, от кръга на сакрум (специфична терминологична лексика) и на профанум (народна), домашна и чуждоезична, традиционна и съвременна. От днешно гледище някои от употребяваните тогава форми не са се вписали в нормативната книжовна система и днес са маркирани като остарели или диалектни, но за тогавашното време те са били в активна употреба.

Въпреки отразяването на отделни регионални особености в ЦБ се наблюдава по-голяма установеност и наддиалектност в сравнение с

[5] Примерите се ограничават в рамките на Четириевангелието.

[6] Съвсем естествено е обаче да прибягва и към говорите от Централния Балкан (търновския градски говор), който си извоюва престижност в книжовноезиковите процеси.

езика на предходните библейски преводи, които са на по-ниско равнище поради развитието на самия книжовен език. В преводния текст могат да се отбележат няколко лексикални пласта: книжовно обработена лексика, традиционна (стб. и цсл.[7]), частично диалектна и фолклорна с присъствие на старинни думи, а по характер – и религиозно терминологична от чужд произход (предимно гръцки и латински). В превода е отделено място на старинната лексика като стилизиращо средство, умерено и умело прилагано в библейския преводен текст. При предаването на специфичната терминологична лексика в каноничния текст преводаческата комисия се обляга на завещаната книжовна традиция и не търси съвременното българско съответствие при утвърдени и познати в разговорния език думи и термини: хлѣбове-тѣ на прѣдложеніе-то (хлѣбъ прѣдложенїа Мк 2:26); знаменіе-то на твое-то пришествіе (Мт 24:3). В отделни случаи обаче лексикалният състав се разнообразява и наред с традиционната дума се употребява и нейният синоним в говоримата реч: до *скончаніе-то* на вѣка от стб. до скончанїи вѣка (Мт 27:20), но и *свьршеніе-то* на вѣка (Мт 24:3).

Семантичните диалектизми в ЦБ представляват малка част от лексикалния състав: **голѣны** ‘стави’ (Й 19:33)**; гумно** от стб. гоумьно ‘харман’ (място за вършитба) (Лк 3:17); **думамъ** ‘казвам’ (Мт 24:47); **ищѫ** (Лк 12:49), **ище** (Мт 16:4), но паралелно с него се използва и искамъ (БЕР, РБЕ https://ibl.bas.bg/rbe/); **коришъ** (от стб. корити: ‘мъмря’, ‘упреквам’, ‘хуля’) (Лк11:45), **клосенъ** ‘сакат’ (Мк 9:43, Мт 15:31), **кърчагъ** – стб. кръчагъ ‘глинен съд за вода’, ‘стомна’ (Мк 14:13) (Ст. Мл. ЕПРБЕ); **небрѣжите** ‘не пренебрегвайте’ (РЧДБЕ) (Лк 11:42); **напоконъ** ‘най-после’, ‘накрая’; **неводъ**[8] ‘рибарска мрежа’ (Мт 13:47), **одолѣѭтъ** от стб. одолѣти ‘побеждавам’, ‘надмогвамъ’ − запазено в Трънско (БЕР, РРОДД), съвпада и с руски език (Мт 16:19), **пѣнязы** (стб. пѣнѧзь ‘монета’) (Мт 18:28) – думата се е запазила в Костурско, среща се и в родопските говори; **вѣтвы** (стб. вѣтвь от глагола *вия*) съвпада с други славянски езици: ‘клон’, ‘клонче’ (БЕР, I, 138) (Мт 13:19); **пригодявай** ‘грижи се’ (Лк 10:35); **тържикъ** (БЕР, БТР) тур. ‘кожена торба’ (Мт 15:17), **шиникъ** тур. ‘малък дървен съд, подобен на

[7] Като източник за съпоставка е използвана Елизаветинската библия от 1751 г. (съкр. ЕБ).

[8] **Неводъ** – стб., БЕР, т. 4, с. 591; диал. *рибарска мрежа* – тук думата е използвана като сравнение: *пак е подобно царство-то небесно на* ***неводъ***, *който е хвърлен във море-то*, а където трябва, за да изрази конкретно значение, навсякъде употребява *мрежа*.

крина, използван за измерване на зърно’ (БТР) (Лк 11:33) (РРОДД); **почерпало** (стб. почрьпало от гр. ἄντλημα ‘черпак’) (Й 4:11).

Фонетичните диалектизми, въпреки че продължават да пъстрят НБКЕ и през третата четвърт на XIX век, в ЦБ са представени умерено. Прокарани са особености, свързани с редуване на кореновата гласна в глаголните форми (най-често **о:а, а:о**): изв**о**жда (Й 10:4, Мк 1:12), дов**о**ждатъ (Мк 7:32), дон**о**сятъ (Мк 2:3), изпров**а**жда (Мк 1:45) и др. Отразена е и типичната за балканските говори якавост, която се проявява в имперфектните окончания: мол**я**ше (Мк 1:35), говор**я**ше (Й 10:6), ход**я**ше (Й 10:23). Интересно е отношението на ПРС към изговора на съгласните (твърдост – мекост), вкл и **ж, ч, ш** (в западните говнори те са твърди, за разлика от източните, рупските и родопските говори**).** Още през втората четвърт на XIX в. се наблюдава затвърдяване на изговора им (Иванова 2012: 239), което се отразява и в писмената практика, като книжовниците доста широко са отразявали склонността на българските говори към затвърдяване на съгласните. Вероятно тази фонематична тенденция, а и неговият правописен модел, близък до Търновската книжовна школа, е повлияла на Славейков да използва твърди съгласни **ж, ч, ш:** уч**а**ше (Й 4:2), коленич**а**ше (Й 1:40), леж**а**ше (Й 1:30).

Североизточните и балканските говори са характерни със силната редукция на неударените широки гласни – особеност, която през 60-те – 70-те години вече започва да се осъзнава като диалектна черта и да се избягва в книжовната практика. Това обяснява и почти пълното ѝ отсъствие в ЦБ[9], с изключение на единични примери: тр**ъ**пеза (Мк 2:15), сн**ъ**ха (Мт 10:35) и др.

Запазвайки съвременната основа на книжовния език, стремежът към езикова интеграция подтиква преводачите да съвместяват елементи от говоримата реч и от традицията, т.е. да варира между сакралното и народното. Постига се известна стабилност на нормата, като се утвърждава употребата на характерната за североизточните български говори метатеза (подвижност на еровата гласна) в групите **-ър-/-ръ-, -ъл-/-лъ-**: първомъ (Лк 9:61), дългъ (Мт 18:31), длъженъ (Мт 18:29), като само в редки случаи се допускат форми като длъгъ-тъ (Мт 18:31), гръды (Лк 18:13). Същото се отнася и за отделни форми с отразен преглас на гласни, асимилационни и дисимилационни промени, изпадане на съгласни и т.н.: ж**е**денъ (Й 7:39), ключ**е**ве (Мт 16:19), зематъ (М 4:36), вм. вземат, дигнѫхѫ (Мт 14:20), трѣбаше (Мт 18:33), ремикъ (Й 1:27).

[9] Имат се предвид текстовете на четирите евангелия.

За да се балансира присъствието на елементи от говоримата реч и от библейската писмена традиция, някои думи са представени без вметнат еров вокал, но тяхната форма е външна и има по-скоро декоративен характер – дължи се на старинния им графически облик, а всъщност в по-голямата си част са общобългарски, активно употребявани с вметнат вокал думи: вѣтръ (Мк 4:39), огнь (9:44), пѣснь (Мк 14:26), пълнь (Й 4:1), седмь (Й 8:5), реклъ (Й 14:44), Петръ (Мт 14:28).

Независимо от наличието на отделни регионални особености в ЦБ се наблюдава известна стабилност на нормите и наддиалектност в сравнение с предходните библейски преводи, което е естествено с оглед на динамичното развитие на книжовния език. Но също така това се дължи и на усилията на преводачите, които се придържат към общобългарските граматични и лексикални черти, за да се постигне наддиалектност, уеднаквяване на книжовните норми и споряване на елементи от различни региони. Обръща се внимание и на словообра- зуването, като думите се структурират така, че да се получи търсеният ефект. С използването на префикс **по**- се придава умалителен нюанс на думата: и като **по**заминѫ малко (Мк 1:19), и като го **по**кѫса (Мк 1:26), и му **по**слугува (Мк 10:45), **по**чудихѫ ся (Мк 12:47), **по**напiѭтъ (Й 2:10). Полипрефиксацията също е обикнат похват, приложен не само към глаголното словообразуване, но и в по-широк лексикален спектър: **разпро**води (Мт 23:3), **изпръс**ичаше ся (Мк 5:5), **избез**солніе (Мт 4:15), **изот**вънъ (Мт 23:27).

Диатопията (разглеждане на езика в неговото единство и в териториалните му варианти) характеризира практиката на ПРС[10] и е израз на една от основните тенденции при формирането на НБКЕ – съхраняване на книжовната традиция и приемственост (по този въпрос вж. Иванова 1993). Като особеност на преводния език е запазването на традиционния словообразувателен модел на префикса **въз**-/**вос**- (вм. цсл. **вос**-): **въз**хулятъ (Мт 3:28), **въз**дигне (Лк 11:17), **въз**гласи (Й 1:42), **въз**люби (Й 7:42), **въз**высилъ (Лк 10:15), **въз**пріялъ (Лк 16:25) и мн. др. А повторените префикси освен за стилистични акценти допринасят и за създаване на определена ритмика на речта: Истинѫ, истинѫ ви казувамъ, че вы ще **вос**плачете, и ще **въз**ридаете, а свѣтъ-тъ ще ся **въз**радува (Й 16:20).

Представките (приглаголни и приименни) **пре-, при-** също допри- насят за постигане на по-силна изразителност: **прѣ**бѫдва (Й 14:17), **прѣ**търпи (Мт 24:13), **прѣ**умножи (Мт 25:29), **прѣ**мудрость (Лк

[10] Тя е характерна и за практиката на други книжовници от 30-те – 40-те години на XIX в. (Неофит Рилски, Неофит Бозвели, Хр. Павлович, П. Пиперов, Ан. Кипиловски и др.), както и у по-късни автори, напр. у Ив. Богоров, Н. Геров и др. (Иванова 2012: 106 – 125; 223 – 233).

2:40), **прѣ**чудни (Лк 5:26), **прѣ**мудры (Мт 23:34), **при**витаватъ (от стб. витати ‘живея’, ‘обитавам’) (Мт 13:32); **при**скръбна (Мт 26:37). Заемките са главно гръцки, като по-голямата част от тях са с книжовен произход – сакрална лексика, обществено-политическа и от битовия живот (снети от изходните гръцки източници): **алабастръ** (Мк 14:3), **ароматы** (Лк 23:56), **ассарій** ‘номинално обозначение на малка бронзова монета в гръцкоговорещите провинции на Източноримската империя (Византия) и се използва за местни и регионални плащания’ (Лк 12:6), **евангелие** от стгр. εὐαγγέλιον ‘канонична библейска книга, означаваща *блага вест*’) (Мк 14:3), **камила** лат. Camelus < гр. κάμηλος (Мт 23:24) < от семитски езици: араб. и иврит; **кондрантъ**/**кодрант** ‘древноримска медна монета, равна на 2 лепти и четвърт ассария (Викисловарь: https://ru.wiktionary.org/) (Мк 12:42); **легионъ** стб. легеонъ, лат. legio’набор’ (БТР), чрез гр. λεγεών, ‘римски военен полк’ (26:63) (БЕР); **ливанъ** от нгр. (БЕР, т. 3) ‘вид благовонна смола – тамян’ (Мт 2:11); **миро** ‘благовонно масло за християнски църковни обряди’ (Лк 23:56); **рута**, лат. Ruta graveolens – етерично растение ‘седефче’ (Лк 11:42); **преторіѫ** лат. ‘резиденцията на водача на римската преторианска гвардия или управител в даден град’ (Мк 15:16); **саванъ** ‘покров’, ‘покривало’ (Лк 24:4); **при**витаватъ (от стб. витати ‘живея’, ‘обитавам’) (Мт 13:32); **талантъ** ‘мярка за тегло, която се е използвала и като парична единица’[11]; **хитонъ** стгр**.** χιτών ‘вид туника, най-употребяваната дреха през архаичния период и класическата Античност в Древна Гърция’ (Й 19:23).

Една група гръцки заемки предизвикват интерес, тъй като не се срещат в старите паметници, не са познати и на народните говори: сто **ваѳы** – βάτος ‘мярка’ (Лк 16:6), сто **кѡра** жито – κόρος ‘мярка’ (Лк 16:7). В преводите на Петър Сапунов, отец Серафим и на Неофит Рилски са използвани думите мѣрки, мѣры, кила, а в ЕБ – мѣръ.

Гръцките заемки, възприети в стб. новозаветен текст, остават с автентичните си названия: **висонъ** – гр. βύσσος ‘тънка ленена тъкан’ (Лк 10:13) (РБЕ) https://ibl.bas.bg/rbe/; **динарій** ‘малка сребърна монета, за пръв път сечена през 211 г. пр. н. е.’ (думата има лат. корен: denarius ‘денарий‘, на гр. δηνάριον) (Лк 20:24); **драхмы,** гр. Δραχμή ‘гръцка парична единица, датира от VI век преди новата ера’ (Мт 17:24); **мнаса** ‘остар. мярка за тегло и количество пари, която в Новия завет е равно на 100 динарии’ (РБЕ) (Лк 19:17); **скорпіи** ‘скорпиони’ (РБЕ) (Лк 16:19); **прозелитъ** от гр. προζελιτ ‘езичници, приели юдейската религия

[11] Най-голямата парична единица в Древна Гърция, равна на 6000 драхми.

и бог Яхве’ (Мт 23:15), **статиръ** ‘римска монета, равна на четири динара’ (Мт 17:27); **статеръ** – на стгр. στατήρ ‘монета в Древна Гърция’.

В единични случаи някои от думите се превеждат с българските си съответствия: ‘орѫжникъ’ (ЕПРБЕ) (Мк 6:27) вм. **спекулаторъ** (Мк 6:27), **тектѡнъ** стгр. τέκτων ‘дрьводѣлецъ’ (Мк 6:3). Същото се отнася и за думи от разговорната гръцка реч: **наковладихѫ** от ковладя ‘клеветя’ (Лк 16:1), **керамиды** (Лк 4:19). Употребата на турцизми се избягва – в единични случаи се употребяват вкоренени и асимилирани в българския език думи като **чифтъ** (Лк 14:19), **пазаръ** (Мт 11:16), **кюпъ** ‘голям глинен съд’, ‘делва’, **кюпове**, **тържикъ** ‘торба’ (БТР) (Й 2:7). В ЦБ е употребена не само специфична цсл. догматична лексика, обща за традиционните текстове: веществено-предметна, терминологична и културно-историческа, отнесена към религиозно-богослужебната сфера, а също лексика от официалноделови тип, но и лексика от живата народна реч, немаркирана и необвързана терминологично. Увлечението и интересът специално на ПРС към старинната българска лексика, запазила се през вековете в народните говори, която той издирва през целия си живот, му помага да я втъче умело в преводния език. Това проличава в избора му на определени благозвучни фонетични съчетания, на словообразователни структури с префиксите **из-/ис-, пре-**, **при-**; суфиксите -**ущ, -ение**; типичните за стб. епоха компоненти на сложните думи като **благо-, веле-, бого-** и др. Присъствието на старобългаризми, църковнославянизми[12] и отчасти русизми съставлява значителна част от лексиката. Сред тях са: болѣзни ‘болести’ (Мк 13:8), брѣме ‘дълг, задължение, което се изживява като тежест’ (Лк 11:47), вселенная (словообразователна калка от гръцки οἰκουμένη ‘ойкумена’ – ‘обитаемо, усвоено от хората пространство’ (Википедия) (Й 4:5), дань стб. дань ‘данък, налог, дължимо’ (Лк 20:22), званны ‘призваните’ (Мт 23:3), одежда ‘дреха’ (Мк 16:5), оселъ ‘магаре’ (Лк 14:5), отвѣтъ (Лк 11:53), стълпъ от стб. стлъпъ ‘възпоминателен стълб’, ‘надгробен паметник’ (РСтбЕ) (Лк 14:28); тысящникъ стб. тысѧщникъ < цсл. ‘началник на военна част от над 1000 воини’ (Й:18:2), одолѣѭтъ от стб. одолѣти ‘побеждавам’, ‘надмогвам’, запазено в Трънско (БЕР, РРОДД) (Мт 16:19), пѣнязы – стб. пѣнѧзь ‘монета’ (Мт 18:28) – думата се е запазила в Костурско, среща се и в родопските говори: дозволи ‘позволи’ (Лк 10:4), ожидаха (Лк 2:38), оскудѣва ‘оскъдно е’, отвѣща (Мк 3:34), отвѣщаваше (Мт 27:12), повѣле ‘заповяда’ (Мт 13:29), призва ‘призова’

[12] Всъщност това са стб. думи, адаптирани фонетично към руския език (Филкова 1991: 120).

(Мк 6:7) (ЕБ призвавъ), привитаватъ от стб. витати ‘обитават’ (Мт 13:32), обручена (жена) ‘сгодена’ (обручението е обред преди венчаването) (Лк 2:5), тысящи (Мт 15:38).

В ЦБ се отдава предпочитание на онези традиционни думи, запазени и в народните говори – подход, който отразява линията на вековната приемственост, актуална и за Възраждането. В това отношение на ПРС помагат фолкорните и словесните му издирвания и той ги използва на подходящи места в превода: вретище (вретищи) ‘торба’ (Мт 11:21), гора (гора) ‘планина’ (Мт 5:1), зеліе (зеліе) ‘зелинина, зеленчук’ (Лк 11:42), исто (истъ) ‘също’ (Лк 2:38), кываха (покываще) ‘клатеха’ (Й 1:22), мнишь (мнити) ‘мисля, помня’ (Мт 17:25), мълва (млъва) ‘размирица’, ‘смут’ (РНГ), ‘глъчка’, ‘кавга’ (Мт 26:4), мятва (мѧтва) ‘джоджен’ (Mentha spicata) (Лк 11:42), начнѫ (начать) ‘започна’ (Мк 14:33), непраздни (непраздни) (Мк 13:18) (РНГ), нынѣ (нынѣ) ‘сега’ (Лк 1:28), отрокъ (отрокъ) ‘новородено дете’ (Мт 2:18) (БТР), отщети (Мк 8:36), трьсть (трьсть) ‘тръстика’ (11:7), укрухы (оукрухъ) ‘трохи’ (Мт 14:20).

За да бъде преводът в синхрон с традиционния библейски стил, преводачите внасят старобългаризми и цсл. елементи с декоративно-стилистична функция: Бѣ же петъкъ (Й 19:14), такожде (Мт 21:36), зачало (Мк 1:1), злакове (Мк 4:32), заматорѣли (Й 1:6, 18), всесъженія (Мк 12:33), съсцы (Лк 23:29), жьртви (Мт 14:12), дързайте (Мт 14:27), мьрзость (Мк 13:14), пълкъ-тъ (Й 18:2) и мн. др.

За близост с традицията говори и употребата на възстановените стб. причастия, които допринасят за възпроизвеждането на сакралния стил: блѣстящи (Лк 24:5), вѣрующи-тѣ (Й 7:39), видящи-тѣ (Й 9:39), доящи-тѣ ‘които кърмят’ (Мк 13:18), любящы-тѣ (Мт 11:12), носящы-тѣ (Мк 7:14), страдующи-тѣ (Лк 6:18), идущій-тъ (Мк 7:9), предстоящій (Й 11:42), утѣшающъ (Лк 3:18). Старите сегашни страдателни причастия също са въведени както в превода, така и в книжовната практика през Възраждането, но те не успяват да се утвърдят в същата категория и са отнесени към прилагателните: бѣснуемы (Мт 4:24), нарицаемый (Й 11:16), обураваема (Мт 14:24). Наред с причастията в ЦБ се употребяват и книжовни деепричастия на *-ще*, характерни за писмената практика до средата на XIX век, които по-късно постепенно отпадат, но все пак функционират значително по-дълго от другите видове поради запазената традиция (Първев 1967: 185). Намираме ги в ЦБ, използвани със стилистична функция: благославяще (Лк 24:53), хваляще и славяще (Лк 2:20), искушаѭще (Лк 11:16), біѭще ся (Лк 23:48), каѭще ся (Лк

15:10). Спорадично се употребява и друго книжовно деепричастие: И зѣ хлѣбъ, и *благодаривъ* прѣломи го (Лк 22:19).

ЦБ е напечатана с въведената вече в средата на XIX в. руска гражданска азбука, а в използвания етимологичен правопис се съчетават нормите от двете най-авторитетни правописни школи (Пловдивската и Търновската). Архаизиращите елементи в ЦБ по-често са в посока към стб. форми, снемайки точно графичния и морфологичния им облик, но същевременно и към цсл. И макар че употребата на голяма част от цсл. облици постепенно отшумява в писмената практика през 70-те години на XIX в. (фонетично побългарени), в превода се срещат и определен кръг неадаптирани думи, тъй като чрез техния фонетичен строеж се цели текстът да бъде по-близо до църковната традиция и с оглед на стила: церква (Мт 16:18), человѣкъ (Мт 10:7), мудри (Лк 10:21), мудрость (Й 2:40), мучители (Мт 18:34), сослужители (Мт 18:28). Думите рабъ, рабыня се употребяват също в цсл. им форма (у П. Сапунов и Неофит Рилски е робъ, робыня).

Предпочитат се също формите нога, нозѣ (общи за цсл. и западнобългарските диалекти) (подобно у Неофит, но обратно на практиката на Сапунов, който замества думата с източнобългарското ѝ съответствие *кракъ*). ПРС прилага семантична диференциация при употребата на някои думи, задействайки механизма на стиловата уместност, напр. *баща* и *отец.* Когато става дума за Йосиф, мъжа на Дева Мария, той употребява думата *баща,* а когато има предвид небесния баща на Исус Христос – *Отец* (Лк 2:49). Думите *овчар и пастир* (Лк 2:8) се употребяват като синоними, но в преносно значение – Бог като водач на стадото, т.е. народа – използва само *пастир*. Макар и не така често, срещат се и фонетични църковнославянизми (при предлози, префикси и др.). Сред тях преобладават думи с префикс **со-**: соблазнь (Мт 18:7), созданіе (Мк 20:6), событія (Лк 1:1), совѣтъ (15:1), сохраняваше (Й 2:19). Префиксите **въ-, въз-** се пишат обикновено с **ъ**, но има и изключения, напр. в израза **во врѣме на** предлогът **в** се изписва винаги **во: во** врѣмето на Илиѭ (Лк 4:25); **во** врѣме на напасть (Лк 8:14, Й 8:13); **во** Виѳаніѭ (Мк 14:3).

5. Заключение

В превода на Библията преводаческата комисия постига по безспорен начин унифициран модел и желаното езиково единство. Чрез нейния език тази вечна „книга на книгите“ става и книга за всички българи. Цялостният превод на Библията с право може да се определи като

завършващ етап в консолидацията и езиковата интеграция в предосвободенска България, венец не само на едно лично и колективно преводаческо дело, но и на общобългарските книжовноезикови процеси.

В езика на превода се откриват разнопосочни влияния и тенденции, характерни за тогавашната книжовноезикова формация (народно/традиционно, родно/чуждоезиково). Сложната като текст и интерпретация съдържателна страна на Библията предполага внимателно вглеждане на преводачите в плана на изразяване (откъм езиковата му страна). В това отношение намираме целенасочен подбор на езиково-изразни средства, които се подчиняват главно на две тенденции: на широко представяне на съвременния книжовен език, която е основна, и тенденция на съзнателна архаизация (запазване на вековната църковна традиция и терминология), а също търсена по стилистични причини. Съвременното за тогавашното време звучене на превода се дължи преди всичко на онзи наддиалектен езиков пласт, носител на общобългарски граматични черти и целокупност на лексиката, легнали в основата на книжовния език.

Запазвайки облика на говоримата реч, Славейков използва всички съвременни начини и средства за обогатяване на конструктивните езикови възможности за постигане на интелектуализация и стилистична представителност на НБКЕ. За това допринасят широките му познания върху богатите ресурси на народнопоетичната реч, чуждоезиковите модели и особено книжовната традиция. С вещина и умение той споява тези елементи в единна езикова тъкан, като ѝ придава монолитност и красота.

Жив и образен е Славейковият език и тази свежест на езиковите и изразните средства се дължи на близостта му с говоримата реч. Народните думи и изрази придават специфичен колорит и живост на неговия стил. Ако трябва по най-лаконичен начин да характеризираме езика на Славейков, на първо място следва да отбележим дълбоката му спойка с народната реч, от което произтича яснотата, достъпността, естествеността, изразителността и образната му сила. Забележителният принос на П. Р. Славейков в изграждането на НБКЕ най-добре изразява народният поет Ив. Вазов: „*Славейков пренесе като твърд гранит всичките бури на една мъчна епоха и служи за тръбач на въздишките и ламтенията на един народ, внимателно вслушан в неговото сладко и гръмко слово*“.

И тук може да се добави, че Славейковото творчество и език се превръщат в школа, от която се учат следващите поколения български творци.

Източници

Петър Сапунов, отец Спиридон. Новий Завет, сиреч четиритях евангелии на четиритях евангелиста. Букурещ, 1828.

Неофит Рилски. Новий Завет Господа нашего Исуса Христа. В Смирне, 1840.

Библия сиреч Священното писание на Ветхий и Новий Завет. Вярно и точно преведено отъ първообразното. Цариград. В книгопечатницата на А. Х. Бояджияна, 1871.

Библия сиречь книги Священнаго писания Ветхаго и Новаго завета. (т.н. Елизаветинска библия). Санкт Петербург, 1751.

Справочна литература и съкращения

РБЕ – Речник на българския език – онлайн https://ibl.bas.bg/rbe/

БЕР – Български етимологичен речник. София: ИБЕ – БАН. Онлайн https://ibl.bas.bg/ber/

ЕПРБЕ – Ст. Младенов. Етимологически и правописен речник на българския книжовен език. София: Изд. Христо Г. Дановъ, 1941.

РЧДБЕ – Речник на чуждите думи в българския език. Трето изд. София: Наука и изкуство, 1970.

РНГ – Речникъ на блъгарскый языкъ – Н. Геров, фототип. изд. София: Изд. на БАН, 1975.

РРОДД – Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век. Ст. Илчев и колектив. София: БАН, 1974.

БТР – Български тълковен език. Л. Андрейчин и колектив. IV изд. Допълн. и прераб. от Д. Попов. София: Наука и изкуство, 2008.

Викисловарь: https://ru.wiktionary.org/

Литература

Иванова 1993: Иванова, Д. *Приемственост и традиция в новобългарските евангелски преводи.* [Ivanova, D. Priemstvenost i traditsiya v novobalgarskite evangelski prevodi.] // *Palaeobulgarica*, 1993, № 4, 89 – 106.

Иванова 1994: Иванова, Д. *Българският периодичен печат и градивните книжовноезикови процеси през Възраждането (върху материали от сп. „Читалище”*). [Ivanova, D. Balgarskiyat periodichen pechat i gradivnite knizhovnoezikovi protsesi prez

Vazrazhdaneto (varhu materiali ot sp. „Chitalishte“).] Пловдив: Макрос, 1994, 71 – 74.

Иванова 2012: Иванова, Д. *История на новобългарския книжовен език*. [Ivanova, D. Istoriya na novobalgarskiya knizhoven ezik.] Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2012.

Кларк 2007: Кларк, Дж. *Библията и Българското възраждане*. [Clarke, J. Bibliyata i Balgarskoto vazrazhdane.] София: МаК, 2007.

Начов 1925: Начов, Н. *Цариград като културен център на българите до 1877 г.* [Nachov, N. Tsarigrad kato kulturen tsentar na balgarite do 1877 g.] София, 1925.

Пилева 2023: Пилева. М. *Мисията на д-р Албърт Лонг сред българите.* [Pileva, M. Misiyata na dr. Albart Long sred balgarite.] София: Изд. център „Б. Пенев“, БАН – Институт за литература, 2023.

Попов 1983: Попов, К. *Езикът на Петко Славейков. (Лексика и фразеология).* [Ezikat na Petko Slaveykov. (Leksika i frazeologiya).] София: Библиотека „Родна реч омайна“, 1983.

Първев 1967: Първев, Хр. Възникване и развой на сегашното деятелно причастие в съвременния български книжовен език. [Parvev, Hr. Vaznikvane i razvoy na segashnoto deyatelno prichastie v savremenniya balgarski knizhoven ezik.] // *Годишник на Софийския университет. Факултет по славянски филологии*. София: Наука и изкуство, 1967, № 61, ч. 2, 157 – 165.

Филкова 1991: Филкова, П. *Староболгарские традиции в истории русского литературного языка.* [Starobolgarskie traditsii v istorii russkogo literaturnogo yazyka.] София: Jusator, 1991.

Clarke 1957: Clarke, J. F. The Russian Bible Society and the Bulgarians. In: *Harvard Slavic Studies.* Vol. 3. Harvard, Harvard University Press, 1957, 67 – 103.

Clarke 1971: Clarke, J. F. *Bible societies*, *American missionaries*, *and the national revival* of *Bulgaria*. New York: Arno Press, 1971.

ПЛОВДИВСКИ УНИВЕРСИТЕТ „ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ“ – БЪЛГАРИЯ
НАУЧНИ ТРУДОВЕ, ТОМ 63, КН. 1, СБ. А, 2025 – ФИЛОЛОГИЯ,
PAISII HILENDARSKI UNIVERSITY OF PLOVDIV – BULGARIA
RESEARCH PAPERS, VOL. 63, BOOK 1, PART A, 2025 – LANGUAGES AND LITERATURE

DOI 10.69085/ntf2026a043

АНАСТАС ГРАНИТСКИ И ПРОЦЕСИТЕ НА НОРМАЛИЗАЦИЯ НА НОВОБЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК: ИДЕИ И ПРИНОС (1859 – 1878)

Детелина Овчарова
Тракийски университет

ANASTAS GRANITSKY AND THE PROCESSES OF NORMALIZATION OF THE NEW BULGARIAN LANGUAGE: IDEAS AND CONTRIBUTIONS (1859 – 1878)

Detelina Ovcharova
Trakia University

detelina.ovcharova@trakia-uni.bg

The present article examines the normative views of Anastas Granitski during the period 1859 – 1878 – a key decade in the process of forming the Modern Bulgarian literary language. The results of the comparative analysis of the linguistic norms reflected in two works by Granitski are presented, as well as the evolution of the author's views on the paths that the formation of the New Bulgarian literary language should take during the Renaissance era. The analysis reveals Granitski's contribution to the creation of a supradialectal, pan-Bulgarian language form that would serve as the basis of the modern literary language. The object of observation are the bilingual phrasebooks: French-Bulgarian Conversations and Rules for the Pronunciation of French Letters (1859) and Russian-Bulgarian Conversations (1878). The subject of analysis are nouns and personal pronouns.

Key words: phrasebooks, Bulgarian Renaissance, Russian-Bulgarian phrasebook, French Bulgarian phrasebook, Bulgarian literary language, linguistic norms, nouns, personal pronouns

Анастас Гранитски принадлежи към малко изследваните, но съществени фигури на Българското възраждане. Неговият живот и дейност отразяват стремежите на новобългарската интелигенция към прос-

вещение, национално самосъзнание и културна еманципация. Гранитски е личност, която трудно се побира в рамките на едно определение. Учител, публицист, редактор, културен посредник, но преди всичко – книжовник с удивително широк кръг от интереси, обхващащи медицината, търговията, езика, философията, образованието, религията и дори мистиката. Ако търсим образ на възрожденския човек с енциклопедичен дух, Гранитски би бил един от най-достойните кандидати.

В историята на българската литература името на Анастас Гранитски често остава встрани от най-ярките представители на епохата, но неговото място е не само осезаемо, но и ключово – особено когато се вгледаме в ролята му на преводач, посредник между културите и носител на нов тип чувствителност в Българското възраждане. В един исторически момент, когато българската литература тепърва изгражда своите жанрови и емоционални хоризонти, Гранитски участва активно в този процес, представяйки образци на европейската традиция, но също и свое дълбоко лично и публицистично слово.

Анастас Поппетров (с псевдоним Гранитски) е роден в Котел, син е на поп Петър и внук на Стаю Чорбаджи – видни представители на котленския елит. Началното си образование получава под ръководството на Сава Доброплодни – известен български педагог и културен деец. Продължава обучението си в Сливен и Цариград, където се записва в престижната Куручешменска гръцка гимназия. По-късно учи в Медицинско-хирургическата академия в Галата сарай, което свидетелства за стремежа му към научно и хуманитарно израстване. Работи като коректор в печатницата на Йосиф Романов в Букурещ в периода 1842 – 1853 година, по-късно е секретар в сръбската легация в Цариград. Преподавателската му дейност започва в Шумен, където работи като учител от 1859 до 1863 година, през следващата година учителства в Ловеч, а в началото на 60-те години се установява в Търново и работи като учител по френски и турски език. В различни периоди поддържа връзки с редица ключови фигури на Възраждането – Стефан Богориди, Георги Раковски, Неофит Бозвели, П. Р. Славейков, Иван Богоров, Любен Каравелов и други (по Бойчева 1996: 132).

Книжовната дейност на Анастас Гранитски се характеризира с изключително широк тематичен обхват. Неговият първи публикуван труд е преводът на *Сборниче за холерата*, чието първо издание излиза през 1848 г., а второто – през 1849 г. Тази книга е част от официалната инициатива на правителството да се справи с върлуващата по това време страшна болест. Написана на турски език и преведена на езиците на народите в империята, книгата съдържа кратки исторически сведе-

ния за болестта, описани са симптомите, дават се препоръки за профилактика и лечение, както и други практически указания. През 1858 г. Гранитски превежда и *Търговско ръководство* – практически наръчник, който съдържа всичко необходимо за воденето на търговските дела. Изданието включва образци на търговска кореспонденция, таблици за теглилките и други приложими знания, улесняващи деловата комуникация и стопанската практика (по Кулелиев 1937: 3).

Наред с преводаческата дейност книжовникът издава и авторски книги, които са част от възрожденската дидактическа литература. Сред ранните му творби е *Буквар за малките деца* (Цариград, 1849), съставен в съавторство с Антон Никопит, от който до днес не са запазени екземпляри. По-късно издава *Разговори французско-български и правила за произношеніе-то на французски-ты буквы* (Букурещ, 1859) и *Русско-българскы разговоры* (Търново, 1878), които са насочени към подпомагане на практическото чуждоезиково обучение. Творческата дейност на Гранитски е разностранна – той се изявява като редактор, учител, преводач и автор на учебни пособия. Въпреки широкия спектър от книжовни интереси и занимания в българската литературна история неговото име най-вероятно ще остане свързано предимно с преводаческата му дейност, тъй като именно преводите съставляват значителна част от неговото книжовно наследство.

Книжовната дейност на автора се осъществява в сложна културно-историческа обстановка, белязана от интензивни процеси в развитието на българския език. Периодът, в който той твори, е преломен и решаващ за кодифицирането на българския книжовен език – процес, който намира отражение и в двете произведения, предмет на настоящия анализ. Следва да се отчете и фактът, че освен като преводач и коректор Гранитски работи и като учител – роля, която съществено влияе върху формирането на неговите възгледи за пътя на изграждане и утвърждаване на нормативната система на българския книжовен език.

Езиковата практика на Анастас Гранитски отразява съществени аспекти от еволюцията на българския книжовен език през 60-те и 70-те години на XIX век – етап, характеризиращ се с интензивно протичане на нормализационните и кодификационните процеси. През този период се наблюдава ускорено обогатяване на езиковите средства, както и ясно изразена стилова диференциация на речта. В книжовноезиковата дейност на котленския книжовник се открояват ключови въпроси, свързани със структурното изграждане и функционалното развитие на българския книжовен език през третата четвърт на XIX век. Наблюдаваните езикови тенденции в неговите текстове са в пълно съответствие

с общите процеси в развитието на българската книжовна норма от разглеждания период.

На основата на досегашните наблюдения и анализи върху творчеството на А. Гранитски може да се направи извод, че във всички свои творби – както преводни, така и авторски – той последователно отстоява позицията за формиране на новобългарския книжовен език като резултат от органичното съчетаване на традиционните езикови средства с елементи от живата говорима реч. Тази симбиоза е основополагаща в неговата езикова практика и е ясно изразена в различните етапи от неговото творчество. Като доказателство на това твърдение ще направим сравнителен анализ на езиковите норми, отразени в две негови творби – *Разговори французско-български и правила за произношеніе-то на французски-ты буквы* (1859) и *Русско-българскы разговоры* (1878). Сравнението между тези две произведения на А. Гранитски, писани с разлика от почти 20 години, дава възможност да се проследи еволюцията в езиковите възгледи на автора относно посоките за развитие на новобългарския книжовен език. Този период съвпада с бурните дискусии за нормативното единство на книжовния език. В тях активно участват представители на цялата българска езикова общност – както светски, така и духовни лица. Въпреки че в хода на дебатите се повдигат разнообразни въпроси, свързани с изграждането на новобългарския книжовен език, постепенно фокусът се насочва към главния въпрос – избора на говорна основа, който от своя страна се обвързва с търсенето на национално легитимирана езикова идентичност.

През третата четвърт на XIX в. колективните усилия за изграждане на новобългарския книжовен език бележат успехи с възникването на нови книжовни средища и обособяването на направления, които по традиция се наричат школи[1]. Всяка от тези школи предлага собствен езиково-правописен модел, но широко разпространени са случаите, когато книжовниците смесват в писмената си практика елементи от различни системи, поради което се наблюдава значителна езикова хетерогенност в творбите от този период. Градовете, утвърдили се като културни и книжовни центрове, се превръщат в средища на активна просветителска дейност, осъществявана от автори, които чрез своите публикации оказват силно влияние върху книжовноезиковата практика.

[1] Вж. Русинов, Р. История на новобългарския книжовен език. Велико Търново: Абагар, 1999; Иванова, Д. История на новобългарския книжовен език. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2012.

Сред тях особено място заема А. Гранитски, в чиито творби са отразени възгледите му за устройството на българския книжовния език.

В своите преводни и авторски творби котленецът демонстрира последователно придържане към говоримата реч, защото според него употребата на черковнославянския е по-скоро за суетен показ и малцина го владеят добре. В езика на *Разговори французско-български и правила за произношеніе-то на французски-ты буквы* (ФБР) и в *Русско-българскы разговоры* (РБР) елементите на живата говорима реч са силно застъпени. Доказателственият материал за проверка на тази хипотеза е подбран от двете произведения, като предмет на изследване в настоящата статия са съществителните имена от гледна точка на род, число, определеност/неопределеност и личните местоимения.

1. Съществителните имена

Категорията род, представляваща една от основните морфологически категории на имената, е наследена от старобългарския език в почти непроменен вид. Поради по-голямата ѝ устойчивост в граматическите трудове от епохата на Българското възраждане, както и в ранната книжовна практика не се наблюдават съществени колебания или отклонения в нейното функциониране. В рамките на възрожденските граматики определянето на рода на съществителните се основава на два основни принципа – семантичния (отчитащ значението на думата) и формалния (базиран на формалните езикови признаци) (по Младенов 1979: 142).

Тълкуването на граматическите форми за род и число при съществителните имена и в двете пособия се осъществява на принципа на различията от съвременното им състояние. Формите за род, представени в тези източници, не съдържат примери, които да се различават от съвременното състояние на съществителните имена, затова не са обект на нашия анализ.

1.1. Нечленувани форми за множествено число при съществителните имена

През втората половина на XIX в. окончанията за образуване на формите за мн. ч. при съществителните имена от трите рода в основни линии са утвърдени. Въпреки тази стабилност определена вариативност се наблюдава предимно при съществителните от **мъжки род**, която е в резултат на разнопосочни влияния от страна на диалектите и традицията. С оглед на изясняване на въпроса дали през Възраждането – период, в който се изгражда българският книжовен език, се наблюдава диференциация при образуването на формите за мн. ч. при същес-

твителните от м. р., е необходимо те да бъдат разгледани в две основни подгрупи: едносречни и многосрични.

■ **Окончания за множествено число при едносрични съществителни от м. р.**

Най-широко разпространеното окончание за образуване на формите за мн. ч. при едносрични съществителни имена от м. р. през Възраждането е морфемата *-ове*. Наред с нея в книжовната практика се срещат и форми с вариантното окончание *-ови* (*-овы*), което е характерно за някои представители на Пловдивската школа и за автори от Югозападна България, както и за някои източнобългарски говори (мизийски, тракийски и др.). В анализираните двуезични разговорници обаче не се откриват примери с използване на вариативни окончания, при всички едносрични съществителни имена от м. р. Гранитски използва морфемата *-ове* за образуване на мн. ч.: *знак**ове*** (ФБР, 4[2]), *вѣк**ове*** (ФБР, 38), *член**ове*** (РБР, 28), *час**ове*** (РБР, 31), *лист**ове*** (РБР, 39), *кѫс**ове*** (РБР, 56), *нож**ове*** (РБР, 63), *стол**ове*** (РБР, 65).

■ **Окончания за множествено число при многосрични съществителни от м. р.**

При образуване на множествените форми на многосричните съществителни от м. р. преобладават формите с окончание *-и* (*-ы* за разграничаване на формите в косвен падеж от именителните), напр.: *българ**и*** (ФБР, 31), *у всички ты народ**ы*** (ФБР, 39), *съ всички ты предмет**ы*** (ФБР, 40); *съ съвѣт**ы*** (РБР, 21), *отъ облац**ы*** (РБР, 34), *жетвар**и*** (РБР, 41), *съ аромат**ы*** (РБР, 55), *съ гълѫб**ы*** (РБР, 56), *въ тѣзи лимон**ы*** (РБР, 57).

Примерите показват, че преобладават окончания, които имат широко разпространение през периода, когато са създадени разговорниците. Наблюдава се тенденция при формите на съществителните имена от м. р. от диалектни към утвърдени книжовни норми. Тази еволюция се изразява в приемането и разпространението на окончания *-ове* (за едносрични съществителни от м. р.) и *-и* (за многосрични съществителни), които се налагат в книжовната практика като общоупотребими.

Основното окончание за образуване на множествено число при съществителните от **женски род** е *-и/-ы* и в двете пособия на А. Гранитски: *книг**и*** (ФБР, 52), *новин**и*** (ФБР, 57); *стафид**и*** (РБР, 81).

Трябва да отбележим, че и в двете пособия, за да се разграничат формите в косвен падеж от именителните, съставителят си служи с окончание *-ы*, напр.: *Имам тры дъщер**ы*** (ФБР, 27), *Съображавамы съ новы ты мод**ы*** (ФБР, 36), *Научавамъ от тыя новин**ы*** (ФБР, 52); *Азъ*

[2] Числото показва страницата, от която е примерът.

съмъ на вашите услугы (РБР, 26), *Оставете я за две седмицы* (РБР, 26), *Не може никой да се види на десеть крачкы* (РБР, 38).

Примерите свидетелстват за стабилност при формирането на множествено число на съществителните имена от ж. р., като липсват колебания в употребата на окончанията. Това устойчиво използване на окончание *-и/-ы* показва, че то вече е утвърдено като нормативна форма в книжовната практика за този клас съществителни.

1.2. Членувани форми на съществителните имена

С утвърждаването на говоримата реч като основа на писмения език сред книжовниците няма спорове по отношение на употребата на определителния член при имената (тези спорове са характерни за втората четвърт на XIX век[3]). Неговото присъствие в народните говори предопределя мястото му и в книжовния език. Употребата на определителния член е кодифицирана и в граматиките на Неофит Рилски и И. Богоров, които се считат за най-авторитетните езикови източници през разглеждания период.

Третата четвърт на XIX век се характеризира с голямо разнообразие на морфемите, използвани за изразяване на категорията *определеност – неопределеност* в различните диалекти. Многообразието на членните морфеми, използвани в говоримата реч, намират отражение както в преводите, така и в авторските текстове от този период. В тези текстове са засвидетелствани различни форми на членуване, които отразяват диалектната вариативност и отсъствието на окончателна кодификация в развитието на книжовната норма:

- за м. р. ед. ч. – *-ьтъ*, *-ътъ*, *-атъ*, *-тъ*, *-а*, *-я*;
- за ж. р. ед. ч. – *-та*, в косвен падеж *-тѫ*;
- за ср. р. ед. ч. – *-то*;
- за мн. ч. – *-тѣ*.

В контекста на наблюдаваното разнообразие на членните морфеми в творбите от епохата на Българското възраждане настоящото изследване се съсредоточава върху начина на членуване на съществителните имена в две произведения на А. Гранитски – *Разговори французско-български и правила за произношеніе-то на французски-ты буквы* (1859) и *Русско-българскы разговоры* (1878).

[3] Вж. Иванова, Д. 1994: 89 – 90. Иванова, Д. *Българският периодичен печат и градивните книжовноезикови процеси през Възраждането*. Пловдив: МАКРОС 2000, 1994, 89 – 90.

При анализа на съществителните имена от **мъжки род** в единствено число, използвани във *френско-българския разговорник*, се установява, че членната морфема е ***-ьтъ***, писана полуслято с името.

*Имате страхъ отъ гърмежъ-**ьтъ**?* (ФБР, 29). *Това е неизбѣжно нуждно въ вѣкъ-**ьтъ**, въ кой то живѣемъ* (ФБР, 36). *Знаете ли си урокъ-**ьтъ**?* (ФБР, 40). *Кой е членъ-**ьтъ** опредѣленный?* (ФБР, 42).

Ако във френско-българския разговорник (1859) членната морфема при съществителните имена от мъжки род в единствено число последователно се изписва в полуслята форма, то в руско-българския разговорник (1878) Анастас Гранитски прилага различен принцип, като системно и последователно използва слято изписване на определителния член с формата на съществителното име: *Колко е час**ъть** сега*? (РБР, 31). *Трѣба да го дамъ да го поправи часовникар**ьтъ*** (РБР, 33). *Какъвъ ви е чесовник**ъть***? (РБР, 33). *Дъжд**ъть** укроти праха* (РБР, 35). *Въздух**ъть** е студенъ* (РБР, 38). *Вѣтър**ъть** са промени* (РБР, 38). *Дѣ е циган**ьтъ***? (РБР, 56). *Час**ъть** удари единъ* (РБР, 76). *Дѣ ми е елек**ъть***? (РБР, 82).

Когато съществителните имена от мъжки род изпълняват служба на второстепенна част на изречението, в руско-българското пособие от 1878 г. авторът последователно използва определителен член: ***-а/-я***, изписан слято с името, напр.: *въ град**а**, на пазар**я*** (РБР, 6), *отъ дом**а*** (РБР, 7), *въ университет**а*** (РБР, 8), *въ пѫт**я*** (РБР, 28), *на часовникар**я*** (РБР, 32), *съ звънец**а*** (РБР, 76), *на стол**а*** (РБР, 77), *съ върх**а*** (РБР, 77).

При членуването на съществителните имена от **женски род** в единствено число книжовникът използва морфемата ***-та*** (за отбелязване на косвен падеж ***-тѫ***), като тази практика се наблюдава и в двата разговорника.

*Френско-български разговорник – на главѫ-**тѫ*** (30), *с ревност**тѫ*** (38), *уста **та*** (39), *с книгѫ**тѫ*** (40), *с добринѫ**тѫ*** (54).

*Руско-български разговорник – страна**та*** (6), *чаршия**та*** (6), *градина**та*** (8), *истина**та*** (22), *рѫка**та*** (22), *честь**та*** (23), *добрина**та*** (25), *земя**та*** (35), *дѫга**та*** (36), *луна**та*** (36), *роса**та*** (36),

В посочените примери прави впечатление начинът на изписване на членната морфема с името. В разговорника от 1859 г. се забелязва колебание и Гранитски я пише полуслято, слято и разделно, което показва, че все още няма единомислие по този въпрос. В руско-българския разговорник от 1878 г. книжовникът вече няма тези колебания и системно и последователно изписва членната морфема слято с името, което показва развитие в неговите възгледи по отношение на нормализацията на новобългарския книжовен език.

При членуването на съществителните имена от **среден род** в единствено число Гранитски прилага еднаква членна морфема – ***-то***, независимо от синтактичната функция на съществителното в изречението. Тази форма се използва във всички позиции, както се вижда от примерите: *поведеніе**-то*** (ФБР, 31), *разговарваніе* ***то*** (ФБР, 39), *произношеніе* ***то*** (ФБР, 41), *испытаніе* ***то*** (ФБР, 52); *благодареніе**то*** (РБР, 7), *сѫдовище**то*** (РБР, 8), *училище**то*** (РБР, 8), *врѣме**то*** (РБР, 15), *на мѣсто**то*** (РБР, 22), *мѣсто**то*** (РБР, 22), *здравіе**то*** (РБР, 24), *дыханіе**то*** (РБР, 28), *слънце**то*** (РБР, 34), *жито**то*** (РБР, 41).

Направените наблюдения сочат, че при членуването на съществителните имена от ж. р. и от ср. р. в единствено число не се забелязват отклонения или особености. Определителната форма при имената от ж. р. ед. ч. в преобладаващия брой случаи се образува с ***-та***, като съставителят употребява ***-тѫ*** за отбелязване на косвен падеж. При средния род членната морфема ***-то*** се използва последователно, независимо от синтактичната функция на съществителното в изречението.

Анализът на приведените примери показва, че А. Гранитски проявява диференциран подход към употребата на членните морфеми в зависимост от синтактичната служба на членуваното съществително име от м. р. В *Русско-българскы разговоры* (1878) е проследимо прилагането на т. нар. „падежно“ разграничаване чрез пълен и кратък член, въпреки че подобно правило не намира реална опора в нито един диалект. В същото време употребените от автора кратки членни морфеми от типа ***-а*** и ***-я*** при съществителни от мъжки род кореспондират с формите, характерни за някои източнобългарски говори, което свидетелства за влиянието на народната езикова практика върху езиковите му решения.

2. Лични местоимения

Местоименията са лексикални единици, които имат функцията да заместват други думи. Те „не назовават, не наименуват предмети и техните признаци, а „указват“ предмети и признаци, насочват към предмети и признаци, назовани или неназовани“ (Пашов 1989: 83) преди това в текста.

В периода на Възраждането се наблюдава значително разнообразие във формите на личното местоимение за 1 л. ед. ч., като се срещат следните варианти: *аз, я, яз, язека* и др. Това многообразие отразява влиянието на различни диалектни особености, характерни за различни български говори (Иванова 1994: 92). Въпреки тази вариативност в двете пособия на Гранитски е засвидетелствана единствено формата ***азъ***. Из-

борът на тази форма може да се обясни с широкото ѝ разпространение в повечето български говори, както и с факта, че през 70-те години на XIX век тя вече е окончателно утвърдена в книжовната практика[4].

*И **азъ** такожде* (ФБР, 22). ***Азъ** отивамъ у дома* (РБР, 6). ***Азъ** отивахъ у единъ търговецъ* (РБР, 8).

В епохата на Българското възраждане се наблюдава значителна вариативност и при формите на третоличните местоимения за ед. ч. През третата четвърт на XIX век все още съществува конкуренция между източнобългарските форми ***той, тя, то*** и западнобългарските варианти ***он, она, оно.*** От научна гледна точка заслужава внимание фактът, че А. Гранитски използва различни форми на личното местоимение за 3 л. ед. ч. в двете си пособия, което е показателно за липсата на стабилизирана книжовна норма в този период и за влиянието на регионалните езикови особености върху книжовната практика.

В първото си помагало – *Разговори французско-български и правила за произношеніе-то на французски-ты буквы* (1859), последователно и системно авторът употребява формите *он*, *она*, *оно*. Изборът на тези форми не може да бъде обяснен с териториални или диалектни фактори. Родното място на Гранитски (Котел), както и по-нататъшното му пребиваване – най-вече в Шумен и Търново – предполагат употребата на източнобългарските варианти *той*, *тя*, *то*. Следователно липсва основание да се приеме, че употребата на *он*, *она*, *оно* е резултат от влияние на местен говор или регионална езикова практика.

Употребата на тези форми може да бъде обяснена с влиянието на черковнославянския език и с традицията, която е толкова силна, че местоименията *он*, *она* и *оно* се употребяват не само в произведения на автори от Западна България, но и от книжовници, произхождащи от Източна България, какъвто е примерът с А. Гранитски.

Почти две десетилетия след публикуването на френско-българското помагало Анастас Гранитски издава второ – *Русско-българскы разговоры* (1878), в което вече е налице замяна на формите *он*, *она*, *оно* с утвърдените източнобългарски местоимения *той*, *тя*, *то*. Тази промяна свидетелства за еволюцията в езиковите възгледи на автора и за стремежа му за адаптиране към развиващата се книжовна норма. Трансформацията в употребата на личните местоимения отразява процеса на стандартизация на българския език през втората половина на XIX век, като променените предпочитания на Гранитски намират конкретно из-

[4] Вж. История 1989: *История на новобългарския книжовен език*. София: БАН, 1989.

ражение в езиковата практика на неговите издания. В подкрепа на тази теза могат да бъдат приведени примери от двата му разговорника.

Она *не ще да мълчи.* ***Она*** *не прави друго освѣнь говори, пустослови. Что прави* ***онъ****? Что прави* ***она****?* (ФБР, 24).

Той *отива да са разходи* (РБР, 8). ***Тя*** *има голяма хрупотница (кихавица)* (РБР, 9). ***Тя*** *е в Петербург* (РБР, 11). *Де е* ***той*** *сега?* (РБР, 12).

Анализът на съществителните имена и личните местоимения, представени в *Разговори французско-български и правила за произношеніето на французски-ты буквы* (1859) и *Русско-българскы разговоры* (1878), свидетелства за постепенното развитие и промяна във възгледите на Анастас Гранитски относно формулирането на езиковите норми в българския книжовен език. Съпоставянето на данните от двете помагала разкрива процеса на осъзната езикова адаптация към нововъзникващата книжовна норма, характерна за третата четвърт на XIX век – период, в който процесът на нормализация на българския книжовен език протича с особена интензивност. В съответствие с тогавашната практика А. Гранитски се стреми да бъде последователен при употребата на форми, които вече са се наложили в книжовната практика и са придобили гражданственост.

Представените примери могат да бъдат разглеждани като емпирично свидетелство на развойните тенденции в езиковата практика на възрожденските автори. В духа на времето Гранитски демонстрира стремеж към последователност в употребата на форми, които вече са придобили устойчивост и гражданственост в рамките на книжовната традиция. Наблюденията показаха, че в езика на автора присъстват и езикови особености от говоримия език, които съжителстват с книжовни форми, което е доказателство, че българският език е все още в процес на изграждане в нормативно отношение.

Източници и съкращения

ФБР: Гранитски 1859: Гранитски, А. П. *Разговори французско-български и правила за произношеніе-то на французски-ты буквы.* [Granitski, A. P. Razgovori frantsuzsko-balgarski i pravila za proiznoshenie-to na frantsuzski-ti bukvi.] / Писал А. П. Гранитский; издал със свое иждивение Георгий Дончов книгопродавец = Dialogues francais-bulgares et regles de la pronunciation francaise. / Par A. P. Granitski. – Букурещ: Книгопечатница на Йосифа Романов и съдр., 1859, 68 с.; 19 см.

РБР: Гранитски 1878: Гранитски, А. *Русско-българскы разговоры* [Granitski, A. Russko-balgarski razgovori.] Съставил А. П. Гранитский. Издава Стоян Маринов. 1. изд. Търново: Печ. Л. Каравелова, 1878.

Литература

Бойчева 1996: Бойчева, К. *Котленски родове.* [Boycheva, K. Kotlenski rodove.] София, 1996.

Иванова 1994: Иванова, Д. *Българският периодичен печат и градивните книжовноезикови процеси през Възраждането*. [Ivanova, D. Balgarskiyat periodichen pechat i gradivnite knizhovnoezikovi protsesi prez Vazrazhdaneto.] Пловдив: МАКРОС 2000, 1994.

Иванова 2012: Иванова, Д. *История на новобългарския книжовен език*. [Ivanova, D. Istoriya na novobalgarskiya knizhoven ezik.] Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2012.

История 1989: *История на новобългарския книжовен език.* [Istoriya na novobalgarskiya knizhoven ezik.] София: БАН, 1989.

Кулелиев 1937: Кулелиев, Й. *Интервю с Елена П. Гранитска*. [Kuleliev, Y. Intervyu s Elena P. Granitska.] // *Общински вестник Велико Търново*, 14, № 21, 4 септември 1937, 3.

Младенов 1979: Младенов, Ст. *История на българския език.* [Mladenov, St. Istoriya na balgarskiya ezik.] София: БАН, 1979.

Пашов 1989: Пашов, П. *Практическа българска граматика*. [Pashov, P. Prakticheska balgarska gramatika.] София: ДИ „Народна просвета“, 1989.

Русинов 1999: Русинов, Р. *История на новобългарския книжовен език*. [Rusinov, R. Istoriya na novobalgarskiya knizhoven ezik.] Велико Търново: Абагар, 1999.

ПЛОВДИВСКИ УНИВЕРСИТЕТ „ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ“ – БЪЛГАРИЯ
НАУЧНИ ТРУДОВЕ, ТОМ 63, КН. 1, СБ. А, 2025 – ФИЛОЛОГИЯ,
PAISII HILENDARSKI UNIVERSITY OF PLOVDIV – BULGARIA
RESEARCH PAPERS, VOL. 63, BOOK 1, PART A, 2025 – LANGUAGES AND LITERATURE

DOI 10.69085/ntf2026a055

НАУКОЛЮБИЕ И ОБРАЗОВАНИЕ. „БЪЛГАРСКИ БУКВАР“ НА ГЕОРГИ БУСИЛИН

Александър Николов
Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“

LOVE OF SCIENCE AND EDUCATION. “BALGARSKI BUKVAR” BY GEORGI BUSILIN

Aleksandar Nikolov
St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tarnovo

a.nikolov@ts.uni-vt.bg

Against the backdrop of other textbook works published in the 1820s-1840s it seems that “Balgarski Bukvar” by Georgi Busilin does not prioritize natural science knowledge. Emphasis is put on the child’s first steps in the classroom of life. At the same time, Busilin’s Bukvar cannot ignore the topic of Natural Science, which was relevant in the 19th century, since the very transition to rational thinking in the era of the Bulgarian Revival is rooted in the turn to natural sciences and objective scientific knowledge. In the book knowledge from the field of natural sciences is present, to the extent which it can be a part of the direct sensory experience of the young reader.

Key words: Georgi Busilin, Natural Sciences, Education, Bulgarian Revival

През 1844 г., точно две десетилетия след появата на „Буквар с различни поучения“ („Рибния буквар“) на д-р Петър Берон, двайсет и една годишният студент Георги Бусилин предлага на сънародниците си своя „Български буквар“.

Отгръщайки на първа страница, читателят спира поглед на гравюра с образите на св. св. Кирил и Методий и старобългарската азбука; заглавието ѝ е „Българските книжници“, под нея е приложен цитат от съчинението „За буквите“ на Черноризец Храбър – почит към делото на двамата учители и заявка за приемственост в полето на собствените

му книжовни и просветни дела. На титулната страница (с граждански шрифт) е изписано името на благодетеля, с чието „иждивление“ изданието вижда бял свят – позабравения днес русенски търговец Ангел Хаджиоглу. По изричното желание на мецената е отбелязано, че букварът следва „да ся раздаде в дар учащимся юношам“ (Бусилин 1844: 1), послание, което присъства и на корицата на изданието; пример за прилаганата от спомоществователя и в други издания книжовна „политика“. От следващата страница става ясно, че букварът е бил одобрен от официалната държавна цензура, преди да влезе в печатницата на Московския университет. Никъде не се чете името на автора на учебника, останал анонимен за съвременния си читател (Стайков, Цекова 2015: 17), присъствието му е отбелязано с енигматичния подпис в края на предговора „ваш съотечественик“ (Бусилин 1844: 14).

Един аспект, който отличава гласа на автора от останалите подобни учебникарски издания от първата половина на века, може да се потърси по посока на неговия стил на писане, емоционално зареден с ентусиазма на младостта, но и достатъчно аналитичен, за да не бъде назидателен или строго поучаващ. Така в предговора на своя труд Г. Бусилин се обръща към читателя: „…блазе му, който из учените Българе приима със радост такова благодарение своего народа и ся труди да му отвърне за него“ (Бусилин 1844: 7). Според книжовника взаимната благодарност би следвало да диктува отношенията между възрожденския учител и неговите ученици, между образования български елит и сънародниците му; цивилизованото отношение между членовете на обществото, назовани неведнъж в текста с думата „граждани“, задава нравствената мяра на отправеното към всички български учители (и ученици) слово. В този смисъл училището може и би следвало да функционира като един умален модел на обществото, в който действат ясно определени норми на поведение и общи задължения, гарантиращи зачитането на правата на другия.

Въпреки по-консервативния на места набор от лексика и избор на граматически средства апологията на майчиния език и стремежът към непосредствеността на разговорната реч, запазена в живия диалект на родения в Батак възрожденски книжовник, го доближават до словото и мисълта на неучения, но книжен, на „простия, но науколюбивия български народ“ (Бусилин 1844: 3). В това разбиране вероятно заляга и изборът на правопис, основан на фонетичния принцип (използването само на една буква, т. нар. голяма носовка, за обозначаването на звука [ъ], отпадането на краесловния голям ер, на ятовата гласна и пр.), както и графичното отбелязване на ударението в думите.

Подобно на д-р Берон, и Бусилин поставя акцент върху идеята за адаптиране на езиковото и образователното съдържание спрямо възрастта и потребностите на ученика, за да заговори то не само с „езика на епохата“, но и с почерка на личността; ученикът да се убеди в практическата полза от познанието и в нравствената му, облагородяваща човека роля.

* * *

В кратките начални раздели „Букви“, „Слогове“ и „Слова“ детето е поканено на първи урок по четене. Следването на звуковия принцип при усвояването на буквените знаци стимулира сетивната моторика и паметта на ученика, ускорява процесите на огрaмотяване и бързо го въвежда в необятния свят на научното познание; още на 34-та страница от буквара той вече може да чете цели изречения. Липсата на визуален материал, който да онагледява изразените в текста идеи (без да се броят малкото на брой винетки, поставени в началото или в края на разделите с декоративна функция), е компенсирана от употребените езикови средства, които „рисуват“ картини на познанието и асоциативни карти на мисълта, създават запомнящи се образи и устойчиви представи у малкия читател. Една значителна част от тях съдържат факти от областта на природните науки, на живата и неживата природа. С много по-малко думи, но и с фокус изцяло към околния свят на детето и прагматичната цел да бъдат развивани рецептивните му способности, е постигнат ефект, подобен на този в раздела „Физически сказания“ от буквара на д-р П. Берон: научнопопулярното съдържание среща интереса и любопитството на малкия (или на по-възрастния) читател, формира картината му на света.

След посочените едно-, дву- и многосрични думи, първите, които ученикът се научава да пише, се откриват лексеми от различни дискурсивни полета. Без да се прави количествен анализ на наличните думи, следва да се отбележи, че при първо четене на преден план излизат такива от областта на вярата и духовността: „Бог“ (Бусилин 1844: 27), „раб“ (Бусилин 1844: 28), „вяра“ (Бусилин 1844: 29), „Богородица“ (Бусилин 1844: 32), от дома, бита и семейството (с наличие на лексемите „зет“ (Бусилин 1844: 27), „баба“ (Бусилин 1844: 29) и „старец“ (Бусилин 1844: 31), но изненадващо не и на „мама“ и „татко“), някои понятия от областта на етиката; значителна част от броя на лексикалните единици е свързана с природния свят – в назоваването на растителни и животински видове, които се срещат по българските земи

(„бъз“, „бук“, „глог“, „дъб“, „дрян“ (Бусилин 1844: 27), „върба“, „грозде“ (Бусилин 1844: 29), „жито“, „зеле“, „круша“, „липа“ (Бусилин 1844: 30), „шипка“ (Бусилин 1844: 32); „вълк“, „вол“, „кон“ (Бусилин 1844: 27), „бивол“ (Бусилин 1844: 29), „желва“, „жаба“, „жерав“, „заяк“, „куче“, „крава“ (Бусилин 1844: 30), „пчела“, „риба“ (Бусилин 1844: 31) и „лястовица“ (Бусилин 1844: 33) измежду други), на елементи на неживата природа, имената на месеци, годишни сезони, географски посоки.

Същевременно Бусилин не остава на нивото на единицата научен факт; словото му разчита не само на познавателната си стойност. Много повече то се стреми да въздейства емоционално на своите малки читатели: по-напред в раздела отделните имена на обекти от живата и неживата природа са представени в словосъчетания с подходящо подбрани епитети или в кратки прости изречения. В тази употреба на думите се поставя акцент върху най-важните, разпознаваеми характеристики на наблюдавания „обект“, сетивната информация (зрителна и слухова, вкусова, обонятелна и/или осезателна), която той носи на субекта; така както присъства не само в българската природа, но и в българския език.

Впечатлява лаконизмът на внимателно подбраните лексикални средства, които в няколко реда обрисуват въздействащи за детето образи на родната земя и създават усещането за простор на погледа и мисълта: „широк двор“, „широко поле“, „широк път“, „широка планина“ (Бусилин 1844: 34); тук прави впечатление липсата на словосъчетания с лексемата „дом“ – топос, възприеман като пространство на уюта и сигурността, с формиращо значение за детската психика. Природният свят е представен още като съвкупност от цветове: „червена калина“, „бяло грозде“, „зелена трева“ (Бусилин 1844: 35), благоухания и вкусове: „ябълката цъвте“, „смоквата зряе“ (Бусилин 1844: 37); „китките миришат“, „орехите са сладки“ (Бусилин 1844: 38).

Особеност на въвеждането на информацията за представителите на животинския свят в буквара е употребата на звукоподражателна лексика. Подобни думи имат важна роля в развиването на мисловната дейност у детето: от една страна, те му помагат да запомня и разпознава, да възпроизвежда и „отиграва“ чутите звукове, а от друга – да ги свързва с определени културно специфични представи в езиковата му картина на света. Като в концерт на Бременските музиканти по страниците на буквара на Г. Бусилин „овцата блее“, „пилето пее“, „волат мучи“, „мечката реве“ (Бусилин 1844: 36), „кучето лае“, „гълъбът гука“, „кукувицата кука“, „вълците вият“..., а за разлика от тях „човекът мисли“ (Бусилин 1844: 37).

Изразите, допълващи останалата част от съдържанието на раздела, са посветени на описанието на човека и неговия свят. В част от тях се откроява втори план, който отпраща към дискурса на събуждащото се национално съзнание: „български език“, „български род“ (Бусилин 1844: 34) – понятия, използвани и от Паисий Хилендарски в неговата „История славянобългарска“ в устойчивото словосъчетание „род и език“; словосъчетанието „българско царство“ (Бусилин 1844: 36), в което се съдържа памет за значимостта на историческото минало и поглед, отправен към бъдещето; самоидентификацията „аз съм българин“ (Бусилин 1844: 38) и пр.

Други изрази документират различни стереотипи на своето време, които съдържат тогавашни представи за нормите на поведение на двата пола, (пре)утвърждавани и в по-късни като поява буквари, например: „благороден мъж“, „целомъдра жена“ (Бусилин 1844: 34), „юнашко сърдце“ (Бусилин 1844: 34), „момата е гиздава“ (Бусилин 1844: 38) или „мъжете са по-яки, жените са по-слаби“ (Бусилин 1844: 38).

Интерес за съвременния читател представлява словосъчетанието „благо вино“, което трудно може да се открие по страниците на един съвременен буквар; оттам някак логично следват пароксизмите „горка клетва“ и „велика мъка“ (Бусилин 1844: 35), които, употребени днес, особено в опит за описание на емоционално състояние у детето, биха породили по-скоро комичен ефект. Като опит за съсредоточаване на погледа към света на малкия читател (и за по-ясното му дефиниране като адресат на текста) звучи изразът „ние сме деца“, противопоставен на „вие сте мъже“ (Бусилин 1844: 38). В следващите раздели на буквара авторът (някъде – по-несполучливо, на други места – по-успешно) се опитва да направи разграничение между гледната точка на малкия читател и на възрастния, да очертае ролята на научното познание за развитието на причинно-следственото мислене у подрастващия – основен фактор за неговото съзряване.

* * *

Разделите „Басни нравоучителни“ и „Кратки повести“ съдържат кратки повествователни форми, които биха могли да се определят като основополагащи за жанровата генеалогия на прозата за деца в новата българска литература. Те документират интереса на автора към корпуса от т. нар. „Езопови басни“ (Янев 1992: 55), намерил вече първите си преводи и адаптации на български език в творческите занимания на

Софроний Врачански и Петър Берон. Степента на различие на включените в буквара текстове спрямо установените им варианти у други автори говори в полза на твърдението, че Бусилин изразява авторско отношение към своите книжовни трудове; преработва из основи или изцяло пренаписва познати сюжети, за да акцентира върху възпитателната функция на словото, върху неговата формираща характера и човешкото поведение роля.

Днешният читател е впечатлен от проведеното от автора наблюдение на някои особености в българския живот от средата на XIX век, иронично отнесени към поведението на героите в басни като „Лев, вълк и лисица“ и „От куче у(х)апан“. Така например темата за болестта е разгледана през популярната за онова време и назована по-късно от науката етнология т. нар. „народна медицина“. Запознат с разпространяваните в ръкописната книжовна традиция лекарственици, със считаните за отживели практики от представителите на новото рационализирано причинно-следствено мислене, авторът подлага това „познание“ на критика, за да посочи нови, по-различни модели на поведение, които да бъдат усвоени от неговите млади читатели. Така например в съвета на хитрата лисица към болния лъв от първия текст се крие не само поредният ѝ опит да се отърве от своя вечен враг – вълка, но и лековерието на царя на животите, който, без да се замисли, приема дадения „здравен съвет“ за безусловна истина: „да фаниш тойзи гост <…> и жив да му одереш кожата, и до де е гореща, със нея да си подвързиш корема, та в два дни ша оздравяйш“ (Бусилин 1844: 64). Подобни „рецепти за здраве“ присъстват и в традиционните лекарственици (вж. повече у Вакарелски 2007: 402). Онова, което в миналото се счита за легитимна лечебна практика, Бусилин въвежда, за да постигне комичен ефект в текста и чрез смеха да доведе малкия читател до поуката. Друг пример за народен лек се открива в следващата басня. В нея ухапаният от куче търси съвет за изцерението на своята рана. Хитрият стопанин на кучето го съветва да попие кръвта с мек хляб, който да даде на животното, но не с цел да „прогони“ болката, а за да го нахрани.

Сравнително близката до малкия читател възраст (към времето на съставянето на буквара Бусилин е 18 – 19-годишен младеж) вероятно предполага по-интуитивен подход към детското съзнание; преработване на текстовото съдържание, така че то до известна степен да отговаря на потребностите на детето. Докато в раздела „Басни“ подобен подход не е напълно реализиран – „поуките“ на баснite често прерастват или в методически указания към учителите за разработване на урок по темата на текста, или в кратки политически трактати за характера на

обществените отношения, а твърде често – и в двете едновременно, то той намира по-завършен вид в следващия раздел, където, макар че дидактичното начало рядко отстъпва на събитийното действие, на малкия читател е дадена възможността сам да достига до посланието на текста, без допълнително „насърчаване“ от страна на учителя.

Шестте разказчета в раздела задават една различна, непозната до момента перспектива към детето; търсят нови конвенции за изобразяването му в полето на културата. Аспектът на това различие не се корени толкова в откриването на детската гледна точка, колкото в представената с художествени средства (и публицистични коментари) идея за детето като „tabula rasa“; подобен възглед изразява още Н. Бозвели в увода на своето „Славеноболгарское детоводство“ (Стефанов 2024: 41). Потенциалът на детското съзнание може да бъде развиван посредством образованието, което следва да има не само познавателна, но и нравствена стойност. То има за цел да въведе детето в света на възрастните; детството е представено повече като преход към зрелостта, отколкото като отделен, пълноценен етап от човешкото развитие.

И все пак, за разлика от Софроний Врачански и Петър Берон, Неофит Рилски и Неофит Бозвели, Георги Бусилин за пръв път представя тези процеси през призмата на малкия читател, той присъства не само като „обект“, но и като „субект“ на мисълта и като герой в кратките повествователни форми.

Погледът на читателя се съсредоточава към два от разказите – „Непослушният Цветан“ и „Колко е необходимо трудолюбието за нашто благосостояние“. Общото помежду им е, че представят детето в съприкосновение със света на природата. В нито един от текстовете тя не е осмислена като носител на естетическа наслада – по начина, по който присъства в някои от словосъчетанията и простите изречения от предходни раздели. В първата „кратка повест“ тя е представена като източник на животозастрашаваща опасност за героя на текста, а във втората – в изцяло противоположна светлина – преди всичко като средство за оцеляване и прехрана, за продължаване на живота. Сравнително по-„прагматичното“ отношение към природата извън прекия научен интерес извиква представи, все още живи в българското културно пространство към 40-те години на XIX век, а и дълго след това.

В първия текст са въведени образите на дете, носещо името Цветан, на неговата майка Божана и на баща му Младен. Непослушанието на детето е назовано с морално оценъчната дума „порок“ и по-подходящо – с фразеологизма „вита глава“ (Бусилин 1844: 72); за своето поведение обаче вина носи не то, а двамата му родители. Подчертана е

ролята на семейната среда при формирането на човешкия характер; обстоятелство, което като че ли почти напълно изключва търсенето на „лична“ отговорност за собствените действия. Текстът подрежда на колажен принцип редица събития в живота на своя главен герой, които трябва да го представят като всичко друго, но не и като „добро дете“.

Първата от случките напомня сюжета на една от басните, познати на българския читател като „Звездоброец“ (намира място в „Басненика“ на Петко Р. Славейков, а е преразказана на български език най-напред от Софроний Врачански). Звездоброецът имал навик да излиза вечер, за да наблюдава небесните тела. Веднъж, загледан в нощното небе, се подхлъзнал и паднал в дълбок трап (или кладенец у Софроний). Пътник, който случайно става свидетел на станалото, изказва и поуката от него, интерпретирана по различен начин от двамата писатели[1].

Съзерцаването на звездите в текста на Бусилин е заменено от дейност, по-подходяща за дете (според разбиранията на автора), а именно – ловене на пеперуди. След като успява да изпълзи от дълбоката дупка, в която е паднало, момчето опитва да „заличи“ следите от първото си „приключение“ и така попада във второ – подхлъзва се и се озовава в реката, която го понася надолу по течението. Дори след като е спасено от двама младежи на косъм от удавяне, детето не си взима поука. И този път майката не го порицава и премълчава за случката пред баща му. Последният разказан епизод завършва с фатален край: без да се вслуша думите на бащата, Цветан излиза на замръзналата река, където намира смъртта си под леда.

Разказът „Колко е необходимо трудолюбието за нашто благосъстояние“ се възприема като битова народна приказка в по-късната книжовна традиция (Янев 1992: 59); за пръв път текст с аналогичен сюжет се открива във Втория видински сборник на Софроний Врачански в

[1] Съпоставката между разликите във формулираните поуки от текста дава представа за някои различия в световъзприемането на двамата възрожденски писатели. Според Софроний посланието на текста е следното: „Тая басен сказува, како има някои человеци, та са хвалят, како знаят що кя буде занапред на свето, а тие не знаят и сега що бива, а не занапред да знаят“ (Софроний Врачански 1989: 175), и би могло да се свърже с идеята за „разсипания свят“ в неговото „Житие“ (Софроний Врачански 1989: 48). По повод на същата басня Петко Р. Славейков разсъждава: „Мнозина ся гордеят за големи и славни работи, без да могат да завършват и общите человечески работи“ (Славейков 1979: 22); подобни мисли за характера на обществените взаимоотношения, за общуването между аза и Другите по-късно намират място в неговите популярни граждански елегии от края на 60-те и началото на 70-те години на века като „Не пей ми се“ и „Жестокостта ми се сломи“.

раздела „Езопови басни“ под заглавието „Орач сас децата свои“ (Софроний Врачански 1989: 132), известна е на възрожденския читател от „Буквар с различни поучения“ на д-р Петър Берон като „Който ся труди, не бива сиромах“ (Берон 2020: 141). Сюжетът на текста във варианта на Бусилин е следният. В края на живота си баща съжалява, че не е научил тримата си синове на трудолюбие; в наследството, което им оставя, се съдържа и един последен урок: „…сичкото имане, що могох да сдобия от малко дете и се що получих и аз от моите родители, се това е закопано на лозето или на двете голями ниви“ (Бусилин 1844: 94). След смъртта му децата разкопават лозето и нивите, но не намират съкровище. По време на жътвата и гроздобера обаче, когато припечелват добре от реколтата, те вече започват да разбират по-добре смисъла в думите на баща си. За разлика от първия разказ тук братята, отначало „изгалени и ненаучени на тежка работа“ (Бусилин 1844: 91), във финала на текста притежават качества, които биха могли да ги определят като „добри деца“.

Трудно е да се каже, че представените в текстовете теми и мотиви – за родителството и възпитанието, за житейския опит и образованието, за смъртта, са разгледани с необходимата психологическа дълбочина; наративността отстъпва на дидактичното начало, на желанието за формулиране на ясно послание, на поука от прочетеното. И все пак Г. Бусилин проявява интерес към изследването на архетипни, общочовешки и детски страхове, които създават въздействащи за тогавашния читател образи и сюжети.

* * *

В послесловието на „Български буквар“ адресатът на текста (спрямо неговия предговор) се променя – авторът се обръща пряко „к дятам“ (Бусилин 1844: 110). Извървяният от ученика път от първата до последната страница го е довел до края на книгата, където той вече сам може да прочете отправеното към него послание: „Мило дете, ти вече изучи буквите природнаго своего язика и ся научи да сричаш и да чотеш“ (Бусилин 1844: 110). Последните наставления към детето в текста повтарят част от представеното учебно съдържание – повторението е педагогически подход и риторическа фигура. Стремежът тук е „поуките“ на текстовете, включени в буквара, да бъдат доведени до синтезиран вид, до лаконичното изразяване на нравствения императив, на житейския принцип. Текстът страни от мащабите на витиеватото тържествено слово: думите звучат близо до рецептивните способности на

малкия читател; авторът със спокойния глас на педагога (а не с призивното слово на идеолога) подчертава зададените в началото етически и нравствени принципи, които в обобщен вид звучат така: „Бъди снизходителен, тих и състрадателен к другим, а строг к самому себе“ (Бусилин 1844: 113); основа на педагогическата работа с детето и подстъп към неговото съзряване.

На фона на други учебникарски трудове, излезли в периода на 20 – 40-те години на XIX век, като „Буквар с различни поучения“ от д-р П. Берон и „Славеноболгарское детоводство“ от Неофит Бозвели и Емануил Васкидович измежду други, на пръв поглед сякаш „Български буквар“ на Георги Бусилин не приоритизира природонаучното познание. На преден план излизат грижата за книгите и изтъкването на „ползата от четенето“ и в този смисъл – установяването на приемственост с някои просветителски тенденции от предходни векове, най-вече със заявената почит и памет към делото на светите братя Кирил и Методий, с нравоучителния патос на дамаскинарската книжнина, както и със съвременни за автора педагогически подходи и образователни методи.

Поставеният акцент е върху първите стъпки на детето в класната стая на живота, зададени (за пръв път на български език) през призмата на детския поглед. Приложеният научен материал е от областта на хуманитарните науки; подобно на д-р Берон, и Бусилин прави опит да диференцира отделни изследователски полета: съпоставителна граматика на българския като балкански и като славянски език (с очертаването на паралелите и различията с гръцката и руската граматична система поскоро като насоки към преподавателя в метакоментарите на предговора, отколкото като теоретично познание, адресирано към неговите ученици в съдържанието на буквара), познание за основните норми на християнската религия, религиозно образование (с десетте Божи заповеди и някои молитви на църковнославянски език), морал и етика, литература (с някои по-кратки „крилати фрази“ и басни и по-дълги нравоучителни повествователни форми).

Същевременно букварът на Бусилин няма как да подмине темата за така актуалното през XIX век естествознание, доколкото в обръщането към природните науки и обективното научно познание се корени самият преход към разсъдъчно мислене, светски тип образование и светска култура в епохата на Възраждането. Този дълъг и разнолик в своята индивидуална реализация процес дава различни измерения в делото на българските книжовници от онова време. В „Български буквар“ на Георги Бусилин познанието от областта на естествените науки присъства, доколкото може да бъде част от прекия сетивен опит на малкия

читател. Авторът ситуира природата, „околния свят“ в познавателните способности, в света на детето, така че един ден, натрупало познания за себе си и за другите, то да стане „добар гражданин и достоен син много от тебя ожидàющаго отечества“ (Бусилин 1844: 110).

Литература

Берон 2020: Берон, П. *Буквар с различни поучения. Рибен буквар. Фототипно издание.* [Beron, P. Bukvar s razlichni poucheniya. Riben bukvar. Fototipno izdanie.] София: Български бестселър, 2020.

Бусилин 1844: Бусилин, Г. *Български буквар.* [Busilin, G. Balgarski bukvar.] Москва: Университетска печатница, 1844.

Вакарелски 2007: Вакарелски, Хр. *Етнография на България.* [Vakarelski, H. Etnografiya na Bulgaria.] София: Артграф, 2007.

Славейков 1979: Славейков, П. Р. *Съчинения. Том 4.* [Slaveykov, P. R. Sachineniya. Tom 4.] София: Български писател, 1979.

Софроний Врачански 1989: Софроний Врачански. *Съчинения. Том 1.* [Sofroniy Vrachanski. Sachineniya. Tom 1.] София: Български писател, 1989.

Стайков, Цекова 2015: Стайков, А., Цекова, С. *Българският буквар. 200 години в първи клас.* [Staykov, A., Tsekova, S. Balgarskiyat bukvar. 200 godini v parvi klas.] София: Просвета, 2015.

Стефанов 2024: Стефанов, П. *Детска литература от Възраждането до 1944 г.* [Stefanov, P. Detska literatura ot Vazrazhdaneto do 1944 g.] В. Търново: Абагар, 2024.

Янев 1992: Янев, Я. *Георги Бусилин (1823 – 1845) и неговият буквар.* [Yanev, Y. Georgi Busilin (1823 – 1845) i negoviyat bukvar.] София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1992.

DOI 10.69085/ntf2026a066

БЪЛГАРСКИЯТ РЕЧЕВ ЕТИКЕТ ОТ ТРЕТАТА ЧЕТВЪРТ НА XIX ВЕК, ОТРАЗЕН В „ГРАМАТИКА НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК С УПРАЖНЕНИЯ И АНГЛИЙСКО-БЪЛГАРСКИ РЕЧНИК“ (1859) ОТ АМЕРИКАНСКИЯ МИСИОНЕР ЧАРЛЗ МОРС

Мария Мицкова
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

BULGARIAN SPEECH ETIQUETTE FROM THE 3RD QUARTER OF THE 19TH CENTURY AS EXEMPLIFIED IN “A GRAMMAR OF THE BULGARIAN LANGUAGE WITH EXERCISES AND ENGLISH-BULGARIAN DICTIONARY” (1859) BY THE AMERICAN MISSIONARY CHARLES MORSE

Maria Mitskova
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

mitzkova@uni-plovdiv.bg

As an impartial testimony from a foreigner regarding the condition of the Bulgarian literary language and the development of its stylistic system, *A Grammar of the Bulgarian Language with Exercises and English-Bulgarian Dictionary* (1859) by the American missionary Charles Morse provides a critical account of the evolution of spoken literary Bulgarian during the third quarter of the 19th century and reflects the path of the formation of Bulgarian speech etiquette. Morse's classification of etiquette expressions for various life situations offers a vivid and detailed depiction of the Bulgarian language in its practical use.

Kew words: Charles Morse, Bulgarian grammars in English, Bulgarian speech etiquette, American protestant mission in Bulgaria, 3rd quarter of the 19th century

Създадена в края на 50-те години на XIX в., практическата граматика на американския мисионер Чарлз Морс „A Grammar of the

Bulgarian language with exercises and English-Bulgarian dictionary“[1] (1859) е един от първите опити за системно описание на българския език за англоезичния свят. Написана от чужденец, обвързан по свой начин с духовните и просветителските търсения на българите, който искрено вярва, че за тях „*просвѣщение* бѣше любимата дума (…), понеже тя изразяваше наново събуденото имъ желание за науката“ (Морс 1909: 119), граматиката представя неговия собствен поглед върху книжовноезиковите процеси и състоянието на българския книжовен език от времето на Възраждането. Като модерния учебник, предназначен за чуждоезиков читател (учащ се), в който систематично и последователно се въвеждат и обясняват особеностите на българския език „като един от диалектите на Старославянския, който е сроден с Руския, Сръбския, Бохемския и Полския“ (Морс 1859: 1), той има функциите на граматически справочник. Но предложените в него упражнения и примери, целящи усвояването на граматичния материал, го превръщат и в полезно практическо помагало. Онагледявайки теоретичните постановки и филологическите възгледи на Морс, в тях тогавашният говорим български език е възпроизведен в своите възможности и функционалност, видяна през очите на външния наблюдател. Подбраните употреби отразяват не само езиковите, но и социалните взаимодействия, характерни за едно естествено общуване с прилежащия към него речев етикет. Както е известно, през първата половина на XIX век интересът към изследването на българския език като език, придобил в хода на своя исторически развой редица характерни черти, които го правят различен, самобитен и единствен в славянското семейство, „се появява у чужденците най-напред между учените“ (Пиронков 1906: 154). Изследванията на ранните слависти Вук Караджич, Йерней Копитар, Павел Шафарик, Юрий Венелин, Александър Востоков, Виктор Григорович, Стефан Веркович, Франц Миклошич върху българския език не само полагат основите на чуждестранната българистика, но техните описания и проучвания се

[1] Пълният превод на заглавието на граматиката е „Граматика на българския език с упражнения и английско-български речник“ (Константинопол, 1859). Тъй наречените от Ч. Морс упражнения и речник представляват списъци с преведени на английски често срещани фрази, които авторът разполага след всяка част на граматиката, за да илюстрира описаните езикови категории и особеностите на българския език. Именно концептуално наложеният от Морс акцент върху прилагането на езика и живата му употреба увеличават стойността на труда му като практическо помагало.

превръщат в пример и вдъхновение за филологическите начинания на редица български възрожденски книжовници.

В хода на века този чисто научен интерес започва да придобива и друго лице, в което на преден план излиза нуждата от практическото познаване на съвременния говорим български език. В този контекст през втората и особено през третата четвърт на XIX век започват да се появяват граматики, речници, разговорници и други практически ръководства, посветени на изучаването на българския език от чужденци[2]. Написани на езика, за чиито носители са предназначени, тези помагала представят по лек и достъпен начин основни положения, свързани с граматичния строеж на българския език, с българското произношение, и насочвайки учащия се към живата употреба на езика, често го въвеждат в определени комуникативни ситуации с правилния лексикален обем и етикет.

Интересен и показателен факт е, че първото помагало за изучаването на български език като чужд също е на английски език. Петнайсет години преди граматиката на Морс, през 1844 г. в Смирна протестантският мисионер Илайъс Ригс издава своите бележки „Notes on the Grammar of the Bulgarian Language“[3] с цел да даде начални познания за българския език на бъдещите американски и английски мисионери в България. Въпреки благородното намерение на автора бележките му „да бъдат полезни в случай, че някоя от нашите протестантски църкви се почувства призована по Божието Провидение да положи усилия за духовното благо на българския народ“, проповядвайки Божието слово на собствения им език (Ригс 1844: 1), книгата не успява да изпълни за-

[2] По онова време чужденците са могли да получат практически познания за българския език от някои помагала, написани от българи, като граматиката на А. и Д. Цанкови „Grammatik der bulgarischen Sprache“ (Виена, 1852); граматичния очерк „Основныя правила новоболгарского языка“ на С. Филаретов, поместен в неговата „Карманная книга для русских воинов, находящихся в походах против турок по болгарским землям“ (Санкт Петербург, 1854), а също и от пособия и наръчници, като граматичните бележки на Илайъс Ригс „Notes on the Grammar of the Bulgarian Language“ (Смирна, 1844); книгата на Д. Т. Туманский „Славенски разговори у главним славенским језицима руски, пољски, чешки, бугарски и српско-хрватски (латиницом и ћирилицом)“ (Београд, 1868); „Болгарский собеседник“ (Санкт Петербург, 1876); „Военный переводчик с русскаго языка на турецкий, болгарский и румынский“ (Санкт Петербург, 1877) и др. По въпроса вж. още Пиронков 1906: 152 – 158, Цойнска 1980: 163 и др. Относно следосвобожденските граматики, речници и помагала, създадени през 80-те и 90-те години на XIX в. за изучаването на български език от чужденци, вж. Пиронков 1906: 158 – 163.

[3] „Бележки върху граматиката на българския език“ (Смирна, 1844). Вж. Ригс 1844.

ложения замисъл. За това благоприятства и малкият ѝ тираж (Шишманов 1898: 75). Поради своята краткост (едва 24 страници) тя е давала само най-елементарни сведения за българския език, не и необходимия минимум за изучаването му, вследствие на което остава почти неизвестна дори и за американските мисионери (Цойнска 1980: 162).

В този контекст необходимостта от една българска граматика на английски език, която да удовлетвори нуждите на протестантската мисия в българските земи, започва все по-осезателно да се усеща и затова появата на „A Grammar of the Bulgarian language with exercises and English-Bulgarian dictionary“ (1859) на Чарлз Морс се оказва съвсем навременна. За нейното разпространение и значение като надежден и успешен учебник за изучаването на български език от чужденци говори фактът, че и до първите десетилетия на XX век тя все още служи на новите мисионери при идването им в България (Томов 1908: 57).

Чарлз Морс публикува своята „Граматика на българския език с упражнения“ през 1859 г. в печатницата на своя учител по български език Драган Цанков[4] в Галата, Цариград (или Константинопол, както е отбелязано на заглавната страница), а на следващата година в печатницата на Агоп Минасян излиза и неговият голям двоен българо-английски и английско-български речник, придружен с кратки граматически бележки. Както споменава изследователката на българското речниково дело през Възраждането В. Кювлиева, речникът се оказва особено полезен не само за американските мисионери, но и за българските младежи в американските учебни заведения, сред които с голям принос за израстването на високообразована интелигенция у нас е Роберт колеж в Цариград (Кювлиева 1997: 138).

В предговора на граматиката си Морс отбелязва, че е използвал основно материали от публикуваната във Виена през 1852 г. от същия Драган Цанков и брат му Антон българска граматика на немски език[5], „тъй като там е представен чистият език – така, както се използва от народа“, но „граматическата част е пренаредена, взети са само избрани части от оригиналните упражнения и е добавен английски речник“ (Морс 1859: I). А в хода на изложението споменава за влиянието, което са оказали върху неговите възгледи и разбирания за българския език и правопис новоизлязлата граматика на Йоаким Груев (1858) и

[4] За това свидетелства самият Ч. Морс (Морс 1909: 117, 119). Сведението се потвърждава и от Ст. Томов, който отбелязва, че Цанков е „учитель въ онова врѣме въ Иезуитското училище въ Пера (Галата – бел. моя, М. М.), Цариградъ“ (Томов 1909: 57). По въпроса вж. още и Стоянов 1964: 46 – 47 и посочената там библиография.

[5] За пълното библиографско описание на граматиката вж. Цанкови 1852.

списание „Български книжици“, за което Морс е абониран и което по думите му „съдържа едни от най-добрите образци на българския език“ (Морс 1859: 1).

Положена върху тази широка теоретична основа, граматиката на Ч. Морс е съобразена с дирениятa на българските книжовници от периода на разгърнато изграждане на новобългарския книжовен език (Мурдаров 2002: 129). Ето защо, макар да е посочил като основен свой източник граматиката на братя Цанкови, Морс не повтаря механично примерите, взети от нея, а съобразявайки се с променената езикова ситуация и собствените си филологически убеждения, поправя забелязаните грешки и неточности и използва избирателно коригирания илюстративен езиков материал (вж. Николаев 1980: 320; Мурдаров 2002: 129). Това се отнася особено до фонетичния и правописния облик на формите, които в Цанковата граматика следват определена система за фонетично записване на латиница за точното предаване на диалектните особености на родното за братята източно наречие, вследствие на което са отбелязани говорни специфики, напр. редукция на неударените широки гласни; мекост на съгласните **ч, ж, ш**; краесловно обеззвучаване; един знак за гласната **ъ** независимо от нейния произход и проч. За разлика от фонетичния принцип, който двамата братя следват под влияние на идеите на Франц Миклошич за представяне на живия говорим и дори диалектен език в граматичните описания, Чарз Морс, облягайки се на граматиката на Й. Груев, се придържа към етимологичния правописен принцип, съобразен основно с предписанията на Пловдивската книжовноезикова школа от третата четвърт на XIX век. Наред с това в своята граматика той променя и значителен брой от Цанковите диалектни форми, а най-забележителни са лексикалните редакции, които прави в старателно подбраните примери (Николаев 1980: 321).

Тези разнообразни по своята същност промени се наблюдават особено ясно в богатия илюстративен материал, приведен към всяко едно от описаните фонетични, морфологични и синтактични явления и категории, наречен от Морс „exercises“ (упражнения) – готови изрази, които днес се включват в т.нар. разговорници. Подбрани, за да представят съответната езикова особеност, те съдържат редица примери и изрази от тогавашния български речев етикет. От една страна, прилежният им авторов превод на английски език помага за определянето на тяхната принадлежност към официалната или съответно – към неофициалната сфера на общуване. От друга страна, използваната от Морс класификация на езиковите формули за различни житейс-

ки ситуации представя живия български език в неговата употреба. Въведените актуални примери са опитът на автора създадените от нормите на човешко поведение типови форми на комуникация, заключени в поздравленията, благодарностите, молбите, поканите, препоръките и т. н., да бъдат представени в стройна система, която да се прилага и в официалното общуване. За да бъде докрай ефикасен в практическото ползване на граматиката, Морс специално отделя в края на книгата си последната, тридесета глава, наречена „Основни упражнения. Разговори“[6] (Морс 1859: 102 – 110). По своята същност тя представлява малък разговорник, в който изразите и фразите са подредени в 7 теми, които представят различни комуникативни ситуации от ежедневието в официална и неофициална среда, като „едно посещеніе (наглежданіе)“ (стр. 102)[7]; „секакви питанія“ (стр. 104); „за отиваніе, дохожданіе“ (стр. 106); „за времена-та на годинѫ-тѫ“ (стр. 107); „за ляганіе и когато ся става отъ сънъ“ (стр. 109 – 110), или групи от етикетни формули, като „поздравяваніе-то“ (стр. 102); „за да ся потвърждава, за да ся отрича, за да ся склонява“ (стр. 103 – 104). Подбраните ситуации следват същите наименования, а примерите – същото разпределение като в Цанковата граматика (вж. Цанкови 1852: 117 – 152), но за разлика от 28-те теми, които са представени в нея, в граматиката на Морс те са значително по-малко и заемат едва 9 страници.

Преди да пристъпи към излагането на конкретните разговорни фрази и поздрави, Морс прави интересно обобщение, свързано с използването на учтивата форма в съвременния му български език, насочвайки вниманието си към процеси в книжовния език и живата му употреба, които само външният наблюдател може да разпознае и определи в безпристрастния аспект на лингвистичното сравнение:

> Второ лице множествено число на глаголите понякога се използва (както при нас) в обръщението към един човек, особено от някой, запознат с други езици, в които тази употреба преобладава, което трудно може да се каже за българския език.
>
> (Морс 1859: 101)

[6] В оригинала: „General Exercises. Conversations“.

[7] За по-голяма прегледност и четивност на текста при представянето на конкретните примери от граматиката на Морс в скоби ще бъдат отбелязвани само съответните страници.

Посоченото разсъждение е свидетелство за състоянието на устната книжовноезикова реч от онова време и естественото ѝ функциониране (за разлика от примери, които могат да бъдат извлечени от обработения език на художествената литература), за развиващия се етикет в езика на интелигенцията – хората, които са учили и чужди езици и имат изградени езикови навици[8]. Именно по тази причина според Морс те могат да разграничат официалната от неофициалната употреба и адекватно да си служат с нея според ситуацията. Наред с това за използването на 2 л. мн. ч. като учтива форма споменава в своята граматика и Й. Груев, който специално подчертава, че „лично местоимение второ лице Вы, Вамь, Васъ в писма до различни лица пише ся с начялна буква“ (Груев 1858: 111). Тази препоръка отразява писмената книжовноезикова практика от периода, която намира свое потвърждение и във възрожденските писмовници, но окончателното възприемане на употребата в устната форма на официалното общуване става значително по-бавно и по-късно (Вачкова 1997: 89, Пантелеева 1994: 81).

Примерите за прилагането на учтивата форма в граматиката на Морс са многобройни и представят необходимостта от официално общуване в широк диапазон от езикови формули, изрази и поздрави, препоръчителни при запознаване, началото или края на среща; при формални разговори на общи или лични теми; при провеждането на делова среща и т.н.: „Смѣѫ ли да вы мòлѫ за ѝме-то ви? Заповѣдайте, ѝме-то ми“ (стр. 106); „Кàко сте? Добрѣ ли сте? Слàва Бòгу, добрѣ сьмь“ (стр. 102); „Твьрдѣ ся рàдвамъ че вы завàрихъ за веднàждъ“ (стр. 102)[9]; „Кàк ся намѝрате мѝличъкъ мой?[10] Твьрдѣ добрѣ, благодарѫ ви, но бащà ми е от мнòго днѝ тѐжко боленъ“ (стр. 102); „Искате ли да ми бѫдете другàрь? Съсъ се сьрцѐ, защò не?“ (стр. 105)[11];

[8] Както е известно, учтивите форми (2 л. мн. ч.) не съществуват в народната реч и не са характерни за книжовното предание. Те се установяват през Възраждането „за нуждите на официалното общуване в езиковата практика на образованите среди“ под влиянието на други езици (френски, руски, гръцки), „използвани за образец за обогатяването и нормализирането на книжовния български език“ (Вачкова 1997: 88).

[9] В оригинала: „I am very happy to meet you again“ (Морс 1859: 102).

[10] За негов еквивалент е посочен етикетният за английския език израз: „How do you do (find yourself) my dear sir?“ (Морс 1859: 2).

[11] За техни еквиваленти са представени етикетните за английския език изрази: „Do you wish to be my companion? With all my heart, why not“ (Морс 1859: 105).

„Склонявате ли ся на туй? Азъ не стоѫ на срѣщѫ (т.е. аз не съм против – бел. моя, М. М.)“ (стр. 104)[12] и др.

Създадена в период на формиране и установяване на книжовноезиковите норми, българската граматика на Ч. Морс отразява определен етап от развитието на официално-деловия стил. Този факт е особено видим в представения набор от лексикални и граматични средства за изразяване на определени комуникативни ситуации на официално общуване, в които разговорното (с претенцията за книжовно) и книжовното са в различно съотношение. Подобна етапност и неустановеност се наблюдава и при етикетните обръщения, в които изрази като „миличък мой“ (преведено от Морс с етикетното „my dear sir“)[13], които от съвременна гледна точка са проява на лични, дори интимни отношения, функционират наравно с обръщението „господине мой“. Примерите, макар и единични, дават обща представа за езиковия израз при различната дистанция и степен на официалност в отношенията между общуващите: „Кàкъ ся намѝрате мѝличъкъ мой?“ (стр. 102); „Побрàтиме елàте съсъ мѐне“ (стр. 110); „Врѐме е да отѝдемъ, Господари моѝ“ (стр. 107); „Азъ сьмь, Господѝне мой“ (стр. 110).

За разлика от граматиката на братя Цанкови, базирана изключително на говоримия, диалектния език, в която се използва само титулуването с традиционното *господарю, господарко, господари*, в разговорника на Ч. Морс то се конкурира с формата *господине*. От една страна, този факт потвърждава изказаната от Ив. Шишманов теза за сътрудничеството между Ч. Морс и Ил. Ригс (Шишманов 1898: 75), в чиито „бележки за българския език“ присъства изразът „Дòбръ ви дѐнь, господѝне“ (Ригс 1844: 19). Но от друга страна, говори за все по-настоятелното навлизане на формата в официална употреба[14].

Представените от Ч. Морс стереотипни етикетни формули и изрази за изказване на различно комуникативно намерение, отразяващи

[12] Морс е превел израза по следния начин: „Will you consent to it? I am not opposed“ (Морс 1859: 104).

[13] За етикетната употреба на израза говори фактът, че примерът е взет директно от граматиката на братя Цанкови: „Как сѫ намѐрете миличък мой?“ (Цанкови 1852: 117), който в съвременния речев етикет съответства на *драги*: „Как сте, драги?“.

[14] За неустановеността на формата свидетелства фактът, че в своя „Речник на българския език“ Найден Геров дори се противопоставя на употребата на официалните обръщения *госпожо* и *господине*, което налага извода, че в края на XIX и началото на XX век те са били все още в процес на утвърждаване (вж. по въпроса Цанков 2023: 43 – 45).

проявите на вежливост в определени житейски ситуации (Пантелеева 1994: 24), могат да се разпределят в следните групи[15].

1. Етикетни формули за поздрави и пожелания

Както споменахме, за „поздравяваніе-то“ Ч. Морс отделя специална тема, която не е поместена в граматиката на братя Цанкови. Всъщност Морсовият разговорник започва именно с нея, но и други подобни изрази се откриват в предложените в следващите части на изданието теми. В тях той включва както общите поздрави за частите на деня „Добрò ѷтро [ви]“; „Добъръ дѐнь“; „Добъръ вѐчерь“, така и пожеланията „Дàлъ ти Богъ добрò“; „Съ здрàвіе“; „Съ Бòгомъ“; „Съ Бòгомъ идѝ“, за които Морс специално отбелязва, че се използват като отговор на поздрав или при сбогуване. В други части на разговорника си той въвежда още изрази със същото значение, като „Останѣте съсъ здрàвіе“ (стр. 103), който е преведен с Farewell (‘прощавай, сбогом, на добър час’), и еднозначния с него „Прощàвайте“ (стр. 102).

2. Етикетни формули за изразяване на потвърждение, съгласие и неодобрение, отрицание

Като отделна тема в разговорника си, съдържаща изрази на речев етикет с определена комуникативна интенция, Морс отделя и частта „За да ся потвърждава, за да ся отрича, за да ся склонява и др.“ (стр. 103), която пренася директно от граматиката на братя Цанкови (вж. Цанкови 1852: 118 – 119). В нея включва две действия с противоположен знак, в изразяването на които е представен широкият диапазон от категоричния отговор (твърдото обещание) до уклончивия отговор (обещание, което поражда съмнение)[16]. По този начин изразите за изказване на съгласие варират от абсолютната увереност: „Истина е“; „Азъ утвърдявамъ че туй е ѝстина“, през убедеността в дадено твърдение: „Азъ го знàѭ за вѣрно“; „Азъ го вѣрувамъ“; „Азъ ви кàзувамъ сѫщо, без шагѫ[17]“, и опита за убеждаване на събеседника в

[15] Подробен коментар върху стереотипните етикетни формули в съвременния български речев етикет и тяхното групиране според изказаното комуникативно намерение (интенция) спрямо адресата вж. у Пантелеева 1994: 26 – 121; Цанков 2023: 83 – 113 и др.

[16] Представената градация е по определенията на К. Цанков (вж. Цанков 1999: 11).

[17] Формата в оригинала на Цанкови е шегѫ. Вероятно тук става дума за грешка при нейното предаване поради незнание или различно тълкуване на фонетичния ѝ облик. За това, че не е печатна грешка, говори фактът, че изписана по този начин се среща и на други места в Морсовия разговорник.

собствената истина: „За да ви кàжѣ ѝстинѫ-тѫ, рàбота-та е такà“, до декларативното потвърждаване (съгласие): „Азъ ви го стрỳвамъ отъ сѝчко-то си сьрдцѐ“[18]; „Азъ не стоѣ на срѣщѫ“[19]. В другите части на разговорника в контекста на съответната тема са включени и изрази за потвърждение, увереност и обещание, като „Слàва Бòгу, добрѣ сьмь [добрѣ смы]“ (стр. 102); „Съсъ се сьрдцѐ, защò не?“; „Съсъ голѣмо благодарѐниe[20] (удоволствие – бел. моя, М. М.)“ (стр.105); „Азъ сьмь готòвъ на слỳжбѫ-тѫ вы“ (стр. 106); „Щѫ дòйдѫ, азъ ви ся обрѝчамъ (обещавам – бел. моя, М. М)“ (стр. 106), както и изрази за съгласие: „Вые ѝмате прàвдѫ, да отѝдемъ“ (стр. 107).

На свой ред примерите за несъгласие и неодобрение по същия начин показват различните степени на отрицанието: от твърдото и категорично „Азъ кàзувамъ за товà не“ и вътрешната убеденост „Азъ не го вѣрувамъ“; „Азъ не мòгѫ да го вѣрвамъ“, до съмнението „Какъ мòжете да го потвърдѝте?“; „Шагỳвате ли ся, или го кàзувате наѝстина?“; „Склонявате ли ся на туй?“.

3. Етикетни формули за изразяване на молба

Изразите с интенция молба, които се откриват в „разговорите“ на Морс, представят различните граматични начини за предаване на това комуникативно намерение – от изрази с възможно най-вежливия тон, характерен за едно крайно официално общуване, до по-категоричните варианти, граничещи с искане, допустими в по-близки отношения в официалната сфера (вж. Цанков 2023: 101). Интересен факт е, че всички изрази в тази група без изключение съдържат учтивата форма във 2 л. мн. ч. на глаголите и местоименията.

Етикетните молби, които Морс подбира, са структурирани около перформативните глаголи *моля* и *смея*. Разнообразните примери говорят за приложимостта им в различните житейски ситуации: „Мòлѣ вы ся, речѣте имъ мнòго здрàвіе отъ мѐне“ (стр. 103); „Мòлѣ ви ся не ми отрѝчайте туй добродѣяніе“ (стр. 104); „Смѣѣ ли да вы мòлѣ за ѝме-то ви?“ (стр. 106); „Смѣѣ ли да вы натовàрѣ съ еднò зарѫчаніе?“ (стр. 106). Както е видно от посочения езиков материал, речевите формули с глагола *смея* по правило се появяват във въпросителни изречения и представят една от формите за изразяване на

[18] Морсовият превод на израза: „I will do it for you with all my heart“ (Морс 1859: 104).

[19] За негов еквивалент е посочен изразът: „I am not opposed“ (Морс 1859).

[20] Ч. Морс предава на английски израза по следния начин: „With great pleasure“ (Морс 1859: 105), т.е. „С голямо удоволствие“.

вежлива молба по косвен начин (Пантелеева 1994: 99). Не така стои въпросът с молбата, изразена с въпросително изречение, в което не се съдържа някой от посочените глаголи. В нея прозира една косвена подбуда (Пантелеева 1994: 99), която ясно личи в примера „Предѝ да тргнете ще мя почетѐте ли?“ (стр. 106), зает директно от Цанковата граматика (вж. Цанкови 1859: 120). Макар от съвременна гледна точка той да изглежда с висок процент на императивност (вж. Пантелеева 1994: 100), Морс го е представил като съответствие на израза от официалния английски етикет „Before you leave, will you do me the honor (to call)?“ (Преди да тръгнете, ще ми окажете ли честта).

Другата част от изразите за изказване на молба са примери за учтивата форма в повелително наклонение, с която се изказва подчертано вежлива, но настоятелна молба (Цанков 2023: 104). Наред с простите повелителни форми, като „Почѐкайте тѝкъ, аз завчѐсъ щѫ дòйдѫ“ (стр. 106); „Елѐте тука при мѐне“ (стр. 106), се срещат и форми на описателния императив, с които се изразява по-скоро желание, например „Нѐка да отѝдемъ“ (стр. 107). Освен тях в разговорника са включени и изрази с готовата формула *Сторѐте добрѣ*, заета от народния речев етикет, която в съвременния език съответства на израза *Бъдете така добър (любезен)*: „Сторѐте добрѣ да почѐкате мѐлку, азъ завчѐсъ ще стѐнѫ“ (стр. 110).

4. Етикетни формули за изказване на благодарност

Етикетното изразяване на благодарност също е представено в граматиката. Основната част от примерите, които избира Морс, са запазени и до днес, което говори за стабилността им като установена през третата четвърт на XIX речева норма, и спомага за устойчивостта им през времето: „Благодарьѫ“ (стр. 102); „Азъ ще ви бѫдѫ твьрдѣ задължѐнъ за товѐ“ (стр. 106). Наред с това в други изрази – като „Добрò-то ви е твьрдѣ голѣмо“ (стр. 106), ясно се долавя отпечатъкът на онова време и влиянието на народния речев етикет върху езика в отделни ситуации на официално общуване.

5. Етикетни формули за отправяне на покана

В своя разговорник Ч. Морс включва и изрази за отправяне на покана по различни поводи. Тъй като по презумпция в официално общуване един от откритите начини за покана е чрез директния въпрос, съобразен с изискванията на деловия език и съответстващата му дистанция между комуникантите, примерите, които подбира Морс, представляват въпроси в учтива форма, в които формулираната веж-

лива молба очевидно е насочена към „смекчаване на комуникативното намерение“ (Пантелеева 1994: 94) и предизвикване на снизхождение от страна на адресата към адресанта: „Склонявате ли ся на туй?“ (стр. 104); „Искате ли да ми бѫдете другàрь?“ (стр. 105). Покана под формата на въпрос е и изразът „Когà ще ѝмамъ благодѣяніе (удоволствие – бел. моя, М. М.) пакъ да вы вѝдѫ?“[21] (стр. 105), който, въпреки че представлява нормализирания във фонетично отношение и съзнателно редактиран в лексикално отношение израз „Когѝ щѫ ѝмам благодарѐне пàк да вѝ видѣѫ“ от Цанковата граматика (Цанкови 1852: 119), говори за неговата неустановеност. В подкрепа на това наблюдение е фактът, че наследената от традицията книжовна форма *удоволствие* и в двата примера е предадена различно въпреки високата образованост на книжовниците. Наред с това разминаването и в известна степен – разночетенето са доказателство за трудностите при превода и пригодяването към българския език на примери за готови етикетни формули от чужди езици, които носят своя пълен смисъл само в съответната езикова среда.

Написана и публикувана през третата четвърт на XIX в., период на утвърждаване и кодифициране на основните книжовноезикови норми, „A Grammar of the Bulgarian language with exercises“ (1859) на Ч. Морс е не само свидетелството на един чужденец за състоянието на българския книжовен език и неговите употреби, за разгръщането на неговата стилистична система, но и за пътя на формиране на устната книжовна българска реч. Стремейки се да очертае целия граматичен строеж на българския език с прегледност и яснота, Морс описва формалното разнообразие на различните езикови явления чрез специално подбрани „разговори“, в които се съдържат и примери за българския речев етикет от онова време. Включени в практическата част на граматиката, тези изрази отразяват онова взаимно проникване, съчетание и в крайна сметка баланс между книжовно-традиционното и народно-разговорното, легнал в основата на новобългарския книжовен език, който ще доведе до установяването и на нормите на официалния речев етикет.

[21] Ч. Морс превежда на английски израза по следния начин: „When shall I have the pleasure of seeing you again?“ (Кога ще имам удоволствието пак да Ви видя?) (стр. 105).

Литература

Вачкова 1997: Вачкова, К. Установяването на учтивата форма в книжовния български език. [Vachkova, K. Ustanovyavaneto na uchtivata forma v knizhovniya balgarski ezik.] // *Изследвания по история на българския книжовен език. Част I.* Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 1997, 88 – 96.

Груев 1858: Груев, Й. *Основа на блъгарска граматика*. [Gruev, Y. Osnova na blagarska gramatika.] Белград: В Правителствената книгопечатня, 1858.

Кювлиева 1997: Кювлиева, В. *Българското речниково дело през Възраждането.* [Kyuvlieva, V. Balgarskoto rechnikovo delo prez Vazrazhdaneto.] София: АИ „Проф. Марин Дринов”, 1997.

Морс 1859: Morse, C. *A Grammar of the Bulgarian language with exercises and English-Bulgarian dictionary.* Constantinople: Printed by D. Zankoff, 1859.

Морс 1909: Морс, Ч. [Писмо] От пастир Ч. Ф. Морс. [Morse, Ch. [Pismo] Ot pastir Ch. F. Morse.] // *Юбилеен сборник по случай петдесетгодишнината от започването на евангелската мисионерска дейност в България. Ч. 1 – 2.* Самоков: Евангелско-училищна печатница, 1909, 116 – 136.

Мурдаров 2002: Мурдаров, Вл. Мястото на Чарлз Морс в историята на новобългарския книжовен език. [Murdarov, Vl. Myastoto na Charls Morse v istoriyata na novobalgarskiya knizhoven ezik.] // Мурдаров, Вл. *Из историята на новобългарския книжовен език и науката за него.* София: Просвета, 2002, 128 – 131.

Николаев 1980: Николаев, Б. За граматиката на Морс (1859 г.). [Nikolaev, B. Za gramatikata na Morse (1859 g.).] // *Годишник на СУ „Св. Климент Охридски“. Факултет по славянски филологии. Том 74. Кн. 3,* 1980, 316 – 321.

Пантелеева 1994: Пантелеева, Хр. *Граматика на вежливата реч.* [Panteleeva, Hr. Gramatika na vezhlivata rech.] София: Наука и изкуство, 1994.

Пиронков 1906: Пиронков, А. Граматики и речници за български език в чуждите литератури. [Pironkov, A. Gramatiki i rechnitsi za balgarski ezik v chuzhdite literaturi.] // *Периодическо списание на БКД. Год. XVIII. Кн. LXVII*. София: Държавна печатница, 1906, 150 – 163.

Ригс 1844: Riggs, E. *Notes on the Grammar of the Bulgarian Language*. Smyrna: s.n., 1844.

Томов 1908: Томов, С. Българска евангелска литература. [Tomov, S. Balgarska evangelska literatura.] // *Юбилеен сборник по случай петдесетгодишнината от започването на евангелската мисионерска дейност в България. Ч. 1 – 2.* Самоков: Евангелско-училищна печатница, 1909, 43 – 65.

Стоянов 1964: Стоянов, М. Начало на протестантската пропаганда в България. [Stoyanov, M. Nachalo na protestantskata propaganda v Bulgaria.] // *Известия на Института за история. Том 14 – 15*. София: БАН, 1964, 45 – 65.

Цанков 1999: Цанков, К. *Българска реч. Учебник за практически занятия с напреднали.* [Tsankov, K. Balgarska rech. Uchebnik za prakticheski zanyatiya s naprednali.] Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 1999.

Цанков 2023: Цанков, К. *Българският речев етикет.* [Tsankov, K. Balgarskiyat rechev etiket.] Велико Търново: Знак ’94, 2023.

Цанкови 1852: Cankof, A. K., D. K. Cankof. *Grammatik der Bulgarischen Sprache*. Wien: In Commission bei Franz Leo, 1852.

Цойнска 1980: Цойнска, Р. Из изследванията върху българския език в чужбина през XIX век. [Tsoynska, R. Iz izsledvaniyata varhu balgarskiya ezik v chuzhbina prez XIX vek.] // *Годишник на СУ „Св. Климент Охридски“. Факултет по славянски филологии. Том 74. Кн. 3*. София: БАН, 1980, 162 – 174.

Шишманов 1898: Шишманов, И. Нови данни за историята на нашето Възраждане. Ролята на Америка в българското образование. [Shishmanov, I. Novi danni za istoriyata na nasheto Vazrazhdane. Rolyata na Amerika v balgarskoto obrazovanie.] // *Български преглед*, № XI. София: Придворна печатница, 1898, 53 – 78.

ПЛОВДИВСКИ УНИВЕРСИТЕТ „ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ“ – БЪЛГАРИЯ
НАУЧНИ ТРУДОВЕ, ТОМ 63, КН. 1, СБ. А, 2025 – ФИЛОЛОГИЯ,
PAISII HILENDARSKI UNIVERSITY OF PLOVDIV – BULGARIA
RESEARCH PAPERS, VOL. 63, BOOK 1, PART A, 2025 – LANGUAGES AND LITERATURE

DOI 10.69085/ntf2026a080

ПЕТКО-СЛАВЕЙКОВАТА СЛЕДОСВОБОЖДЕНСКА ЖУРНАЛИСТИКА. ВЕСТНИК „ЦЕЛОКУПНА БЪЛГАРИЯ“

Елена Гетова
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

PETKO-SLAVEYKO'S POST-LIBERATION JOURNALISM. THE „TSELOKUPNA BULGARIA“ NEWSPAPER

Elena Getova
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

egetova@uni-plovdiv.bg

The study presents how the press reflected the profiles and activities of the first state institutions following the Liberation of Bulgaria. Special attention is paid to the history of the creation and choice of the title of Petko Slaveykov's first political publication immediately after 1878 – the newspaper „Tselokupna Bulgaria“ (1879 – 1880). Several institutional presences were chosen as the focus of the research attention – the national policy of the people's representatives towards the unification of Bulgaria, the activities of the Ministry of Finance, the tax system and the personality of the first Bulgarian prince Alexander Battenberg.

Key words: Petko R. Slaveykov, newspaper „Tselokupna Bulgaria“, post-liberation journalism, institutions and journalistic genres

През юни 1879 г. народните представители от новоосвободената държава се събират в Търново за коронацията на новия български княз. А представителите на Либералната партия вече са избрали заглавие на политическия си орган – „Целокупна България“, и са започнали неговото издаване. Първият му брой излиза на 20 април и до брой 14 се отпечатва в Търново, а от 15-ия до последния – брой 78, неговата редакция се премества в София. Причината е, че Петко Славейков – основен редактор на изданието, след уволнението му като председател на

Губернския съвет на Търново, се установява да живее в София. Последният брой на вестника е от 9 май 1880 година. От месец февруари същата година вестникът започва да публикува уводните си статии и някои други журналистически материали и на френски език. В края на март пак през тази година Драган Цанков сформира първото правителство на Либералната партия, част от която е и Петко Славейков, което означава, че списваният от него вестник става официална трибуна на управляващата партия. В изследването на Георги Боршуков „История на българската журналистика“ се споменава по повод на органа на либералите „Целокупна България“ следното обобщение:

> Интересно е да се наблюдава в страниците на вестника как се раждат институциите на буржоазната демокрация в България.
>
> (Боршуков 2003: 353)

В това изследване ще проследим първите проявления на някои държавни институции, началата на функционирането им и отразяването на тези факти във вестника на Петко Славейков „Целокупна България“[1]. Ясно е, че феноменът на изграждане на държавните органи и институции – тези, които започват да работят веднага след Освобождението, е изключително важен. И тази важност е историческа, защото до онзи момент е липсвала държавата като институция. Следователно постаментът, върху който ще се изградят държавоопределящите форми на управление в първите месеци след Освобождението на България, особено след решенията на Берлинския конгрес, се оказва с приоритетно значение за новите политици. За много от тях поради липсата на опит при управлението на институцията/ите на държавността стъпалата към националната политика са огромно предизвикателство[2]. Не по този начин изглеждат фактите по отношение на опитния в редица политически дела Петко Славейков.

И така, *кои институции* визира следосвобожденската политическа преса на Славейков, ако се съсредоточим върху първото му по

[1] Поради ограничения обем на настоящата публикация тук се коментира само първият брой на вестника, а развитието на посочените в програмната статия проблеми и темите в обнародваните в цялата поредица статии ще бъдат обект на бъдещо изследване.

[2] Богата информация от исторически факти за изграждането на цялата институционална система на Княжество България веднага след Освобождението предлага изследването на Михаил Андреев (Андреев 1979).

хронология политическо ангажирано издание „Целокупна България“[3]? Опитът да изброим тези институции, ще създаде списък със следните държавосъграждащи конструкти, превърнали се в тематични акценти във вестника: Народното събрание (а към неговото функциониране съществува като подтема изработването на текста на конституцията); двупартийната система в държавата и наченките на политически сблъсъци между консерватори и либерали; личността на княз Александър Батенберг и неговия авторитет, който тепърва ще се изгражда в младата държава. Важни въпроси поставя Славейков и във връзка с първите стъпки на държавната администрация, съдебната система, данъчната система, войската и полицията; както и проблематичната модернизация на икономиката и на селското стопанство; вълнуват го настоящото състояние и бъдещото развитие на националното образование и на българската литература.

Както става ясно, проблемите на съграждащата се държава, която предстои да наложи новите си обществени структури, не са малко, а тези проблеми неотменно вълнуват журналистите на модерното време. Във фокуса на журналистическото внимание на Славейков попадат и редица външнополитически въпроси, които са свързани с утвърждаването на авторитета на институциите в новата свободна държава. В това отношение в „Целокупна България“ можем да прочетем публикации, които коментират политическите позиции на либералите по отношение на дипломатическото поведение на управляващите в Русия, Турция, Англия, Австро-Унгария, Франция…

Ако трябва да прецизираме разнообразието от *журналистически жанрове*, на които разчита Славейков, ще отбележим, че това са присъщите на всеки политически орган уводни статии с определени акценти, информационните статии, дописките, политическите коментари и дори фейлетоните, които са обикнат жанр от възрожденския журналист. Когато споменаваме възрожденски журналист, нека посочим, че съредактори на вестника в определени броеве на „Целокупна България“ са Светослав Миларов и Стефан Стамболов, а редактор на броевете от 32 до 40 е Иван Славейков.

Нека обаче преди всичко да обърнем внимание на *програмната статия* на вестника, която представя основните политически акценти в платформата на изданието. Ето няколко цитата от статията „Програмата ни“:

[3] Известно е, че Петко Славейков издава и други институционално ангажирани вестници след Освобождението – „Независимост“ (1880 – 1883), „Търновска конституция“ (1884), „Истина“ (1886), които обаче се появяват след „Целокупна България“.

> Първото и главно нещо, с което преимуществено ще ся занимава наший вестник, е да поддържа и да отгоява тежненията на народа ни към обединение. Да го крием това, да искаме да ся преструваме уж, че ся не усещаме или че, не желаем уж таквоз нещо, защото не е по волята на тази или онази сила, нито ще ни повярва някой, нито пък трябва да го правим, ако не искаме да ся смеят с нас. И тъй нека си кажем, колкото искрено, толкова и открито, че ний желаем народното си обединение и ще работим за него […] но като предприемаме да ръководим народа си към предначертаната му цел, за честити ще ся считаме, ако не ся намерим принудени да свърнем от правилната линия на поведение, която е съгласна с желанията и постановленията на Великите сили. Освен това наший лист ще следува постоянно да служи за поддържанието и скрепяването на постигнатите благополучни резултати в нашата Конституция и на основание на тези резултати – подробното развитие на положените в нея начала, с цел да ги въплътим в народний дух.[4]
>
> (Славейков 1879а: 1)

Както става ясно, още първите изречения в програмата на новия вестник полагат основите на три държавнически приоритета – единението на нацията, утвърждаването на конституцията и налагането на народностния ѝ дух. Какво точно има предвид под понятието „народний дух“ българският журналист, това става ясно още в първите публикувани статии в разглеждания дебютен брой на „Целокупна България“. Ако проследим историята на създаването на вестника, ще констатираме, че в публикация във вестник „Остен“ (първия хумористичен вестник след Освобождението, също дело на Петко Славейков) се посочват трите заглавия, под които би могъл да се издава политическият орган – „Целокупна България“, „Българско Единство“ или „Глас Народа“ (Славейков 1879б: 8). Очевидно се налага заглавие, което акцентира върху възстановяването на разделената от Берлинския конгрес българска територия, защото, например „Глас народа“, въпреки че отпраща към народностния дух на изданието (за който се споменава в уводната статия), не успява да акумулира синтеза на основната му мисия. Малко по-близо семантично до смисъла на тази мисия се оказва „Българско единство“, но при него може да се размие центростремителната семантика на обединението, защото би могло да се разбира и като единството на поданиците в княжеството. И така народният дух

[4] Оригиналните текстове на Петко-Славейковите публикации предаваме чрез осъвременени правопис и пунктуация. Маркирането в цитатите е в оригиналите – Е.Г.

трябва да обедини българите под знака на възстановената в историческите си граници, санкционирани след Берлинския конгрес, целокупна България. Целокупността обаче изисква и политическа далновидност, а не само семпла декларативност и затова още в първия брой на изданието се тематизират предстоящите действия за налагане на разумна и балансирана данъчна политика. Така тема в първия брой на вестника на първа страница се оказва дейността на финансовото министерство и неговите приоритети.

> Новото устроявание на нашата Държава изискува нови наредби на нови основи, но до въвежданието и приспособяванието на новите наредби, не трябва да се занемаряват старите, за да не баталясват съвсем съществующите извори на приходите. Първата и главна грижа на финансовото отделение трябва да бъде, с възможното прикътвание чрез съществующий порядък, да гледа как да отвори нови извори на държавните приходи, като подобрява доколкото е възможно производителните сили на земята ни и на населението ѝ.
>
> (Славейков 1879в: 1)

Това са финалните изречения от публикуваната на първа страница статия, озаглавена „Ашарът“. Най-любопитното в нея е, че Славейков създава пълна картина на отделите на земеделското производство, които са присъщи за българина – отглеждане на пшеница, бубарство, отглеждане на дини, събиране на сеното. В същото време политикът констатира, че съществуващият данък „ашар“ (десятък), който „е останал в употребление само в Турските племена“, е възможен и единствен избор пред финансовото министерство в настоящия момент и ще продължи да функционира до мига, в който се реформира данъчната система на новата държава. И ако правителството не иска „да секнат съвсем скудните извори на правителствените доходи“, то трябва да заложи на традициите, а не на непредсказуемите резултати[5].

Любопитно е как започва да се формира държавническо мислене у първите политици веднага след Освобождението. Защото тук не става въпрос за наследяване на някакви практики, а за създаването им като

[5] Ето какво отбелязва по въпроса А. Кьосев: „А практически хаосът със съдебната система в Княжеството е сериозен: въпреки че Освободителната война негласно е отменила някои от османските закони и правовите процедури, тя е оставила други в сила като „задоволително добри“ за периода на устройване на бъдещата държава“ (Кьосев 2025: 21).

съвсем непозната територия. И тогава заговаря някаква национална отговорност и взискателност, някаква първична интуиция за приоритетите, но и за рисковете пред новата държава. В тази тематична посока – да назове предизвикателствата пред бъдещото развитие на националната икономика – се оказва другата излязла на първа страница публикация – „По економията“.

> Да ся спре човек да погледа на границите по колко пари чисто злато и сребро ся изнася и колко и какви боклуци ся внасят за тях, ще ся смае и космите на главата му ще настръхнат, ако си помисли до кой хал ще стигнем в скоро бъдуще […] Мисълта от какво остават у нас пари и ще ли останат за дълго не трябва ни на минута да оставя спокойни ни едного от нас, ако ни боли сърцето за бъдущето на народа ни, на земята ни.
>
> (Славейков 1879г: 1)

Защо погледът на държавника обхожда критично границите и пограничните пространства и защо така патетично се изказва за вноса и износа на стоки в младата държава? Отговорът може би се крие в разбиранията на опитния вестникар за мисията на новата журналистика, която се развива в условията на свободната държава. А тази мисия се предусеща в публикации, базиращи се на цитати от международната преса и създаващи актуални коментари към тях. Това обикновено са английски, австро-унгарски или гръцки вестници, които обсъждат поведението на младата балканска държава:

> Възможното уреждане на българските работи било в Северна, било в Южна България сякаш е трън в очите на Австро-Унгарските дипломати, а по техний дух и на вестниците. Те, дипломатите, а разумява ся и вестниците, не могат даже да скрият незадоволетството си от това дето ни в България, ни в наречената Румелия хорото не ся играе по тяхната гайда.
>
> (Славейков 1879д: 2)

Най-впечатляваща като че ли в тази панорама на съграждащите се държавни институции в новоосвободена България е темата за личността и поведението на българския княз. Александър Батенберг не е само институция, той е и персонификация на сбъднатите дългогодишни въжделения на поробените българи за собствена държавническа фигура и за достойно на величието на прадедите ни българско представителство пред европейските държави. Затова и налагането на Александър като еманация на българската държава е непрестанна тема в

„Целокупна България“. Поредицата от статии, посветени на първия български монарх, започва още в първия брой под заглавието „Княжество България“. Тази статия е предшествана от публикуването на „Народний химн“:

> **Княза избранния**, // Първовенчанния // Боже, спази. Вишний Царю Царей, // Дълго дай да живей // Мирно дай да владей // зло отрази. […] А на **войските ни** // с доблест накитени, // В храброст възхитени // Щит ти бъди. **Висши сановници**, // **Нижни чиновници** // в път управи. И **представители**, // **Мирни водители** // за правдините ни // – Благослови! Спри ядовете ни, // стрий враговете ни, // Боже, стани […] Всички нас поданни, // В добър път водяни, // Скупом народа ни // Съедини!
>
> (Славейков 1879е: 2)

Всъщност личността на Александър Батенберг е твърде непозната за българския народ. В тази историческа обстановка неговата легитимация пред българите трябва да се окаже в ръцете на първите свободни журналисти. И Петко Славейков се заема със задачата да представи с присъщите си журналистически средства – достъпност на изказа, актуалност на проблематиката и адекватност на журналистическия коментар – фигурата на българския монарх.

> Първийт полет, който направи Н. Светлост и рицарската откровеност, с която изповяда както нашата признателност, тъй и своите задължения на Царя Освободителя за създаването на Българското Княжество и за своето въздигание на Българския престол на цял свят явно показаха, че той е, какъвто трябва да бъде – мъж самостоятелен и независим в делата си. И то е, което има най-голямо значение за нас. Посрещането и приемането на нашата делегация в Ливадия[6], разговорите, които е имал с нея нашия Княз, и онзи, официалнийт, нека кажем, отговор към делегатите, в който не ся е сдържал да не помяне и за „онези наши братя, които не ся още облагодетелствани с независимост“, са още едно доказателство за чувствата, които въодушевяват нашия млад владетел и които не могат да не привържат сърцата ни към Него. Но най-голямото доказателство за неговата зрялост е свястната, откровената и мъжката Негова политическа програма, с която

[6] Ливадия е селище на брега на Черно море на полуостров Крим. Дворецът в Ливадия е бил лятна резиденция на руските императори. На 4 май 1879 г. в този дворец пристига българска делегация, за да връчи официално акта от Първото Велико народно събрание на княз Батенберг за избирането му за български княз (Радев 1990).

> ся реши и предприе да излезе пред Европа като Господар на една страна, разтегляна на толкоз страни от дипломацията.
>
> (Славейков 1879ж: 2)

Непрекъснато в тази първа по темата за Батенберг публикация Славейков съпоставя младостта на монарха – статията започва с факта на неговото коронясване на 22-годишна възраст – с мъдростта и зрелостта на делата му и тежестта на отговорностите, които той като достоен мъж е поел към България. След тази първа по рода си статия ще се създаде поредица от публикации, имащи за цел политическата институционализация на младия княз и създаването на политически авторитет на неговата външна и вътрешна политика.

Разбира се, че в рамките на едно изследване като настоящото няма как да се обсъдят всички възможни проявления на съграждащата се институционална система в свободното българско княжество. В крайна сметка е важно да отбележим, че паралелно с националните институции се творят и инстанциите на контролиращата ги „четвърта власт“, а именно следосвобожденската журналистика. Затова и в заключение ще добавим изявлението на Петко Славейков в края на първия брой на „Целокупна България“, което характеризира необходимостта от човешки и интелектуални усилия, вложени в бъдещата свободна журналистика:

> При не пристигването на всичките народни представители, нито редакцията ся е дотъкмила, нито администрацията ни ся е устроила още, но, за да не окъсняваме повече от това, вдаван на умоленията на повечето от събраните приятели, аз започенвам изданието на вестника с този брой и ще го следувам. Нито годините ми, нито работата ми допущат да следувам това издание с изискваната енергия, но като не съм ся отказвал да послужа доколкото мога в каквото и да е общеполезно предприятие, аз не отказах и сега съдействието си за учредяването на един вестник, какъвто мислим и какъвто тряба […] Доде ся не тури основа, не може да ся зиде. Ний побиваме колчето и свикваме харманджиите на работа.
>
> (Славейков 1879з: 4)

Литература

Андреев 1979: Андреев, М. История на българската буржоазна държава и право 1878 – 1917. [Andreev, M. Istoriya na balgarskata burzhoazna darzhava i pravo 1878 – 1917.] София: Наука и изкуство. <https://electronic-library.org/books/Book_0051.html> (29.12.2025).

Боршуков 2003: Боршуков, Г. *История на българската журналистика 1844 – 1877, 1878 – 1885*. [Borshukov, G. Istoriya na balgarskata zhurnalistika 1844 – 1877, 1878 – 1885.] София: УИ „Св. Климент Охридски“, „Парадокс“, 2003.

Кьосев 2025: Кьосев, А. Разбиране и институции. Образи на съда в българската литература. [Kyosev, A. Razbirane i institutsii. Obrazi na sada v balgarskata literatura.] // *Литературна мисъл*. София: БАН, 2025, № 2, 5 – 43.

Радев 1990: Радев, С. Избирането на княз Александър. Първите опити с конституцията. [Radev, S. Izbiraneto na knyaz Aleksandar. Parvite opiti s kostitutsiyata.] // Радев, С. *Строителите на съвременна България. Том първи. Царуването на кн. Александра 1879 – 1886.* Трето издание. София: Български писател. 1990. <https://chitanka.info/text/39706-stroitelite-na-syvremenna-bylgarija-tsaruvaneto-na/6#ref_3-1> (29.12.2025).

Славейков 1879а: Славейков, П. Р. Програмата ни. [Slaveykov, P. R. Programata ni.] // *Целокупна България.* I, № 1, 20.VI.1879, с. 1.

Славейков 1879б: Славейков, П. Р. Обявление. [Slaveykov, P. R. Obyavlenie.] // *Остен*. I, № 12, 6.VI.1879, с. 8.

Славейков 1879в: Славейков, П. Р. Ашарът. [Slaveykov, P. R. Asharat.] // *Целокупна България.* I, № 1, 20.VI.1879, с. 1.

Славейков 1879г: Славейков, П. Р. По економията. [Slaveykov, P. R. Po ekonomiyata.] // *Целокупна България.* I, № 1, 20.VI.1879, с. 1.

Славейков 1879д: Славейков, П. Р. Южна България. [Slaveykov, P. R. Yuzhna Bulgaria.] // *Целокупна България.* I, № 1, 20.VI.1879, с. 2.

Славейков 1879е: Славейков, П. Р. Народний химн. [Slaveykov, P. R. Narodniy himn.] // *Целокупна България.* I, № 1, 20.VI.1879, с. 2.

Славейков 1879ж: Славейков, П. Р. Княжество България. [Slaveykov, P. R. Knyazhestvo Bulgaria.] // *Целокупна България.* I, № 1, 20.VI.1879, с. 2.

Славейков 1879з: Славейков, П. Р. Известия. [Slaveykov, P. R. Izvestiya.] // *Целокупна България.* I, № 1, 20.VI.1879, с. 4.

ПЛОВДИВСКИ УНИВЕРСИТЕТ „ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ“ – БЪЛГАРИЯ
НАУЧНИ ТРУДОВЕ, ТОМ 63, КН. 1, СБ. А, 2025 – ФИЛОЛОГИЯ,
PAISII HILENDARSKI UNIVERSITY OF PLOVDIV – BULGARIA
RESEARCH PAPERS, VOL. 63, BOOK 1, PART A, 2025 – LANGUAGES AND LITERATURE

DOI 10.69085/ntf2026a089

НЕИЗСЛЕДВАНИТЕ ПОТАЙНОСТИ НА ГРЪЦКО-БЪЛГАРСКИЯ ПРЕВОД ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО: СЛУЧАЯТ КОНСТАН ГЕРУ

Драгомира Вълчева
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

THE UNEXPLORED MYSTERIES OF GREEK-BULGARIAN TRANSLATION DURING THE BULGARIAN REVIVAL PERIOD: THE CASE OF CONSTANT GUÉROULT

Dragomira Valtcheva
St. Kliment Ohridski University of Sofia

d.valtcheva@uni-sofia.bg

During the Bulgarian Revival period, a number of translated works whose source was not mentioned were published in the periodical press. This article focuses on one of these texts, printed in 1853 in Tsarigradski Vestnik under the title “Beron or God’s Providence”. After identifying the French source text (the novella “Le Véronèse” by Constant Guéroult) and the Greek intermediary text, I go on to place the discussion of the translated work in the context of descriptive-systemic translation studies.

Key words: descriptive-systemic translation studies, Bulgarian Revival period, Constant Guéroult, Pandeli Kisimov, Tsarigradski vestnik

Прилежно документиран и многостранно осмислян от поколения изследователи, гръцко-българският превод от периода на Възраждането все още крие неизследвани потайности. С темата са се занимавали както елинисти, така и – най-вече – българисти, като първите се фокусират върху идентифицирането на изходните текстове и отношението между оригинали и преводи, а вторите върху начина, по който преводните творби допринасят за зараждането на новата българска литера-

тура. Особено представителни за двата подхода са монографиите „Преводната проза от гръцки през Възраждането“ на Афродита Алексиева и „Преводната белетристика от първата половина на XIX в.“ на Николай Аретов (Алексиева 1987, Аретов 1990). Изследването на А. Алексиева обхваща всички произведения, които са отпечатани в самостоятелни книжни издания, но не и многобройните преводни текстове, разпръснати из възрожденския печат (Алексиева 1987: 15). В повечето случаи първообразите на четивата от втория тип не са упоменати в съответните публикации и това оголва пространство за нови проучвания. В настоящата статия ще се спра на един от текстовете с анонимно авторство, познат под заглавието „Берон или Божия промисъл“ (Берон 1853). Целта ми е да посоча френския източник и гръцкия посредник на творбата, като положа обсъжданата проблематика, доколкото е възможно, в перспективата на системно-дескриптивното преводознание, за което са важни въпросите кой, какво, кога, защо и как превежда (Херманс 1999: 70).

Разказът „Берон или Божия промисъл“ се появява през 1853 г., поместен в поредица броеве на „Цариградски вестник“, като в началния подлистник се уточнява, че преводът е дело на търновеца Пандели Кисимов, без да се споменават авторът и езикът източник. В цитираната по-горе монография Николай Аретов разглежда творбата в контекста на преводния процес, протекъл в България от 1848 до 1853 г., по отношение на който „Цариградски вестник“ се явява основна движеща сила. Вестникът не само приютява повече от половината белетристични творби, преведени през периода (някои от тях – издадени и самостоятелно от вестникарската печатница), но и привлича за сътрудници голяма част от действащите преводачи (Аретов 1990: 149). Профилът на новото поколение преводачи е очертан от изследователя по следния начин: повечето от тях са родени през второто десетилетие на века, някои са получили по-високо образование в чужбина, за първи път на преводната сцена излизат и жени (Ирина Попгеоргиева Екзарх, Елена Мутева, Станка Николица Спасо-Еленина). Изпъкват имената на издателите и сътрудниците на „Цариградски вестник“ Иван Богоров, Александър Екзарх, Анастас Гранитски, Пандели Кисимов, Христо Даскалов, първи стъпки в превода правят Петко Славейков и Йоаким Груев. Сред преводните творби, чиито източници са установени, преобладават произведенията на френската литература (от Бернарден дьо Сен Пиер, Ксавие дьо Местър, Мари Льопренс дьо Бомон). Колкото до въвлечените езици, все още водещ медиатор е гръцкият, следван от сръбския и руския (Аретов 1990: 229 – 230).

При отсъствието на данни за първообраза на „Берон или Божия промисъл“ Н. Аретов, съдейки единствено по неговото съдържание и главния персонаж Тинторето, заключава, че „…това е един от първите опити в преводната ни книжнина да се въведе модел на романтична биографична проза“, и добавя, че присъствието в наратива на творческа личност е рядък случай през възрожденския период (Аретов 1990: 211). От следващите страници на изследването добиваме представа как този разказ се вписва в някои от новите тенденции на преводната белетристика от средата на века: въвеждането на темата за любовта (конкретно при „Берон“ – в нейното приключенско измерение), усложняването на персонажната структура, диференцирането на социалната характеристика на персонажите, превръщането на жените в пълнокръвни образи, нарастващото присъствие на описанията (Аретов 1990: 219 – 229). Относно източника на „Берон“ авторът изказва предпазливото предположение, че „…може да е италианско произведение“ (Аретов 1990: 230).

Загадъчното заглавие „Берон или Божия промисъл“ не допринася за откриването на първообраза. То не само скрива, но и подменя идентичността на втория главен участник в наратива – художника Веронезе, един от ярките представители на Венецианската ренесансова школа редом с Тинторето и Тициан (също споменат мимоходом в оригинала, но неузнаваем в превода). Автентичното заглавие на разказа, както имах възможност да установя, всъщност е „Веронезе“, а Кисимов е използвал гръцкия му превод (*Ο Βερωνέζης*), публикуван през 1850 г. в атинското списание „Евтерпа“ (Веронезе 1850). Това не е единственият случай, в който младият преводач се е вдъхновявал от гръцкото списание. Две години по-рано, през 1851 г., той помества в „Цариградски вестник“ повестта „Кавказки пленници“ на популярния за времето си френскоезичен автор Ксавие дьо Местър. Нейната гръцка версия (*Οι αιχμάλωτοι των Καυκασίων*) също фигурира в „Евтерпа“ (Кавказки пленници 1848). Освен това в архива на Кисимов се пази един неиздаден ръкопис с превод на разказа „Булчински венец“, чийто гръцки прототип (*Ο νυμφικός στέφανος*) може да се открие в същото списание (Булчински венец 1850)[1].

Това, че Кисимов е превеждал именно от гръцки, не подлежи на съмнение, тъй като не само се доказва от съпоставката на текстовете, но и самият той го е потвърдил в мемоарната си книга. Разказвайки за

[1] Гръцките източници на „Кавказки пленници“ и „Булчински венец“ бяха идентифицирани в моя предишна публикация (Вълчева 2011). Списание „Евтерпа“ е достъпно на адрес: https://kosmopolis.library.upatras.gr/index.php/euterpi.

дейността си като дописник от Търново на „Цариградски вестник“, мемоаристът съобщава: „В подлистника му има напечатани няколко мои преводи от гръцки, „Кавказките пленници“ и други, които сега не помня“ (Кисимов 1897: 48). Разполагаме и с потвърждение, че Кисимов е имал достъп до списание „Евтерпа“. В архивните фондове на Националната библиотека се съхранява собственоръчно направен опис на книгите, които са се намирали в основаната от него книжарница в Търново (Фонд 179: а. е. 9), където фигурира и въпросното гръцко издание.

„Евтерпа“ принадлежи към категорията на семейните списания с литературно-филологическо съдържание и е първото атинско периодично издание от този вид. Публикува се ежемесечно от 1847 до 1855 г. Амбициозните му издатели се стремят да предложат качество, съпоставимо с европейските образци, включително чрез илюстрациите, които представляват внасяни от Европа гравюри. За важното му място в местния културен процес свидетелства фактът, че върху страниците му се изявява с преводи и оригинални разкази Александрос Ризос Рангавис, един от утвърдените писатели през периода, представител на т. нар. Стара атински школа, която е изразител на романтическото направление в гръцката литература. Основната материя на списанието се захранва с преводи на европейски автори, предимно френски, сред които се открояват имената на Александър Дюма, Жорж Санд, Пол Февал, Ксавие дьо Местър и Йожен Скриб (Карпозилос 2008).

Гръцкото издание премълчава авторството на „Веронезе“, като се ограничава да отбележи, че преводът е направен от френски език (*εκ του γαλλικού*). След съответното търсене идентифицирах като източник на гръцкия текст новелата „Веронезе“ (*Le Véronèse*) на френския писател Констан Геру (*Constant Guéroult*), публикувана за първи път през октомври 1849 г. в месечния Бюлетин на Съюза на френските писатели (Геру 1849). Важно е да се отбележи, че учреденият през 1837 г. съюз (*Société des gens de lettres*) определя защитата на авторските права за своя главна мисия. В посочения Бюлетин от 1849 г. изрично се споменава, че публикуваните в него новели от съюзни членове не трябва да са били обнародвани преди това и че самият бюлетин се предоставя срещу заплащане единствено на издателите на периодика, които са сключили договори със съюза (Бюлетин 1849). Тези предпазни мерки са предизвикани от кризата във френското книгоиздаване през 30-те и 40-те години на XIX век (времето на Юлската монархия), породила разгорещени полемики по повод на нелоялни издателски действия в страната и чужбина, които накърняват интересите на френските писатели. Същинският корен на проблема е избуялата през 30-те години практика

литературните творби да се издават във вестникарски подлистници, преди да бъдат публикувани като самостоятелни книжни тела. Това дава възможност на издатели от френската провинция и от чужбина (най-вече Белгия) да правят пиратски издания, които не само изпреварват с появата си легитимните, но и са значително по-евтини от тях и със съмнително качество. В разразилия се публичен дебат особено активно се включва Оноре дьо Балзак (председател на Съюза на писателите през 1839 г.), който в поредица от текстове настоява, че е необходимо законодателно приравняване на „литературната собственост“ към материалната (Габриел-Робине 1974: 576, Поло-Дюлиан 2003). Не е изключено гръцкото списание да си е спестило името на френския автор, Констан Геру, именно поради отзвука от бурно отстояваните авторски права във Франция в съчетание със строгата нормативна уредба на взаимоотношенията между вестникари и автори, посочена в Бюлетина, който съдържа оригинала на новелата.

Кой е Констан Геру? Макар и широко популярен във Франция и превеждан извън пределите ѝ през XIX век, писателят, роден през 1811 г. в нормандското градче Елбьоф, днес е почти забравен. Изпратен от баща си в Париж да се усъвършенства в търговското поприще, за да помага във фамилната фабрика за платове, младежът скоро се заразява от атмосферата на писателските кафенета и решава да опита силите си като човек на перото (Ларус 1872: 1591). Подобно на мнозина от колегите си през този период, Геру е изключително продуктивен. Автор е на новели, романи, водевили и либрета, които създава едва ли не на конвейер. Този вид свръхинтензивно писане, често извършвано от авторски тандеми и екипи (каквато е известната „фабрична“ практика на Александър Дюма), е запазена марка на епохата – пряка последица от индустриализацията на пресата през 30-те години на XIX век.

На френска почва този процес е свързан с дейността на издателя Емил дьо Жирарден, пуснал в обращение ежедневника „Ла Прес“ на 1 юли 1836 г. – едновременно с конкурентния „Льо Сиекл“, който прилага същата новаторска формула, почти незабавно възприета и от други вестници (Дюмази 1999). Вдъхновявайки се от челния британски опит, Жирарден се стреми да реши проблема с нарасналите технологични разходи, като умножи радикално броя на абонатите. Това той постига по два начина. От една страна, увеличава броя на рекламните материали, а от друга, видоизменя вече съществуващия формат на вестникарския подлистник, като го запълва със серийно публикувани литературни четива (романи и новели), които привличат многобройна

публика. В резултат на тези иновации годишният абонамент на вестника е сведен до 40 франка годишно, двойно по-малко от преди, а тиражът стремително нараства. Първият роман, който започва пътя си през 1836 г. като подлистник в „приземния етаж“ на „Ла Прес“, е „Графинята на Солсбъри“ (*La Comtesse de Salisbury*) от Александър Дюма (Басан 1993 – 94: 102). Индустриализирането на пресата със съдействието на литературния подлистник демократизира достъпа до четенето, но същевременно, ускорявайки творческия процес на писането и масовизирайки литературата, я прави банална, повторителна, преливаща от клиширана образност и изтъркани еднотипни персонажи, които най-често въплъщават битката между добро и зло (Куеня 2008: 40 – 42). Влиятелният критик Сент-Бьов не закъснява да ѝ прикачи етикета „индустриална литература“ (Сент-Бьов 1999).

Къде е мястото на новелата „Веронезе“ в пейзажа на популярната литература, наводнила Франция в средата на XIX век? Разположен в пространството, заето от историческата фикция и съвременното четиво на нравите, „Веронезе“ очевидно спада към историческия тип. Възможно е и по-фино класифициране. Един от процъфтяващите исторически поджанрове през периода е така нареченият „роман на пелерината и шпагата“ (*roman de cape et d'épée*), хибрид между историческо и авантюрно четиво, чиято най-отличителна черта е присъствието на безумно смел персонаж, виртуоз на шпагата, всеотдаен и алтруистичен, извършващ подвизи и дуелиращ се в името на някаква справедлива кауза (Гаргило 1992). Времето на действието в тези творби обикновено се разполага от Ренесанса до XVII век, като историческият елемент е съчетан с обилни дози фикционалност. Можем да отнесем към тази категория и новелата на Констан Геру с уговорката, че в нея присъства и оригинален елемент: смелият рицар не е представител нито на аристократичното съсловие, нито на угнетения народ, а е човек на изкуството – венецианският художник Паоло Веронезе.

Действието на новелата „Веронезе“ се развива през XVI век във Венеция и нейните околности, в рамките на четири епизода, обособени като отделни части, всяка от които е въведена с римска цифра вместо подзаглавие. В центъра на повествованието е двойка влюбени: художникът Якопо Тинторето и годеницата му Мариета. Както му е редът, има и зложелател – богатия млад патриций Франческо Азолино, обсебен от мисълта да направи Мариета своя любовница. Допълнителна пречка за благополучието на двойката е бащата на Мариета, богатият търговец на коприна Малатесто, който не е въодушевен от изгледите дъщеря му да се омъжи за художник с непостоянни доходи. За да си

осигури такива, Тинторето отлага сватбата и заминава за богата вила в околностите на Венеция, където е нает да изрисува стенописите. Всъщност това е част от плана на Азолино да раздалечи двамата влюбени и в крайна смета да убие Тинторето. В ролята на благодетел и помощник се появява младият Паоло Веронезе, който пътува към Венеция с намерение да стане ученик на Тинторето. След поредица от случайности, съвпадения, дуели и внезапни обрати Веронезе, доказал се като майстор на шпагата, осуетява пъкления план. Злодеите са наказани, а влюбените отново са заедно.

Стигаме до въпроса защо подобно четиво е попаднало в обхвата на все още неоформената българска литературна система. Преводният процес в средата на века зависи от индивидуалните и до голяма степен случайни избори на твърде ограничения кръг участници, но няма как да не отразява и някаква обща логика. Във фазата на своето зараждане (1825 – 1842 г.) светската преводна книжнина е подчинена на необходимостта от създаване на продукция с учебно и нравствено-поучително съдържание[2]. Изглежда обаче, че още към края на този начален период читателската общност е заявявала нуждите си от четива, които съчетават поучителния елемент с приключенско-развлекателен. През 1839 г. в писмо от Пловдив Захари Зограф уговаря Неофит Рилски да се откаже от писането на граматика и речник и вместо това да преведе „Робинзон“, понеже пловдивските родолюбци, които познавали книгата на гръцки, копнеели да я четат и в български превод (Шишманов 1926: 207 – 208). Малцината действащи преводачи през 40-те години на века постепенно започват да откликват на тези очаквания. Частният случай на Пандели Кисимов, описан в неговите мемоари, разкрива как са се оформяли читателските нагласи на един любознателен и сравнително образован по тогавашните стандарти българин (Кисимов 1897: 5 – 41). Роден през 1832 г. в Търново, той получава типично за 40-те години образование: започва шестгодишен в българското килийно училище при църквата „Св. Константин“, от което излиза със знания по смятане и четене на буквара, наустницата и псалтира; продължава в гръцкото взаимно училище (1841 – 1844 г.), където се запознава със съвременната форма на гръцкия език; поради опожаряването на по-висшето „елинско“ училище, в което възнамерява да усвои и елински, т.е. старогръцки език, довършва обучението си в току-що откритото българ-

[2] За обобщение на преводните норми през началния период на българската преводна книжнина (1825 – 1842) според модела на Гидеон Тури вж. Вълчева 2017.

ско класно училище при църквата „Св. Никола“ (1845 – 1849 г.). Учебната програма на последното включва и четене на някои новоиздадени книги – *Царственика* (преработка от Христаки Павлович на Паисиевата история), *Александрията* (историята на Александър Македонски) и *Телемах* на Фенелон. Кисимов си спомня с вълнение колко силно са възпламенявали жаждата му за знания, но и патриотичните му чувства тези книги. Когато през 1850 г. е принуден да започне работа в семейното търговско-абаджийско предприятие в Търново, той полага усилия да допълни недостатъчната си образованост, като си купува всички новоиздадени български книги и вестници и като чете и превежда всяка попаднала и допаднала му гръцка книга. За трайния му интерес към историческите книги и за един от каналите, по които те стигат до него, свидетелства следният пасаж:

> Освен това бях се пристрастил в прочитанието на исторически книги и те ме забавляваха повече от всяка друга игра. „Чудесиите на Робенсина Крусо“ в подлистника на „Цариградски вестник“, когато на 1848 почна тоя вестник да се издава, с няколко прочитания можах да го разказвам наизуст по язика и стила на първия наш вестникар, Богорова […].
>
> (Кисимов 1897: 46 – 47)

С така формирани читателски вкусове Кисимов неслучайно избира да превежда авантюрно-исторически повествования като „Кавказки пленници“, „Повести сравнения“ и „Берон“. И все пак неговият читателски опит, макар и показателен за по-общите нагласи на книжовно активните българи, не бива да ни подвежда относно действителните мащаби на литературния процес по веригата преводач – читател. Не само преводачите все още се броят на пръсти, но и читателите – погледнато от перспективата на Търново с помощта на Кисимовите мемоари – са нищожно малко. Когато „Цариградски вестник“ започва да излиза през 1848 г., в Търново има един-единствен абонат – хаджи Минчо Цачов, получател на два броя, единия от които дарява на училището. Никой от съучениците на младия Кисимов не проявява интерес към вестника, така че след учителите той е единственият му ползвател, като успява и да го задържи у себе си, за да чете и препрочита подлистниците с „Робинзон“ в превод на Богоров. На постоянните молби към баща си да се запише за вестника, получава обезкуражаващ отговор: „То не е като за нас еснаф хора; газета четат големи хора и охолни, като владиката, като хекимина“ (Кисимов 1897: 47). За втората годишнина на газетата той все пак успява да измоли абонамент, но по

„орташки“: един брой за трима души, които се редуват да го четат. Общественото им положение показва известно разширяване на аудиторията: тримата ортаци включват един търговец абаджия (бащата на мемоариста), „махленския“ свещеник и един бакалин, действащ и като епитроп на махленската църква. През 1852 г. Кисимов вече е кореспондент и настоятел на „Цариградски вестник“ за Търново, а усилията му да увеличи местните спомоществователи, кулминират в навечерието на Кримската война, когато абонаментите в града достигат петдесет (Кисимов 1897: 47 – 48). Безспорно постижение, което обаче не променя съществено оскъдния пропорционален дял на четящите хора.

Установяването на текста източник и текста посредник предоставя възможност „Берон или Божия промисъл“ не само да се ситуира по-адекватно спрямо мрежите на изходната и целевата литературна система (кой, какво, кога и защо превежда), но и да се потърси отговор на въпроса „как“, т.е. да се направят наблюдения върху начините, по които преводачът решава конкретни преводни проблеми. По отношение на първоначалната преводна норма (*initial norm*), така както е дефинирана в модела на Гидеон Тури (Toury 1995: 53 – 59), Кисимов се присъединява към тенденцията, наложила се още в началния етап на преводната книжнина, която повелява придържане към условностите на целевия език и култура за сметка на изходните. Това е проявено особено недвусмислено при трансформирането на заглавието на творбата: *Le Véronèse/Ο Βερωνέζης*. От една страна, прекрояването на името на Веронезе в Берон е типичен пример за побългаряващо решение, което вероятно залага на сходството с фамилията, самата тя пофренчена, на известните български интелектуалци и благодетели[3]. Впрочем персонажът на Веронезе се появява за първи път във втората част на новелата, но само с малкото си име, Паоло, и едва в заключителната четвърта част се представя като *Павел Каллар, Беронов наречен (Παύλος Κάλλαρις, επονομαζόμενος Βερωνέζης < Paolo Cagliari, surnommé le Véronèse)*, повторено още веднъж под формата *ученика си Павла Берона (του μαθητού του Παύλου Βερωνέζου < son élève Paul Véronèse)*. При имената на останалите персонажи преводачът се придържа към утвърдената практика на транскрибиране според новогръцкото произношение: *Жакоб (Яков) Ровуст* (*Ιάκωβος Ροβούστης < Jacopo Robusti); Тинторет (Τιντορέτος < Tintoret); Франциск Азолин (Φραγκίσκος Αζολίνος < Francesco Azzolino*), като една печатна грешка е направила Тициан

[3] Този похват не е необичаен за преводната практика на П. Кисимов: скитът Токсарис от диалога на Лукиан „Токсарис, или приятелството“ („Повести сравнения“) е преобразен от преводача като славянин на име Стрелко.

неузнаваем (*Тилиян* < *Τιτιανός* < *Titien*). От друга страна, появата в заглавието на Божията промисъл, на пръв поглед будеща недоумение, също е преводно решение, което цели адаптиране към българския контекст. Фразата е извлечена от самия текст на творбата. В третата ѝ част Паоло случайно се натъква на Тинторето в решителен за съдбата му момент и тълкува това като проява на Божията промисъл:

> – Par la Vierge ! murmura Paolo, voici justement l'homme que j'allais chercher, c'est la Providence qui me l'envoie.
>
> – Μα την Παναγίαν, εμουρμούρισεν ο Παύλος, ιδού ο άνθρωπος τον οποίον ζητώ· η θεία Πρόνοια τον στέλλει έμπροσθέν μου.
>
> – Добра среща! пошушнал Павел. Ето човека, когото търся; Божията промисъл ми го проводи.

Преводаческият ход с извеждането на Божията промисъл в заглавието на творбата едва ли е плод на случайно хрумване. От самото си зараждане през 20-те години на XIX век българската възрожденска книжнина е проникната от просвещенската идея, че литературата има стойност само ако е дидактична. Преводната проза от средата на века, макар и започнала да се отърсва от своя преобладаващо нравоучителен характер, все още поддържа ценностна йерархия, в която чисто развлекателното заема по-ниско място, още повече че подривните му възможности спрямо добрите нрави неизбежно будят опасения. Пандели Кисимов се е съобразил с това и е разположил моралната поука на видно място, в заглавието на разказа, след като находчиво я е извлякъл от тъканта на самата творба.

По отношение на т. нар. оперативни текстолингвистични норми (*operational textual-linguistic norms*) на Гидеон Тури, които диктуват запазването или заместването на езиковите структури на текста източник в текста цел, преводачът обаче се лута между спецификите на българския език и буквалното следване на гръцкия посредник. Одомашняващият тип стратегия проличава най-ярко в избора на преизказно глаголно време спрямо аориста и имперфекта на гръцкия и френския текст: напр. *пошушнал* < *εμουρμούρισεν* < *murmura*; *познавал* < *εμάντευεν* < *devinait*. Гръцкият текст посредник, написан на изкуствения книжовен език на епохата, изобилства от сегашни деятелни причастия, които българският преводач редовно разгръща в подчинени изречения с лични глаголни форми, за да нагоди наратива към естествената българска реч: напр. *която го отличава* < *κατατάττουσαν* < *qui l'élevait*; *който го повикал* < *ο προσκαλέσας αυτόν* < *qui l'avait appelé*;

като ся вдадох на предчувствие < υποχωρούσα εις προαίσθημα < cédant à un pressentiment. Наред с това обаче в превода се срещат и причастни форми в атрибутивна позиция, които съответстват дословно на гръцкия оригинал, но и отразяват високата писмена традиция на приемния български език: напр. *умирающаго си вуйка < τον αποθνήσκοντα θείον του < son oncle mourant*; *светящето в погледите на момъка безстрашие < η λάμπουσα εις τα βλέμματα του νέου αφοβία < l'intrépidité qui brillait dans les regards du jeune homme*.

Противоположната тенденция – влиянието на структурата на езика източник – се проявява най-вече на равнището на словореда, който в повечето случаи следва почти буквално гръцкия. В резултат на това синтаксисът на фразите и изреченията често е тромав и дори изкълчен: напр. *неопределителното онова и почти меланхолическо на погледа ѝ < το αόριστον εκείνο και σχεδόν μελαγχολικόν του βλέμματός της < l'expression vague et presque triste de son regard*; *светливите онези горизонти < των λαμπρών εκείνων οριζόντων < ces horizons splendides; най-дълбоките онези веселия < των βαθυτάτων εκείνων αγλλιάσεων < ces joies immenses*.

Най-голямото предизвикателство за преводача, изглежда, е било предаването на чуждата лексика, особено в онези нейни пластове, които реферират към емоционални състояния, интелектуални и нравствени качества или абстрактни понятия. В някои случаи лексикалното съответствие се постига чрез утвърдени или изковани според случая калки на изходните гръцки думи. Вместо лексемите „щастие“ и „нещастие“, които виждаме да се употребяват в други преводни текстове от средата на века, Кисимов си служи с калките *благополучие (ευτυχία / ευδαιμονία < bonheur)* и *злочестие (δυστυχία < malheur)*. По същия калкиращ модел са изградени и други съществителни: интелектът е *благоумие (ευφυΐας < génie)*, удобният случай е *благовремие (ευκαιρία < occasion)*, антипатията е *противострастие (αντιπάθεια < antipathie)*, капризът – *своенравие (ιδιοτροπία < caprice)*. Налице са и немалко случаи, в които преводачът, затруднявайки се да предаде някои фини лексикални нюанси, е прибягнал до генерализиращи надредни синоними, например „дързост“ вместо „невъзмутимост/хладнокръвие“ (*αταραξία < sang-froid*) или „свободен“ вместо „либерален“ (*ελευθέριον < libéral*). Някои преводни решения издават проблеми от когнитивен характер: думата „ирония“, макар и гръцка по произход, е преведена съвсем неуместно като „чест“ (*ειρωνεία < ironie*), а фразата „иронична учтивост“ – като „кротко благоразумие“ (*ειρωνική φιλοφροσύνη < politesse ironique*).

Повече или по-малко изопачено са предадени и състояния като безпокойство (*немирство < ανησυχία < inquiétude*), колебание (*недоверство < δισταγμός < hésitation*), отчаяние (*недоумение < απόγνωση < désespoir*).

Не липсват обаче и случаи, в които преводачът е надмогнал сковаващия буквализъм и е предложил преводни еквиваленти, почерпани от живия говорим език: *Толкос люта ти се види раната? (Τόσον επικύνδινον νομίζεις την πληγήν σου? < Vous croyez sa blessure si dangereuse ?)*; *прималел и с лице вир от пот (αποκαρτερών και το πρόσωπον έχων στάζον από ιδρώτα < épuisé de fatigue, le visage ruisselant de sueur)*; *посърна лицето ти завчас (το πρόσωπόν σου εσκυθρώπασε διαμιάς < votre visage s'est attristé tout à coup)*. Сполучливи одомашняващи решения се срещат при превода на някои художествени сравнения: *побледнял като мъртвец (ωχρός ως το σάβανον < pâle comme un suaire)*; *побледняла и нечувствена като Болван (ωχράν και ακίνητον ως άγαλμα < pâle et immobile comme si elle eût été de marbre)*.

При превода на реалии се наблюдават както одомашняващи, така и отчуждаващи подходи. Възклицанието „В името на Светата Дева! (*Μα την Παναγίαν! < Par la Vierge !*) сполучливо е побългарено като „Добра среща!“ за разлика от преводното решение „Пер Бакко!“, което представлява транскрипция на италианската фраза, използвана в гръцкия посредник (*Per Bacco! < Par Bacchus !*). Докато във френския оригинал Паоло Веронезе е подканен да пее с думите: „С тази външност на Адонис сигурно сте правили много серенади“, в българския превод отсъстват и Адонис, и серенадите (които впрочем са изчезнали още в гръцкия посредник) и подканата е придобила следния – лишен от реалии, но напълно приемлив – вид: „Какъвто си млад хубавец, трябва да си пял под много прозорци нощя“ (*Νέος Άδωνις, οποίος είσαι, πρέπει να ετραγούδησες υπό πολλά παράθυρα την νύκτα < Un Adonis de votre espèce a dû donner bien des sérénades*).

Частният случай на Пандели Кисимов е показателен за изпитанията, пред които е бил изправен българският преводач в усилията си да предаде романтично-приключенската атмосфера на новела като „Веронезе“, изпълнена с пейзажни и портретни описания, с изтънчени диалози, преливащи емоции и куртоазни нрави. Независимо колко успешно се справят с подобни задачи, възрожденските преводачи имат водеща роля за култивирането на ресурсите на целевия език през един период на ускорено развитие на българската културна и литературна система. В разгледания пример ускоряването се проявява и по отноше-

ние на синхронността спрямо европейските процеси. „Берон или Божия промисъл“ е един от първите преводи, ако не и първият, осъществен много скоро след появата на оригиналната творба (1849 г. – на френски, 1850 г. – на гръцки, 1853 г. – на български). Самата медия, чрез която се разпространява преводът – „Цариградски вестник“, е заченатa по подобие на модерния тип периодични издания с литературен подлистник, нароили се в резултат на индустриализирането на европейската преса, което издателят Александър Екзарх е могъл да наблюдава от първо лице при пребиваването си в Париж през 30-те и 40-те години на XIX век. Начинът, по който разнообразните частни случаи изграждат общата картина на преводните норми, действали в средата на века, е тема, която очаква своите изследователи.

Литература

Алексиева 1987: Алексиева, А. *Преводната проза от гръцки през Възраждането*. [Aleksieva, A. Prevodnata proza ot gratski prez Vazrazhdaneto.] София: БАН, 1987.

Аретов 1990: Аретов, Н. *Преводната белетристика от първата половина на XIX в.* [Aretov, N. Prevodnata beletristika ot parvata polovina na XIX v.] София: УИ „Св. Кл. Охридски“, 1990.

Басан 1993 – 94: Bassan, F. Le roman-feuilleton et Alexandre Dumas père (1802 – 1870). // *Nineteenth-Century French Studies*, 1993 – 1994. Vol. 22, 1/2, 100 – 111.

Берон 1853: Берон или Божия промисъл. [Beron ili Bozhiya promisal.] // *Цариградски вестник*, № 147 (14.11.1853) – № 153 (26.12.1853).

Булчински венец 1850: Ο νυμφικός στέφανος. // *Η Ευτέρπη*, Τόμ. 3, Αρ. 71, 1850, 1120 – 1124; Τόμ. 3, Αρ. 72, 1850, 1148 – 1150.

Бюлетин 1849: *Bulletin de la Société des gens de lettres*. Paris, Octobre 1849, № 10.

Веронезе 1850: Ο Βερωνέζης. // *Η Ευτέρπη*, Τόμ. 3, Αρ. 57, 1850, 785 – 789; Τόμ. 3, Αρ. 58, 1850, 799 – 807.

Вълчева 2011: Valcheva, D. Λογοτεχνική μετάφραση και συγκρότηση εθνικής ταυτότητας: δύο μεταφράσεις αρχαιοελληνικών έργων της περιόδου του βουλγαρικού Διαφωτισμού (19ος αι.). // *Identities in the Greek World (from 1204 to the present day). Proceedings of the 4th European Congress of Modern Greek Studies, Vol. II.* Ed. by K. A. Dimadis. Athens: European Society of Modern Greek Studies, 2011, 561 – 577.

Вълчева 2017: Вълчева, Др. Зони на натиск и зони на свобода в преводните норми на раннобългарската печатна книжнина. [Valcheva, Dr. Zoni na natisk i zoni na svoboda v prevodnite normi na rannobalgarskata pechatna knizhnina.] // *Надмощие и приспособяване. Сборник доклади от международната научна конференция на Факултета по славянски филологии, 24 – 25 април 2017 г. Т. 1.* СУ „Св. Климент Охридски“, 2017, 235 – 243.

Габриел-Робине 1974: Gabriel-Robinet, L. Balzac, « la Revue des deux mondes » et la Société des gens de lettres. // *La Nouvelle Revue des Deux Mondes*, Juin 1974, 570 – 577.

Гаргило 1992: Garguilo, R. Le Bossu. Modèle du roman de cape et d'épée. // *Paul Féval, romancier populaire*. J. Rohou & J. Dugast (éds.). Rennes: Presses universitaires de Rennes, 1992. <https://doi.org/10.4000/books.pur.48132> (10.01.2026).

Геру 1849: Guéroult, C. Le Véronèse. // *Bulletin de la Société des gens de lettres*. Paris, Octobre 1849, № 10, 181 – 194.

Дюмази 1999: Dumasy, L. Introduction. // *La querelle du roman-feuilleton*. Grenoble: UGA Éditions, 1999. <https://doi.org/10.4000/books.ugaeditions.7943> (10.01.2026).

Кавказки пленници 1848: Οι αιχμάλωτοι των Καυκασίων. // *Η Ευτέρπη*, Τόμ. 1, Αρ. 12, 1848, 10 – 21.

Карпозилос 2008: Καρπόζηλος, Κ. Η Ευτέρπη. // *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου, 1784 – 1974.* Αθήνα: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, 2008. <https://kosmopolis.library.upatras.gr/index.php/euterpi> (10.01.2026).

Кисимов 1897: Кисимов, П. *Исторически работи. Моите спомени. Ч. I.* [Kisimov, P. Istoricheski raboti. Moite spomeni. Ch. I.] Пловдив: печатница „Единство“ на П. М. Бъзайтов и С-ие, 1897.

Куеня 2008: Couégnas, D. Qu'est-ce que le roman populaire ? // *Le roman populaire.* L. Artiaga (éd.). Autrement « Mémoires/Histoire », 2008, 35 – 53.

Ларус 1872: Larousse M. P. *Grand dictionnaire universel du XIXe siècle*. Vol. 8, F – G, Paris, 1872.

Поло-Дюлиан 2003: Pollaud-Dulian, F. Balzac et la propriété littéraire. // *L'Année balzacienne*, 2003/1, № 4, 197 – 223.

Сент-Бьов 1999: Sainte-Beuve, C. A. De la littérature industrielle. // *La querelle du roman-feuilleton.* Édité par Lise Dumasy. Grenoble: UGA Éditions, 1999. <doi:10.4000/books.ugaeditions.7949> (10.01.2026).

Тури 1995: Toury, G. *Descriptive Translation Studies and Beyond*. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins, 1995.

Фонд 179: НБКМ – БИА. Фонд 179, а. е. 9, л. 38 – 45. [NBKM – BIA. Fond 179, a. e. 9, l. 38 – 45].

Херманс 1999: Hermans, T. *Translation in Systems: Descriptive and systemic approaches explained*. Manchester: St. Jerome, 1999.

Шишманов 1926: Шишманов, Ив. Неофит Рилски. [Shishmanov, Iv. Neofit Rilski.] // Ив. Шишманов. *Нови студии из областта на Българското възраждане, I.* София, 1926, 63 – 497.

Докторанти

ПЛОВДИВСКИ УНИВЕРСИТЕТ „ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ“ – БЪЛГАРИЯ
НАУЧНИ ТРУДОВЕ, ТОМ 63, КН. 1, СБ. А, 2025 – ФИЛОЛОГИЯ,
PAISII HILENDARSKI UNIVERSITY OF PLOVDIV – BULGARIA
RESEARCH PAPERS, VOL. 63, BOOK 1, PART A, 2025 – LANGUAGES AND LITERATURE

DOI 10.69085/ntf2026a107

ПО ВЪПРОСА ЗА ПИСМЕНОТО РАЗГРАНИЧАВАНЕ НА ПРЯК ОТ КОСВЕН ПАДЕЖ ПРИ ИМЕНАТА ОТ ЖЕНСКИ РОД В ДОКУМЕНТИ НА ВАРНЕНСКАТА ОБЩИНА ОТ ТРЕТАТА ЧЕТВЪРТ НА XIX ВЕК
(По модела на Пловдивската книжовноезикова школа)

Кольо Хубенов
Регионален исторически музей – Варна

REGARDING THE WRITTEN DIFFERENTIATION OF DIRECT FROM INDIRECT CASE IN NAMES OF FEMININE GENDER IN DOCUMENTS OF THE VARNA MUNICIPALITY FROM THE THIRD QUARTER OF THE 19TH CENTURY
(After the Model of the Plovdiv Literary Language School)

Kolyo Hubenov
Varna Regional Museum of History

kolyo.hubenov@abv.bg

The present study is based on more than 200 examples (single words and expressions) from 10 documents (contracts) written between 1868 – 1870 in National-Revival period Varna. The results show that the author of the texts, the scriber Konstantin Tyulev, doesn't follow (or follows very loosely) the model applied by the Plovdiv Literary Language School in distinguishing direct from indirect cases in names (nouns, adjectives, numerals) and in pronouns in the feminine singular. Although he writes the endings -а/-я or -ѫ/-ѭ, and the article morpheme is either -та or -тѫ, their use often does not reflect the syntactic role of the examples but features, rather, of the living speech.

Key words: Bulgarian National Revival period, modern Bulgarian language, Varna, Plovdiv Literary Language School, declension, case endings

Настоящото изследване ще обърне внимание на това дали в документи на варненската възрожденска община от третата четвърт на XIX

в. (1868 – 1870 г.)[1] се прилага широко популярното писмено синтактично правило имената (съществителни, прилагателни, числителни) и местоименията от женски род единствено число, чиято основна форма (именителен, пряк падеж) завършва на *-а*/*-я*, във винителен/дателен (косвен) падеж, да получават окончанията *-ѫ*/*-ѭ*.[2]

Разглежданото правило през Възраждането е част от един по-голям опит за норма, търсеща приемливия баланс между старобългарското синтетично книжовно наследство и актуалния аналитичен характер на новобългарския език. Пълният облик на правилото засяга и имената от м.р. мн.ч., но докато в този случай става въпрос за реконструиране на стара графична норма без опора в живата реч, при ж.р. подкрепа оказват както традицията, така и актуалното състояние на някои от народните говори (Мурдаров 1989: 105; Русинов 1999: 141; Иванова 2017: 150, 231).

Начални опити за възстановяването на тази правописна особеност могат да се видят в практиката на Васил Ненович, около средата на първата половина на XIX в. (Иванова 2017: 235 – 236). През 1844 г. Иван Богоров за първи път включва правилото в падежна парадигма на новобългарска граматика (Богоров 1986: 14, 20). По същото време то е защитено и от един от предшествениците на Пловдивската школа – Гаврил Кръстевич (Кръстевич 1858: Писмо III, 24 юни 1844 г., с. 38; Писмо II, 20 май 1844 г., с. 23; вж. също и Иванова 2017: 229, бел. 10).

Синтактичното правило намира най-широко разпространение във времето от средата на 50-те до края на 60-те – началото на 70-те години на XIX в., като за това спомага и значителният напредък, който постигат не само чисто езиковото развитие, но и издателското дело – отпечатването на учебникарска и художествена литература, на вестници и списания, на помагала и наръчници. Развивайки се динамично, правописните модели се конкурират силно, като в крайна сметка надделяват

[1] Избраните документи са 10 съгласителни (договори), с които варненската община назначава учители, писари и един общ работник. Всички те се съхраняват във фонда на отдел „Българските земи XV – XIX в.“ на Регионалния исторически музей – Варна: № 219, 263 (1, 2), 306, 318(1, 2), 320(1, 2), 324, 326. Техен автор е дългогодишният общински писар Константин Михаилов Тюлев от Казанлък. Индексите на № 263, № 318 и № 320 посочват, че става въпрос за две копия на един и същи текст, по едно за всяка страна. По-общ преглед на основните книжовноезикови черти на варненските споразумения може да се види в: Хубенов 2023а: 108 – 123, и Хубенов 2023б: 78 – 98.

[2] Изследването е част от проучванията на автора, свързани с докторската му дисертация на тема „Книжовноезиковата практика на българите във Варна през третата четвърт на XIX в. (1856 – 1878 г.)“.

тези, за които съвременниците им приемат, че са най-перспективни. Такава е и съдбата на коментираната норма, която през последното десетилетие преди Освобождението бива отхвърлена от голям брой книжовници, включително и от тези, които в по-ранните си години са я прилагали.[3] По-общ преглед на възрожденските граматики, писмовници и лични езикови модели на по-изтъкнати общественици от третата четвърт на века потвърждава тези наблюдения.[4] В резултат на това може да обобщим, че разглежданите варненски съгласителни (1868 – 1870 г.) са съставени освен във времето на разгърнато и ускорено изграждане на новобългарския книжовен език и в годините, когато коментираният регламент е в период на преосмисляне, който ще завърши с отстраняването му от новобългарския правопис след Освобождението.

---

[3] Например Шуменската книжовноезикова школа като цяло (Вачкова 2005: 26) с по-конкретни примери Добри Войников (Вачкова 2005: 142) и Илия Блъсков (Вачкова 2005: 167, 170; Братанов 2012: 94). Подобен преход извършва и Иван Момчилов, един от основоположниците на Търновската книжовноезикова школа, за която е характерно, че се разграничава от правилото (срв. Братанов 2018: 379, 381 и Братанов 2017: 50 – 52).

[4] Използваните за съпоставка граматики са тези на Теодор Хрулев (Хрулев 1859), Георги Миркович (Миркович 1860), Георги Веселинов (Веселинов 1862), Сава Радулов (Радулов 1863; Радулов 1870), Добри Войников (Войников 1864), Янко Кочев (Кочев 1868), И. Момчилов (Момчилов 1868 г., Момчилов 1988), Никола Първанов (Първанов 1870) и Тодор Шишков (Шишков 1872).

Много интересен и ценен източник за правописни езикови особености е двутомникът, посветен на възрожденските писмовници, съавторство на Надка Николова, Диана Иванова, Кина Вачкова и Мийрям Салим (Николова и кол. 2023а; Николова и кол. 2023б). В том II (втората половина на XIX в.) са изследвани издания на Георги Икономов (1856 г.), Лука Павлев (1858 г.), Анастас Гранитски (1858 г.), Д. Войников (1860 и 1870 г.), Костаки И. Попов (1862 г.), Никола Михайловски (1868 г.), Стефан Попов и Петър Аврамов (1870 г.) и на Стоил Попов и Иван Чорапчиев (1873 г.).

Наблюдения по темата могат да се открият и в проучвания, посветени на по-видни общественици от местно и национално ниво, които, макар и да не са автори на конкретна нормополагаща литература или писмовни наръчници, разкриват езиковите си принципи теоретично в нарочни статии или имплицитно чрез ежедневната си писмена практика: Любен Каравелов и Марин Дринов (Русинов 1999: 156, 162; Иванова 2017: 246, 252), Сава Доброплодни (Вачкова 2005: 127), Матей Преображенски (Братанов 2013: 127 – 128, 130, 132 – 133, 135), Параскев Дамянович (Братанов 2023: 52, 54), Петко Р. Славейков (Иванова 2017: 281), Добри Чинтулов (Русинов 1989: 194), Христаки Драганович (Братанов 2023: 77, 84), Никола Михайловски (Братанов 2017а: 13 – 14), Стоян Робовски (Братанов 2018а: 9 – 19; Братанов 2021: 133 – 134). Същото важи и за организации или издания, напр. русенското читалище „Зора“ (Братанов 2023: 106 – 107) или списание „Читалище“ (Иванова 1994: 71 – 73).

Тъй като по време на съставянето на варненските споразумения най-престижният застъпник на изследваното правило е Пловдивската школа, нашето изследване ще има за коректив нейната граматика. Нормата е кодифицирана още в първото издание на канона ѝ – „Основа за блъгарска граматика“ на Йоаким Груев от 1858 г. (Жерев 1989: 179 – 180; Русинов 1999: 148 – 149; Иванова 2017: 231, 234 – 235). Времето ще покаже обаче, че нито една от останалите три водещи школи от последното десетилетие преди Освобождението (Търновска, Каравелова и Дринова) няма да я приеме и поддържа.

Йоаким Груев формулира правилото по следния начин: *Женскый родъ имена въ именителный падежь съ окончянѥ а въ винителный ся пишѫть съ ѫ; като глава (им.) главѫ (вин)* (Груев 1987: 113). Склонението обхваща и членната морфема (Груев 1987: 34). При цялата парадигма може да се обърне внимание на две неща: 1. Думите, завършващи на *я*, образуват косвения падеж с *ѣѫ*; 2. Правилото засяга и думите от м.р., завършващи на *а/я* (*воеводѫ/сѫдіѣѫ*) (Груев 1987: 10, 15 – 16). Споменатите дотук правила важат и за прилагателните, числителните и местоименията (Груев 1987: 24, 27, 30 – 33).

Според граматиката в пряк (именителен) падеж се скланят *подлогъ-тъ* и *прилогъ-тъ* (именната част на съставното сказуемо) (Груев 1987: 102), а в косвен (винителен и дателен) – *непосрѣдственны* и *посрѣдственны опрѣдѣленія* (преките и непреките допълнения) (Груев 1987: 102 – 103). Важно е да се уточни, че правилото засяга само формите за вин. п., които обаче с предлог могат да заместят дателен, т.е. формата е обща за всички косвени падежи (Груев 1987: 8, 104). Последно – съгласуваните части се скланят в един и същ падеж (Груев 1987: 95 – 96).

Проучването ще бъде разделено на три части.[5] В първите две ще се представят примерите в пряк и косвен падеж, а преди заключението ще се обърне внимание и на положението в централните балкански говори, и по-конкретно – казанлъшкия, където тази норма намира частична приемственост в живата реч.

Женски род, единствено число, пряк падеж

Примерите, които открихме, са 29 на брой. Те ни предоставят общо 30 позиции: 29 основни гласни и 1 членна морфема.[6] Въпреки

[6] Под „примери“ разбираме всяка една дума в ж.р. ед.ч. Под „позиции“ – местата, на които скланянето трябва да се обозначава графично. Т.е. нечленуваната дума дава една позиция, членуваната – две.

това разнообразието от думи и словосъчетания не е голямо. Над половината примери са от израза *всяка една страна* (по договора, която да получи копие): *сѣка една страна* (№ 306); *сяка еднѫ странѫ* (№ 263 (1, 2); *сяка* (№ 318 (1, 2); *всяка/ѫ*[7] *една/ѫ странѫ* (№ 320 (1); *всякѫ еднѫ странѫ* (№ 320 (2); *сяка странѫ* (№ 324, 326). Другото често повтарящо се подложно словосъчетание е изказващото необходимост *нужда стане* (№ 318 (1, 2), 320 (1, 2), 324, 326). По веднъж са използвани *прѣдплата ще му ся брой* (№ 324) и *ще ся заплаща киріята* (№ 306).

При *всяка една страна* единствено примерът от док. № 306 е изцяло в им.п. Ако трябва да разделим словосъчетанието на съставните му части, получаваме следната статистика: съгласуваното определение *всяка* 7 пъти завършва на *а*, 1 път – на *ѫ*, и веднъж не сме сигурни. При второто съгласувано определение (*една*) *а* се срещна само 1 път, *ѫ* – 4 пъти, и отново веднъж имаме колебания между *а* и *ѫ*. Определяемото *страна* завършва 1 път на *а* и 5 – на *ѫ*. Вторият по честота израз – *нужда стане*, се среща 6 пъти и съществителното винаги окончава на *а*.

Единствената употреба на членна морфема е в думата *киріята* (наем) и тук правописът отговаря на синтактичната роля. Правилно е изписан и подлогът *прѣдплата*. Обобщено – от всичките 30 позиции, в които се очаква изписването на *а*/*я*, то е налично в 18, в 10 е *ѫ* и на 2 места е неясно, или съотношение около 2 : 1 в полза на правилото.

Женски род, единствено число, косвен падеж

Примерите в тази група са многобройни и разнообразни. Предоставят общо 221 позиции: 187 основни гласни и 34 членни морфеми. Поради този обем няма как да изложим всичко открито и ще подберем само тези думи и изрази, които намираме за по-интересни и съществени. Първо представяме разширеното съгласувано определение *варненската българска община*, което в текста е в синтактичната роля на несъгласувано определение на подлога *Господа Членовете* или *общинския съкровищник*: *на Варненската Българска общинѫ* (№ 219); *на Варненскѫтѫ Българскѫ общинѫ* (№ 318 (1, 2); *на Глав. Варн. Б. общинѫ* (№ 320 (1, 2); *на Варненскѫ-тѫ Бълг. Общинѫ* (№ 324). Като цяло правописът показва последователно скланяне в косвен падеж, като изключение има само в № 219. За съжаление обаче, в доста от изразите има съкращения, които ни лишават от възможността да изградим една подетайлна картина.

Друга разширена част е изразът за продължителност *еднѫ цялѫ годинѫ*, при който вариации няма (№ 306, 318 (1, 2), 320 (1, 2), 324,

[7] Наклонена черта посочва, че не сме сигурни коя графема е изписана.

326), но две от неговите съставни части – *цяла* и *година* – в друг косвен израз (наличен 2 пъти) са написани с *а*: *отъ цѣлата година* (№ 320 (1, 2). Сравнително последователен правопис показва и словосъчетанието *еднѫ годишнѫ платѫ* (№ 306, 318 (1, 2); *еднѫ годишнѫ плата* (№ 320 (1, 2); *годишнѫ плата* (№ 324), където вариации има единствено при *плата* (*а* : *ѫ* = 3 : 3).

Откриват се обаче и доста думи и изрази, където очакваният облик е по-скоро изключение. Такива примери засягат съществителните *църква* и *каса*: *да пометѣ […] цьрквата* (№ 219); *за цьрквата* (№ 219); *въ цьрквата* (№ 219, 263 (1, 2), 306) и само веднъж – *въ народнѫтѫ ны цьрквѫ* (№ 318 (2). В док. № 318 (1) не сме сигурни за последния знак при изписването на храма: *въ народнѫтѫ ны цьрквѫ/а*.

Сходна е картината и при *каса*: *отъ общата църковно-училищна касса* (№ 306); *отъ обща-училище-църковна касса* (№ 263 (1, 2); *отъ общата Касса* (№ 219); *отъ общата цьрковна касса* (№ 318 (1, 2); *отъ общата касса* (№ 320 (1, 2), но *отъ общѫтѫ кассѫ* (№ 324) и *отъ Читалищнѫ-тѫ кассѫ* (№ 326).

Последните две групи показват също така и последователно склоняне в целия израз, макар и в грешния падеж. Често обаче компонентите на една съгласувана част се изписват с различни графеми в края: *въведѣ изискаямата нарѣдбѫ* (№ 263 (1, 2); *съ еднѫ котія* (№ 219); *за нѣкоѭ работа* (№ 326); *по неизбѣжнѫ нужда* (№ 320 (1, 2); *въ особна книгѫ* (№ 326) и др.

Ако примерите се разглеждат на лексикално ниво, а не на изреченско, може да се заключи, че има думи, които се пишат по един начин, без значение каква е синтактичната им роля. Съществителното *страна* се среща общо в 24 случая: *от една страна* (10 пъти), *от своя страна* (7 пъти) и *всяка една страна да* (7 пъти). От тях в 17 случая е в косвен падеж и 7 – в пряк, но въпреки това *а* е употребена само веднъж (в им.п.). В останалите 23 форми основната гласна е *ѫ*.

Числителното *една*, използвано като съгласувано определение, се среща 35 пъти: 33 примера са *еднѫ* (вкл. 3 случая на подлог), веднъж е *една* (подлог) и в един им.п. не сме сигурни за буквата.

Всяка, съгласувано определение на подлог, е 7 пъти с *а*, веднъж с *ѫ* и веднъж не можем да определим. Подобни наблюдения вече бяха приведени и за *църква* и *каса*, които преобладаващо се пишат с *а*, макар винаги да са в косвен падеж. Осем пъти е използван изразът *за здравинѫ* винаги с *ѫ*, но *въ текуща монеда*, отново косв.п., изписването е само с *а* (14 позиции). Изразът *отъ еднѫ странѫ … отъ другѫ* се среща в началото на всичките 10 съгласителни. Във възможните 30 позиции

буквата *а* не се среща нито веднъж, което определено прави впечатление, макар и словосъчетанието да е писмено правилно третирано като второстепенна част на речта. Притежателното местоимение *своя* е 6 пъти *своѫ* и 3 пъти *своя*, но винаги след предлог.

Обобщено, от общо 187 основни гласни от примери в косвен падеж съотношението в употребата на *ѫ* : а = 109 : 78, или почти 1,5 : 1.

При членната морфема от 34 употреби имаме съотношение *-тѫ* : *-та* = 13 : 21, този път ок. 1 : 1,5. При *-та* обаче 9 случая са от членуване на думата *църква* и 6 – от прилагателното *обща*, т.е. 71% от примерите са извлечени от едва две думи: *Варненската* (№ 219), *църквата* (№ 219, 263 (1, 2), 306 – общо 9 пъти), *общата* (№ 219, 306, 318 (1, 2), 320 (1, 2), *изискаямата* (№ 263 (1, 2), *цѣлата* (№ 320 (1, 2), *кѫщата* (306). При употребата на члена *-тѫ* наборът от лексеми е по-равномерен: *Варненскѫтѫ* (№ 318 (1, 2), 324), *народнѫтѫ* (318 (1, 2), *рѣченѫ-тѫ* (№ 324 – 2 примера), *общѫ-тѫ* (№ 324), *Читалищнѫ-тѫ* (№ 326), *общинѫ-тѫ* (№ 320 (1, 2), *Лотерьѫтъ* (№ 324), *библіотекѫ-тѫ* (№ 326). Във всички случаи обаче имаме приемственост между основната гласна и тази от члена, правописът е или *-ата*, или *-ѫтѫ*.[8]

Особености на казанлъшкия говор

Както се спомена по-горе, разглежданото синтактично правило в частта, която засяга случаите от ж.р. ед.ч., освен на старобългарска правописна/графична норма стъпва и върху особености на живата реч, характерни за някои части на българското речево землище. В западните преходни български говори диалектологията е регистрирала разграничаване между именителен ([*а*]) и винителен ([*у*]) падеж при имената от женски род, като формата на втория е поела ролята на всички косвени падежи. Подобно деление (но [*а*] – [ъ]) може да се чуе и из централните балкански говори, които за нас са по-важни, тъй като към тях спада и родното на К. Тюлев казанлъшко наречие. При тях обаче този феномен се е запазил само при малка част от имена за лица от женски пол, които съставят семейната/родовата терминология (вкл. и *баща*), докато при останалите имена от граматическия род се е наложила изобщо (и за пряк, и за косвен падеж) винителната форма, окончаваща на [ъ] (Стойков 2002: 228 – 229).

[8] Интересна особеност тук, която може би заслужава самостоятелно изследване, е фактът, че когато членът е *-та*, той се изписва винаги слято (вкл. и при единствения случай в им.п.). Когато обаче той е *-тѫ*, се среща и слято, и полуслято изписване. Подобна зависимост е прокарана и при някои глаголи. Флексии, съдържащи *а*/*я*, се изписват слято, но тези с ъ/*ѫ* – слято и полуслято (вж. Хубенов 2023а: 117 и Хубенов 2023б: 94 – 95).

Любомир Милетич отбелязва за ловешко-троянско-габровския говор, към който причислява и казанлъшкия, че общата падежна форма на *а*-основите в ж.р. ед.ч. редовно завършва на [ъ] (извеждайки я от вин.п.). Като изключение от правилото отново са посочени гореспоменатите родови имена: *бѫштà ми бѐше – на бѫштъ̀ си*, *жинà му си душлà – той дувел жинъ̀ си.* По тях обаче и *лъжà йе*, *сръмѭтà йе*, срещу *със лъжъ̀*, *за сръмѭтъ̀тъ.* Членната морфема е *-тъ*, респективно *-тѫ*: *главъ̀тъ* и *главъ̀тѫ*, *гурътъ*, *къштѫтѫ*, *кулътѫ*, *душътѫ*, *рѫдостъ*, *нуштъ̀*, *вичѐртъ̀* (Милетич 1989: 122, 124).[9]

Беньо Цонев, коментирайки труда на Милетич, уточнява, че произношението *а* – *ъ* при акузитивите конкретно за Ловешко варира и форми като *ут жинъ̀ му*, *зъ снъхъ̀ си*, *дувел систръ̀ си* се срещат само ако са придружени от кратко притежателно местоимение, иначе се чува *той води младà женà*, *има дубрà систрà* и пр. (Цонев 1985: 275 – 276).

Преобладаващ еров вокал в краесловието, без значение каква е синтактичната роля, може да се види и в примерите, дадени от Стефан Младенов в една нарочна статия за казанлъшкия говор: *Пѫк маікѫтѫ нѫ царьіѫ реклѫ нѫ бабѫтѫ*; *Гульамтѫ систра реклѫ* (Младенов 1923: 204 – 205). Тези общи черти са регистрирани от диалектологията и през следващите десетилетия (Стойков 2002: 110, 228 – 229; Тетовска-Троева, ред. 2016: 62 – 65, карти № 36 – 39).

Вижда се, че в някои случаи положението в живата реч е съвпадало с това, което се е изисквало от правописната норма, но в много случаи – и се е разминавало. Разнообразието между говорите, техните подвидове и спецификите на речта на отделния индивид са достатъчно многобройни, за да се конкурират с правило, особено ако то не е било добре усвоено по учебен път. Тук е редно да се спомене, че при изписването на графемите *а* и *ѫ* влияние е оказвала (както и днес) редукцията, при която широката неударена гласна се с стеснявала по посока на [ъ] (Младенов 1923: 204; Милетич 1989: 120; Стойков 2002: 109). Редукцията е характерна звукова особеност за източните говори и тя може да се открие на различни нива в текстовете на писаря (Хубенов 2023а: 118, Хубенов 2023б: 96).

В заключение на цялото изследване ще обобщим, че на базата на разгледаните примери, извлечените съотношения в изписването на *-а*/*-я* или *-ѫ*/*-ѣѫ* в пряк и косвен падеж и съпоставката със съответните син-

[9] Чрез *ѧ* Милетич отбелязва *слабо тъмно ъ, което най-много се доближава до чисто а, като се произнася високо и широко* (Милетич 1989: 31).

тактични роли на отделните думи и изрази според нас варненският писар Константин Тюлев не прилага (или ако прилага – доста непоследователно и хаотично) подкрепяното от Пловдивската школа падежно правило. Макар и в много случаи правописът да отговаря на дадената синтактична позиция, изключенията не са малко. Сходни явления са описани и в други изследвания (Николова 2023: 277 – 278, 280; Николова, Салим 2023: 315 – 317; Братанов 2013: 127 – 134). За нас е важно, че в документите са нарушавани често основни правила на синтаксиса, което поставя под съмнение самите познания на общественика по тази тема. А наше убеждение е, че без тяхното базисно разбиране няма как да се прилага последователно и изследваната норма. За такива примери приемаме случаите, в които частите на едно съгласувано словосъчетание не са в един падеж; употребата на *а* (им.п.) в думи непосредствено след предлог; постоянството в правописа на някои лексеми, без значение каква е изреченската им роля и др.[10] Предвид факта, че К. Тюлев най-вероятно е получил образованието си около средата на века, когато тази граматическа норма намира широко застъпване, той при всички положения ще е бил запознат с нейния характер, но или поради слабото ѝ усвояване, или поради влиянието на/конкуренцията с други правописни модели той се е дистанцирал от нея и не я е прилагал последователно.

Бъдещи изследвания върху писменото наследство на Константин Тюлев, които ще обнародват нов изворов материал, определено ще спомогнат за затвърждаването или оборването на гореизказаните предположения.

Литература

Богоров 1986: Богоров, И. *Първичка българска граматика.* [Bogorov, I. Parvichka balgarska gramatika.] Фототипно издание. Ред. Хр. Първев и кол. София: Наука и изкуство, 1986.

Братанов 2012: Братанов, И. Езикът на повестта „Пиян баща, убиец на децата си“ от Илия Р. Блъсков. [Bratanov, I. Ezikat na povestta „Piyan bashta, ubiets na detsata si“ ot Ilia R. Blaskov.] // *Проглас*, Велико Търново: Университетското издателство „Св. св. Кирил и Методий“, 2012, № 2, 90 – 108.

[10] В това отношение интересни са и примерите с *отъ днеска* : *отъ днескѫ* (2 : 4) и *ся дн(е/ѣ)ска* : *ся днескѫ* (3 : 6), тъй като наречията още през Възраждането се възприемат за неизменяеми думи, т.е. не се скланят и имат само една форма (Груев 1987: 78).

Братанов 2013: Братанов, И. *Езикът на отец Матей Преображенски (С оглед към историята на новобългарския книжовен език).* [Bratanov, I. Ezikat na otets Matey Preobrazhenski (S ogled kam istoriyata na novobalgarskiya knizhoven ezik).] Дисертация за присъждане на научната и образователна степен „доктор по филология“. Машинопис. Шумен: Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“, 2013.

Братанов 2017а: Bratanov, I. The Language of One Letter of Nikola Mikhaylovsky to Stoyan Robovsky (in Bulgarian). // *Proceedings of University of Ruse*, 56 (6.3), Ruse: University of Ruse „Angel Kanchev“ Publishing House, 2017, 12 – 16.

Братанов 2017б: Братанов, И. Езикът на изданията на Иван Н. Момчилов във Вилаетската печатница в Русе. [Bratanov, I. Ezikat na izdaniyata na Ivan N. Momchilov vav Vilaetskata pechatnitsa v Ruse.] // *Брод*, 14, Русе: Сдружение „Брод“, 2017, 47 – 62.

Братанов 2018а: Bratanov, I. The Language Use in Two Literary Texts by Stoyan Robovsky (in Bulgarian). // *Proceedings of University of Ruse*, 57(6.3), Ruse: University of Ruse „Angel Kanchev“ Publishing House, 2018, 8 – 12.

Братанов 2018б: Братанов, И. Езикът на „Писменница на славянскій-а языкъ“ на Иван Н. Момчилов (Графични и правописни особености). [Bratanov, I. Ezikat na „Pismennitsa na slavyanskiy-a yazık“ na Ivan N. Momchilov (Grafichni i pravopisni osobenosti).] // *Арнаудов сборник. Доклади и съобщения.* Т. 10. Ред., съст. Яна Пометкова и кол. Русе: „Лени – Ан“ – Русе, 2018, 373 – 383.

Братанов 2021: Bratanov, I. The Language of a Manuscript Contract by Stoyan Robovsky, 1874 (in Bulgarian). // *Proceedings of University of Ruse*, 60 (11.1), Ruse: University of Ruse „Angel Kanchev“ Publishing House, 2021, 132 – 136.

Братанов 2023: Братанов, И. *Книжовноезикови модели в Русенското книжовно средище през Възраждането.* [Bratanov, I. Knizhovnoezikovi modeli v Rusenskoto knizhovno sredishte prez Vazrazhdaneto.] Русе: Авангард принт, 2023.

Вачкова 2005: Вачкова, К. *Шуменската школа в историята на новобългарския книжовен език.* [Vachkova, K. Shumenskata shkola v istoriyata na novobalgarskiya knizhoven ezik.] Помагало за студенти. Част 3. Шумен: ШУ „Епископ Константин Преславски“, 2005.

Веселинов 1862: Веселинов, Г. *Кратка българска граматика.* [Veselinov, G. Kratka balgarska gramatika.] Пловдив: Книжярницата на Д. В. Манчев, 1862.

Войников 1864: Войников, Д. *Кратка българска граматика с упражнения.* [Voynikov, D. Kratka balgarska gramatika s uprazhneniya.] Пловдив: Книжярницата на Д. В. Манчев, 1864.

Груев 1987: Груев, Й. *Основа за българска граматика.* [Gruev, Y. Osnova za balgarska gramatika.] Фототипно издание. Ред. Х. Първев, В. Станков, Т. Бехар. София: Наука и изкуство, 1987.

Жерев 1989: Жерев, С. Книжовноезикови школи – Пловдивска, Търновска, Каравелова и Дринова. [Zherev, S. Knizhovnoezikovi shkoli – Plovdivska, Tarnovska, Karavelova i Drinova.] // *История на новобългарския книжовен език.* Отг. ред. Е. Георгиева, С. Жерев, В. Станков. София: БАН, 1989, 177 – 182.

Иванова 1994: Иванова, Д. *Българският периодичен печат и градивните книжовноезикови процеси през Възраждането (Върху материал от списание „Читалище“ – 1870 – 1875).* [Ivanova, D. Balgarskiyat periodichen pechat i gradivnite knizhovnoezikovi protsesi prez Vazrazhdaneto (Varhu material ot spisanie „Chitalishte“ – 1870 – 1875).] Пловдив: Макрос 2000, 1994.

Иванова 2017: Иванова, Д. *История на новобългарския книжовен език.* [Ivanova, D. Istoriya na novobalgarskiya knizhoven ezik.] Второ допълнено и преработено издание. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2017.

Кочев 1868: Кочев, Я. *Словосъчинение.* [Kochev, Ya. *Slovosachinenie.*] Цариград: Печатницата на вестник „Македония“, 1868.

Кръстевич 1858: Кръстевич, Г. *Писма за някои си мъчности на българското правописание.* [Krastevich, G. Pisma za nyakoi si machnosti na balgarskoto pravopisanie.] Взето от българскити книжици. Цариград – Галата: Книгопечятницата на Д. Цанков и Б. Мирков, 1858.

Милетич 1989: Милетич, Л. *Източнобългарските говори.* [Miletich, L. Iztochnobalgarskite govori.] Прев. Ана Димова, А. Александров. София: БАН, 1989.

Миркович 1860: Миркович, Г. *Кратка и методическа българска граматика.* [Mirkovich, G. Kratka i metodicheska balgarska gramatika.] Цариград: Печятницата на Д. Цанков, 1860.

Младенов 1923: Младенов, С. *Казанлъшкия говор.* [Mladenov, S. Kazanlashkiya govor.] // Юбилеен сборник на ученолюбива дружина „Искра“ в гр. Казанлък по случай 50-годишния ѝ живот и

културно-просветна дейност, 1873 – 1923. Ред. Г. Дочев, Ст. П. Василев. Издание на „Искра“, 1923, 202 – 211.

Момчилов 1988: Момчилов, И. *Граматика на новобългарския език.* [Momchilov, I. Gramatika na novobalgarskiya ezik.] Фототипно издание. Ред. Хр. Първев и кол. София: Наука и изкуство, 1988.

Мурдаров 1989: Мурдаров, В. Иван Богоров. [Murdarov, V. Ivan Bogorov.] // *История на новобългарския книжовен език.* Отг. ред. Е. Георгиева, С. Жерев, В. Станков. София: БАН, 1989, 103 – 109.

Николова 2023: Николова, Н. Учебникът „Писмовниче“ (1870) от Стефан Попов и Петър Аврамов. [Nikolova, N. Uchebnikat „Pismovniche“ (1870) ot Stefan Popov i Petar Avramov.] // Николова, Н., Иванова, Д., Вачкова, К., Салим, М. *Писмовниците на Българското възраждане като източник за формирането и функционирането на книжовния език.* Том II. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 2023, 264 – 300.

Николова и кол. 2023а: Николова, Н., Иванова, Д., Вачкова, К., Салим, М. *Писмовниците на Българското възраждане като източник за формирането и функционирането на книжовния език.* [Nikolova, N., Ivanova, D., Vachkova, K., Salim, M. Pismovnitsite na Balgarskoto vazrazhdane kato iztochnik za formiraneto i funktsioniraneto na knizhovnia ezik.] Том I. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 2023.

Николова и кол. 2023б: Николова, Н., Иванова, Д., Вачкова, К., Салим, М. *Писмовниците на Българското възраждане като източник за формирането и функционирането на книжовния език.* [Nikolova, N., Ivanova, D., Vachkova, K., Salim, M. Pismovnitsite na Balgarskoto vazrazhdane kato iztochnik za formiraneto i funktsioniraneto na knizhovnia ezik.] Том II. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 2023.

Николова, Салим 2023: Николова, Н., Салим, М. Двуезичният „Новъ турско-българскы писмовникъ“ (1873 г.) от Стоил Попов и Иван Чорапчиев. [Nikolova, N., Salim, M. Dvuezichniyat „Nov turskobalgarski pismovnik“ (1873 g.) ot Stoil Popov i Ivan Chorapchiev.] // Николова, Н., Иванова, Д., Вачкова, К., Салим, М. *Писмовниците на Българското възраждане като източник за формирането и функционирането на книжовния език.* Том II. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 2023, 301 – 351.

Първанов 1870: Първанов, Н. *Извод из българската граматика (Законете на българскиат йезик).* [Parvanov, N. Izvod iz balgarskata

gramatika (Zakonete na balgarskiat yezik).] Русчюк: Печятницата на Дунавската област, 1870.

Радулов 1863: Радулов, С. *Учебник за български язик.* [Radulov, S. Uchebnik za balgarskiy yazik.] Година първа. Болград: Печатницата на Българското централно училище, 1863.

Радулов 1870: Радулов, С. *Начална граматика за изучение на български язик.* [Radulov, S. Nachalna gramatika za izuchenie na balgarskiy yazik.] Книжка I. Болград: Печятница на Централното училище, 1870.

Русинов 1989: Русинов, Р. Добри Чинтулов. [Rusinov, R. Dobri Chintulov.] // *История на новобългарския книжовен език.* Отг. ред. Е. Георгиева, С. Жерев, В. Станков. София: БАН, 1989, 191 – 196.

Русинов 1999: Русинов, Р. *История на новобългарския книжовен език.* [Rusinov, R. Istoriya na novobalgarskiya knizhoven ezik.] В. Търново: Абагар, 1999.

Стойков 2002: Стойков, С. *Българска диалектология.* [Stoykov, S. Balgarska dialektologiya.] Четвърто издание (фототипно). София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2002.

Тетовска-Троева, ред. 2016: Тетовска-Троева, М., Кяева, Е., и др. *Български диалектен атлас.* [Tetovska-Troeva, M., Kyaeva, E., i dr. Balgarski dialekten atlas.] Обобщаващ том IV: Морфология. Под ред. на Тетовска-Троева, М., и кол. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2016.

Хрулев 1859: Хрулев, Т. *Българска граматика.* [Hrulev, T. Balgarska gramatika.] Букурещ: Печатницата на Йосиф Романов и съдр., 1859.

Хубенов 2023а: Хубенов, К. За езика на българската община във Варна през 1868 – 1869 година според шест съгласителни. [Hubenov, K. Za ezika na balgarskata obshtina vav Varna prez 1868 – 1869 godina spored shest saglasitelni.] // *Годишник на Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“*. Факултет по хуманитарни науки, XXXIV А. Шумен: Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“, 2023, 108 – 123.

Хубенов 2023б: Хубенов, К. За езика на българската община във Варна през 1870 година според четири съгласителни. [Hubenov, K. Za ezika na balgarskata obshtina vav Varna prez 1870 godina spored chetiri saglasitelni.] // *Отговорността пред езика. Кн. 9: Сборник, посветен на 45-годишнината на катедрата по български език.*

Ред. С. Александрова, В. Попова, Ж. Андреева. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 2023, 78 – 98.

Цонев 1985: Цонев, Б. Към подробната характеристика на източнобългарските говори: фонетика, морфология, речник (Поправки и допълнения към Милетичевата книга “Das Ostbulgarische”. [Tsonev, B. Kam podrobnata harakteristika na iztochnobalgarskite govori: fonetika, morfologia, rechnik (Popravki i dopalnenia kam Miletichevata kniga.] // Б. Цонев. *История на българския език.* Том трети. Б: Специални части. София: Наука и изкуство, 1985, 195 – 300.

Шишков 1872: Шишков, Т. *Начална българска граматика.* [Shishkov, T. Nachalna balgarska gramatika.] Издание първо. Търново: Книгопродавница Момчилов и Сие, 1872.

ЕЗИКОВЕДСКА БЪЛГАРИСТИКА

СЪПОСТАВИТЕЛНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ

(БЪЛГАРСКИ С ДРУГИ ЕЗИЦИ)

ПЛОВДИВСКИ УНИВЕРСИТЕТ „ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ“ – БЪЛГАРИЯ
НАУЧНИ ТРУДОВЕ, ТОМ 63, КН. 1, СБ. А, 2025 – ФИЛОЛОГИЯ,
PAISII HILENDARSKI UNIVERSITY OF PLOVDIV – BULGARIA
RESEARCH PAPERS, VOL. 63, BOOK 1, PART A, 2025 – LANGUAGES AND LITERATURE

DOI 10.69085/ntf2026a123

ПАЛАТАЛНА КРАЕСЛОВНА СЪГЛАСНА [T’] В СЪВРЕМЕННИ РОДОПСКИ ГОВОРИ[1]

Мирослав Михайлов
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

THE PALATAL CONSONANT [T’] IN THE CONTEMPORARY RHODOPE DIALECTS

Miroslav Mihaylov
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

miroslav_mihaylov@uni-plovdiv.bg

This article examines the correlation between palatal and non-palatal consonants in Bulgarian, outlining the historical development and changes in the distribution of palatal consonants. The study focuses on their description in the modern Bulgarian standard language and their presence in contemporary Rhodope dialects, including in positions absent from the standard language. An acoustic analysis of word forms with soft consonants is presented, showing that palatality is acoustically expressed through changes in the formant structure of preceding vowels. Spectrograms of actual pronunciations support the conclusions about the persistence of palatal consonants in Rhodope dialects.

Key words: correlation, palatalization, sound combination, vocal formant transition, consonant t’

Наличието на палатални съгласни звукове в българския език е факт още от времето на създаването на първите славянски азбуки. Но в хилядолетния развой на фонетичната система броят и дистрибуцията на меките съгласни се променя непрекъснато. Освен това в езиковата територия на българския език винаги е имало съществени различия по

[1] Изследването е осъществено с финансовата подкрепа на проекта „Акустика на речта“ СП23-Ф-СМ-003 към Поделение НПД на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“.

отношение на броя и дистрибуцията на палаталните звукове. В тази статия анализираме различните начини за писменото отбелязване на палаталността, като се спираме на съществувалите в старобългарския език йотувани гласни и на звученето на предната ерова гласна. Дискутираме прибързаното заключение, че йотуваните вокали и старобългарската ятова гласна изразяват палаталност на предходната съгласна. Изтъкваме връзката на съвременната буква „я“ със старобългарската графема ѣ и подчертаваме различното четене и на двете графеми през целия исторически развой на българския език.

В други публикации (Михайлов 2024: 58 – 62) отхвърляме наличието на корелация мекост – твърдост при съгласните фонеми в българския книжовен език, но в тази статия описваме палатален звук в съвременен родопски говор. Изтъкваме, че палаталните съгласни в съвременните родопски диалекти се срещат в позиции, които не съвпадат с тези в книжовния език. В конкретния случай доказваме наличието на краесловна съгласна [*m’*] чрез акустичен анализ на съвременни записи на диалектна реч. Тези аудиоматериали са анализирани със съвременни софтуерни продукти, което осигурява обективност на представените данни.

Към сегашния момент от развитието на учението за звуковата и фонологичната система на българския книжовен език е общоприето наличието на корелативно противопоставяне при съгласните фонеми палаталност – непалаталност. В различните описания на българската фонетика и основно в академичната Граматика на съвременния български книжовен език, том I – Фонетика, е изградена опозиция от 17 корелативни двойки съгласни фонеми по признака мекост. „В корелацията по мекост – твърдост участвуват 34 фонеми, групирани в следните 17 корелативни двойки: [п, б, м, ф, в, с, з, т, д, н, р, л, ц, дз, к, г, х], [п’, б’, м’, ф’, в’, с’, з’, т’, д’, н’, р’, л’, ц’, дз’, к’, г’, х’] (Тилков, ред. 1982: 119).

След Втората световна война множество български езиковеди обявяват наличието на меки съгласни фонеми в българския език. Най-често писменото предаване на меките съгласни става чрез графемата „я“. Но тази буква „я“ записва също така съчетанието от съгласната [*й*] и гласната [*а*]. Така например думата „бяла“ следва да се транскрибира като [*б’àла*] и в такъв случай графемата „я“ отбелязва мек съгласен звук /палатална фонема [*б’*]/ и [*à*]. Същевременно в словоформата „яла“, същата графема „я“ следва да се интерпретира като съчетание от [*й*] и следходна гласна [*à*]. В нашето съвремие в своята книга „Звуковете в българския език“ Владимир Жобов констатира, че палаталността при меките съгласни в българския книжовен език вече се е декомпозирала (Жобов 2004).

В звуковата система на българския език винаги са съществували палатално учленявани звукове, които се пазят и до днес в някои български диалекти. Но още в най-старите азбучни системи липсват специални букви за тяхното графично отбелязване. Темата за палаталните съгласни се задълбочава от неоднозначното тълкуване на звука [*й*] както в историята, така и в съвременното състояние на българския език. Според Кирил Мирчев „[с]ъвременната българска кирилица превъзхожда старата с това, че притежава знак за означаване на консонантно й. Тая съгласна има важно място в звуковата система на старобългарския език, но за нейното графично изображение двете старобългарски азбуки не разполагат със специален буквен знак“ (Мирчев 1985: 17).

Отново по думите на Кирил Мирчев: „Глаголицата употребява един и същи знак (**Ⰰ**) за предаване на **ѣ** и на **ꙗ**. При транслитерация на глаголически текстове с кирилица този общ знак се предава чрез **ѣ**, пише се например **ѣко** вм. **ꙗко**, **ѣдѧтъ** вм. **ꙗдѧтъ**“ (Мирчев 1985: 15). Още от първите старобългарски паметници е съществувал въпрос около четенето на графемата **ѣ**; дали в конкретния случай гласната е йотувана, или не е йотувана. Всъщност „[г]лаголицата не познава знак за йотувано е (**ѥ**), а най-ранният тип глаголическо писмо не познава и йотувано **ѧ**“ (Мирчев 1985: 15).

Наличието на меки съгласни в старобългарския език е безспорно: „Между старобългарските съгласни са съществували отношения на мекост и твърдост. Първично меки са били съгласните **ц**, **ч**, **дж**, **ш**, **ж**. С мекост са се отличавали съгласковите съчетания **шт**, **жд**. В течение на старобългарския период почти всички посочени първично меки съгласни са се подложили на затвърдяване в различни български диалекти. Само твърди са били задноезичните съгласни **к**, **г**, **х**. Техни меки варианти са се срещали само в имена от чужд произход, например **к’ѥдръ**, **г’ѥонд**, **х’итонъ**“ (Мирчев 1985: 18).

Цитираните твърдения на Кирил Мирчев са общи и могат да бъдат приети по отношение на наличието на меки съгласни в българския език изобщо. Що се отнася до посоченото диахронно изменение на първично меките съгласни по българската езикова територия, този въпрос със сигурност не е изяснен и до днес. Посочените първично меки съгласни всъщност не са се подложили на фонологично значими изменения. По място и начин на артикулация не са настъпили промени с [*ц*, *ч*, *дж*, *ш*, *ж*]. Вероятно няма разлики и в звученето.

В учебниците от втората половина на XX век тези съгласни се определят като твърди, като изложенията са декларативни, без да се опират на исторически аргументи или съвременни акустични и артику-

лационни описания: „Извън корелацията (по мекост – твърдост, бележката е моя – М. М.) са четирите съгласни фонеми [*ш*, *ж*, *ч*, *дж*], които са само твърди и в книжовния език нямат меки съответствия. Извън корелативното противопоставяне е и фонемата [*й*]“ (Тилков, ред. 1982: 119). Същевременно се отчита и обективният факт, че в историята на българския език всъщност не са се променили мястото и начинът на артикулация на съгласните звукове [*ш*, *ж*, *ч*, *дж*, *й*] и те винаги са се учленявали в преднонебната област: „И петте съгласни фонеми са представени от съгласни звукове, чието артикулационно място е в преднонебната област на гласовия канал, т. е. област, съвпадаща с допълнителното учленение на меките съгласни“ (Тилков, ред. 1982: 119). Самите звукове не са се променили, а се променят представите за техните фонологични противопоставяния; без нужда и без никакви обективни аргументи тези съгласни се определят като „само твърди“ (Тилков, ред. 1982: 119).

Част от противоречивите тълкувания по отношение на палаталността на съгласните в историята и съвременното състояние на българския език и неговите диалекти се дължат на липсата на специален знак за отбелязване на звука [*й*], отбелязван и с буквата j. В най-авторитетното описание на старобългарския език се казва следното: „Съгласната (сонантът) j, която играе важна роля в праславянските и старобългарските процеси, няма специална буква в двете старобългарски азбуки. В кирилицата тя се среща като първи елемент на лигатури, чрез които се изразяват възходящи дифтонги: ⰻⰰ, ⰻⰵ, ⰻⱆ, ⰻⱑ, ⰻⱟ. В глаголицата на мястото на ⰻⰰ се среща ⰰ = ѣ (широко е), което е означавало монофтонг, но очевидно е било близко по изговор до ⰻⰰ; за ⰻⰵ липсва специална буква, от което може да се заключи, че глаголическите паметници са отразявали диалект, който не е познавал йотувано е, то е дифтонг ⰻⰵ. Може също да се предполага, че в този диалект j е изчезнал рано, преди появата на глаголическата писменост“ (Дуриданов, ред. 1991: 110).

Същите тези йотувани вокали и най-вече често употребяваната графема ѣ се интерпретират фонологично по много различни начини, като се стига до прибързан извод за характера на предходната съгласна. Така например е общоприето, че старобългарската гласна ѣ е предна гласна (Мирчев 1985: 17; Дуриданов, ред. 1991: 88). Но графемата ѣ се чете твърде различно в нашата наука. Нека цитираме отново Кирил Мирчев, който изказва една общоприета в българската наука аксиома: „В глаголическите паметници, в Супрасълски сборник не се поставя никога знак за мекост върху съгласните, които предхождат ятовата гласна, пише се редовно ⰵⰻⰾⱑⰱⱏ, ⰾⱑⱅⱁ и т. н. Още в течение на старо-

българския период широкото ятово е е клоняло към по-голямо разширение, т. е. към преход в ’а с мекост на предходната съгласна, изговор, който е обикновен за големи части от източните български говори и за днешния български литературен език“ (Мирчев 1985: 22). Можем да заключим, че в използваните начини за писмено предаване на българския език не е ясно каква точно звукова стойност е имала гласната ѣ и около тази графема е неточното тълкуване за наличието на голям брой палатални съгласни в българския език.

Според цитираното твърдение на Кирил Мирчев гласната ѣ още в старобългарския език е отбелязвала гласната [а] с мекост на предходната съгласна, като гласна [а] е задна гласна. Дори по отношение на старобългарския език е съществувал въпросът дали графемата ѣ отбелязва предходна мека съгласна и гласна [’а], или йотувана гласна [йа]. Същият въпрос съществува и по отношение на съвременната графема я, която се явява графичен заместник на буквата ѣ. Според нашите перманентни проучвания върху развоя на палаталните съгласни звукове в българския език и декларираната през втората половина на двадесетия век палатална корелация от 34 противопоставящи се по признака мекост – твърдост фонеми се е стигнало до общо възприемане на прекалено прибързани и декларативни аксиоматични твърдения. Историческият развой при палаталността на съгласните звукове в българския език и тяхното териториално разпространение в диалектите се нуждае от прецизно, задълбочено и обективно проучване. След това ще може да се направи и ново заключение за характера и броя на корелативните противопоставяния при съгласните фонеми в българския език.

Темата за палаталността на съгласните звукове следва да се обвърже и със звученето на старобългарската предна ерова гласна ь. Според Кирил Мирчев старобългарската гласна ь е „палатален“ звук, който е звучал като „кратко е или кратко и.“ (Мирчев 1985: 22). Иван Гълъбов многократно изтъква, че в кирилската азбука съществува близост между буквите за ь и за ятовата гласна ѣ. „Фактът, че и буквата ѣ е изградена въз основа на еров знак, трябва очевидно да говори за близост в артикулационно-акустично отношение“ (Гълъбов 1980: 52). Според Кирил Мирчев през историческия развой на българския език „[г]ласна ѣ е имала изговор на широко ê, което се е доближавало до ’а“ (Мирчев 1978: 108). Но този изговор всъщност предава йотуван вокал [а], който следва да се транскрибира като [йа], а не да се постулира фонологична мекост на предходната съгласна.

Непоследователността при отбелязването на палаталността на съгласните започва още от най-старите писмени паметници на старо-

българския език. Именно затова в тази статия засвидетелстваме и по експериментален път доказваме реален изговор на палатална съгласна в съвременен родопски говор.

Спираме се на палаталната краесловна съгласна [*т'*], засвидетелствана в словоформата [*живо̀т'*]. В Българския етимологичен речник за думата „живот“ откриваме следното: „старобългарски **животъ** (Зогр., Клоц., Син. пс., Син. тр, Супр.) **животьнъ** (Зогр., Син. пс., Син. тр, Супр.)“ (Георгиев, ред, 1971: 541). Словоформите са изписани по същия начин и в речника на Стоян Стоянов и Мирослав Янакиев (Стоянов, Янакиев 1976: 137). Отново същите две изписвания срещаме и в Старославянский словарь на Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки и Э. Благовой (Цейтлин 1994: 217).

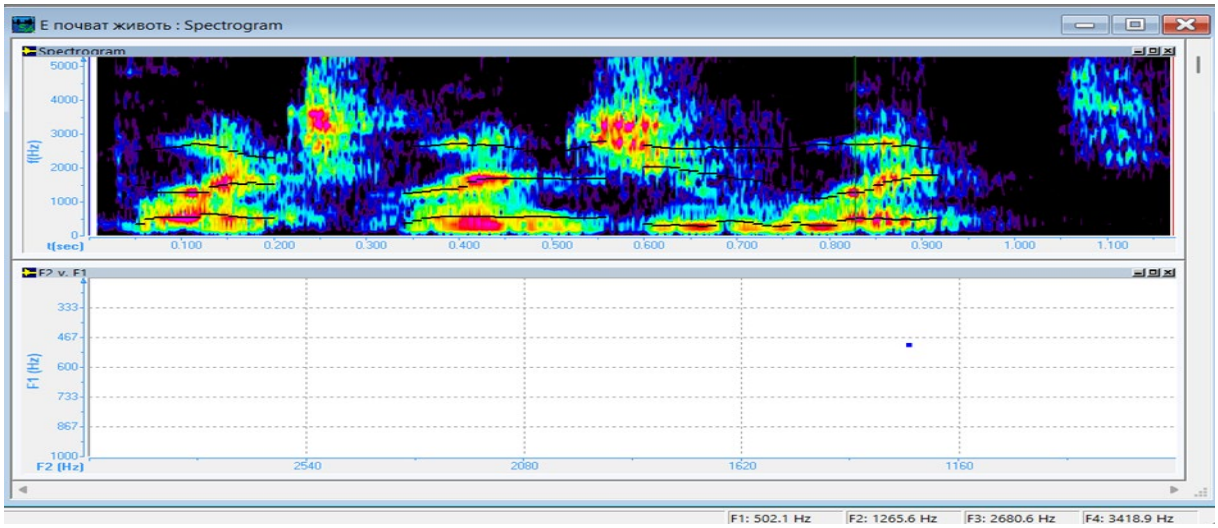
В старобългарските паметници след съгласната [*т*] в първия случай следва задна ерова гласна, което означава твърда съгласна [*т*], а във второто изписване след същата съгласна [*т*] е налице предната ерова гласна, което означава мека съгласна [*т'*]. Тези примери показват ясно, че още в старобългарския език е имало колебания относно произношението и писменото отбелязване на краесловната мека съгласна [*т'*]. Ето защо смятаме за важно акустичното описание на засвидетелстваната краесловна палатална съгласна [*т'*], за да не се спекулира в бъдеще, че никога не е имало действително палатални съгласни в българския език.

Наличието на палатални краесловни съгласни в родопските говори е констатирано многократно. За централния родопски смолянски говор Стайко Кабасанов заявява: „…краесловната мекост твърдо се пази“, а за говора в село Тихомир, Кърджалийско, пише: „Покрай думите със стари меки краесловни съгласни се чуват меки съгласни и в по-нови думи и в думи от турски произход. Напр. Покрай *з'о̀̂т'*, *по̀̂т'*, *пѐт'*, *ко̀н'*, *дѐн'*, *о̀ган'*, *со̀л'*, *ка̀мен'*, *пла̀мен'* и др. се изговарят меки съгласни и в думи като *имо̀т'*, *т'ут'у̀н'*, *ко̨мпѝл'*, *сапу̀н'*, *арга̀н'*, *киб-рѝт'* и др.“ (Кабасанов 1963: 37).

В тази статия прилагаме анализ на реално изговорена краесловна мека съгласна. В конкретния случай това е палаталната съгласна [*т'*], засвидетелствана с гласа на възрастна жена от село Ерма река, община Златоград, във фразата [*по̀чва̨т живо̀т'*].

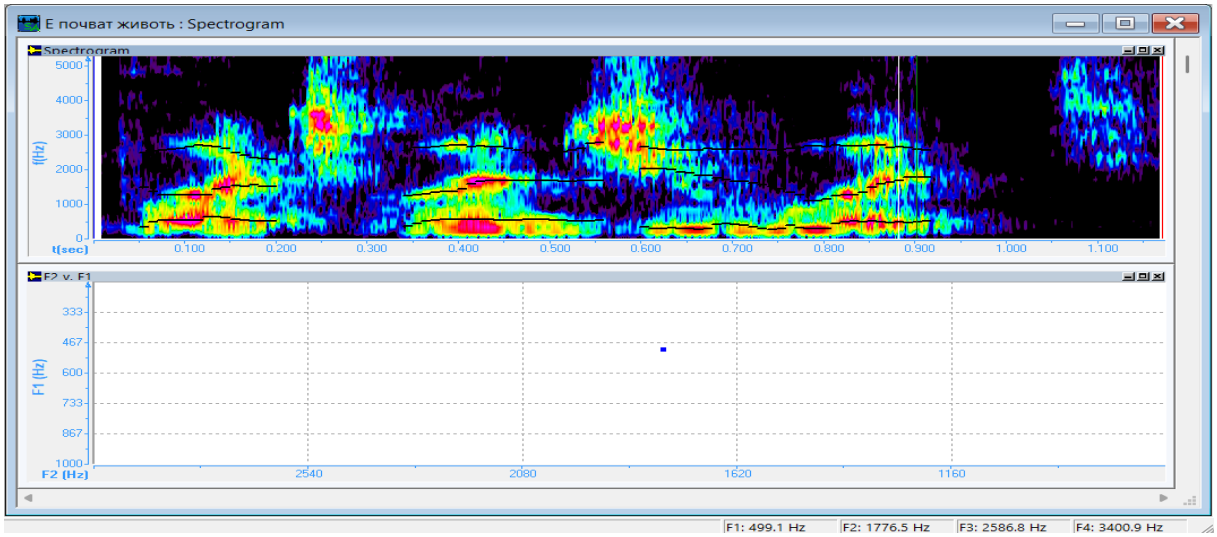
В следващите страници проследяваме как точно се носи акустичната информация на палаталната краесловна съгласна в съвременните родопски говори. Основният начин за визуализиране на акустичната информация на речта е чрез спектрограми.

Спектрограма № 1 [*пὸчвạт живὸт’*] – начален момент на гласна [*ὸ*]

На дадената по-горе спектрограма № 1 програмата за звуков анализ визуализира формантите на гласните. Вертикалният курсор е поставен в началото на ударената гласна [*ὸ*] в думата [*живὸт’*]. Точката в долната част на спектрограмата посочва мястото на анализираната гласна [*ὸ*] в системата на кардиналните гласни. Отчетено е наличие на средна по височина задна гласна и това е съвсем закономерно произношение на ударена гласна [*ὸ*]. Обръщаме внимание на факта, че след този първоначален момент формантите на анализираната гласна [*ὸ*] започват формантен преход, като по-значително е изменението при стойностите на F_2. В статията застъпваме тезата, че палаталността на съгласната акустично се изразява именно чрез формантния преход на предходната гласна. Затова в следващото изложение правим анализ и визуализация на изменението на стойностите на формантите, като те са по-ярко изразени при F_2. За тази цел преместваме курсора в следващ момент от произношението на същата гласна гласна [*ὸ*] във фразата [*пὸчвạт живὸт’*]. Поради ограничение в големината на статията тук не са дадени всичките девет спектрограми за последователното изменение на формантите в рамките на времетраенето на гласната [*ὸ*]. Предаваме само началния и крайния момент от артикулацията.

Спектрограма № 2 [*пòчвạт живòт'*] – краен момент на [*ò*]

Изменението на втория формант е видно и на спектрограмата вече е отчетена значително по-предна гласна. Констатираното изменение на акустичните параметри проследяваме, като вземаме девет последователни във времето стойности на формантите в рамките на времетраенето на анализирания фон – гласната [*ò*] във фразата [*пòчвạт живòт'*]. Представяме получените стойности чрез следната таблица за стойностите на първите четири форманта.

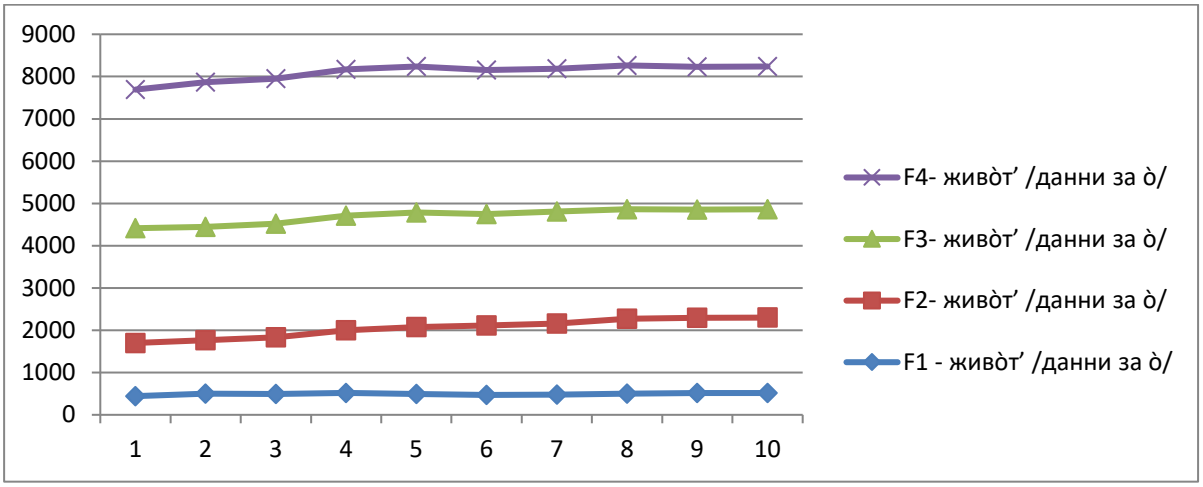
Таблица на формантните стойности на гласна [ò] в [*пòчвạт живòт'*]

Стойности	F_1	F_2	F_3	F_4
Първи момент на [ò]	441.9 Hz	1257,7 Hz	2714,0 Hz	3278,0 Hz
Втори момент на [ò]	502.1 Hz	1265,6 Hz	2680,6 Hz	3418,9 Hz
Трети момент на [ò]	449.5 Hz	1346,8 Hz	2684,5 Hz	3431,3 Hz
Четвърти момент на [ò]	518.1 Hz	1482,1 Hz	2706,3 Hz	3460,9 Hz
Пети момент на [ò]	489.5 Hz	1584,6 Hz	2708,6 Hz	3454,8 Hz
Шести момент на [ò]	471.5 Hz	1643,7 Hz	2630,0 Hz	3374,7 Hz
Седми момент на [ò]	479.3 Hz	1681,5 Hz	2650,8 Hz	3400,9 Hz
Осми момент на [ò]	499,1 Hz	1776,5 Hz	2586,8 Hz	3375, 5 Hz
Девети момент на [ò]	512,3 Hz	1785,6 Hz	2556,2 Hz	3375, 5 Hz

Стойностите на първия, третия и четвъртия формант варират съвсем незначително. При F_1 се променят в диапазона от 441,9 Hz до 518,1 Hz, като растат и намаляват в рамките на времетраенето. При третия и четвъртия формант състоянието е аналогично. Значително е изменението на втория формант. При F_2 най-ниската стойност е 1265,6 Hz, а най-високата стойност е 1785,6 Hz, което прави формантен преход от 520

Hz. Тези амплитуди на формантите могат да се визуализират и чрез следната графика.

Изменение на първите четири форманта за гласната [*ò*]

Визуализирано е изменението на първите четири форманта. Нека вниманието бъде насочено към обстоятелството, че мекостта на краесловната съгласна се носи от формантните преходи на предходната гласна.

Изменението на стойностите на формантите е по-значително при F_2, което постепенно измества гласната [*ò*] все по-напред. Това преместване и показаните в таблицата честотни стойности, може нагледно да се визуализира и върху системата на кардиналните гласни на Международната фонетична асоциация.

На дадената по-долу графика е посочено мястото на гласната [*ò*] върху системата на кардиналните гласни според данните на Димитър Тилков (Тилков 1983: 57 – 58). В анализирания тук изговор гласната се реализира като значително по-предна, като това става последователно в рамките на времетраенето на гласната.

В статията представихме акустичен анализ на изговор на краесловна палатална съгласна от съвременен родопски диалект. Визуализираме изменението на формантната структура на вокала [*ò*] в непосредствено съседство с палаталната съгласна [*m’*]. Изтъкваме, че именно изменението на формантната структура на предходния вокал изразява акустично палаталността на краесловната съгласна.

Литература

Георгиев, ред. 1971: Георгиев, Вл., Гълъбов, Ив., Заимов, Й., Илчев, Ст. *Български етимологичен речник. Том I.* [Georgiev, Vl., Galabov, Iv., Zaimov, Yo., Ilchev, St. Balgarski etimologichen rechnik. Tom I.] София: Издателство на Българската академия на науките, 1971.

Гълъбов 1980: Гълъбов, Ив. *Старобългарски език с увод в славянското езикознание*. [Galabov, Iv. Starobalgarski ezik s uvod v slavyanskoto ezikoznanie.] София: Наука и изкуство, 1980.

Дуриданов, ред. 1991: Дуриданов, Ив., Георгиев, Вл., Добрев, Ив., и др. *Граматика на старобългарския език. Фонетика. Морфология. Синтаксис.* [Duridanov, Iv., Georgiev, Vl., Dobrev, Iv. Gramatika na starobalgarskiya ezik. Fonetika. Morfologiya. Sintaksis.] Под ред. на Ив. Дуриданов. Първо изд. София: Издателство на Българската академия на науките, 1991.

Жобов 2004: Жобов, В. *Звуковете в българския език.* [Zhobov, V. Zvukovete v balgarskiya ezik.] София: СЕМА РШ, 2004.

Кабасанов 1963: Кабасанов, Ст. *Един старинен български говор. Тихомирският говор.* [Kabasanov, St. Edin starinen balgarski govor. Tihomirskiyat govor.] София: БАН, 1963.

Мирчев 1978: Мирчев, К. *Историческа граматика на българския език.* [Mirchev, K. Istoricheska gramatika na balgarskiya ezik.] София: Наука и изкуство, 1978.

Мирчев 1985: Мирчев, К. *Старобългарски език.* [Mirchev, K. Starobalgarski ezik.] София: Наука и изкуство, 1985.

Михайлов 2024: Михайлов, М. Корелацията палаталност – непалаталност в българския език с оглед нейната конкретна реализация при изговора на глагола „кипя“. [Mihajlov, M. Korelatsiyata palatalnost – nepalatalnost v balgarskiya ezik s ogled neynata konkretna realizatsiya pri izgovora na glagola „kipya“.] // *Научни трудове на Съюза на учените – Пловдив. Серия А. Обществени науки, изкуство и култура. Том VII.* Пловдив: Дом на учените, 2024, 58 – 62.

Стоянов, Янакиев 1976: Стоянов, Ст., Янакиев, М. *Старобългарски език. Текстове и речник.* [Stoyanov, St., Yanakiev, M. Starobalgarski ezik. Tekstove i rechnik.] София: Наука и изкуство, 1976.

Тилков, ред. 1982: Тилков, Д., Бояджиев, Т., Георгиева, Е., Пенчев, Й., Станков, В. *Граматика на съвременния български книжовен език. Том 1. Фонетика.* [Tilkov, D., Boyadzhiev, T., Georgieva, E., Penchev, Yo., Stankov, V. Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik. Tom 1. Fonetika.] София: Българска академия на науките, 1982.

Тилков 1983: Тилков, Д. *Изследвания върху българския език*. [Tilkov, D. Izsledvaniya varhu balgarskiya ezik.] София: Държавно издателство „Наука и изкуство“, 1983.

Цейтлин, ред. 1994: Цейтлин, Р. М., Вечерка, Р., Благова, Э., и др. *Старославянский словарь (по рукописям X – XI веков).* [Tseytlin, R. M., Vecherka, R., Blagova, E. et al. Staroslavyanskij slovar’ (po rukopisyam *X – XI vekov*).] Москва, Русский язык, 1994.

ПЛОВДИВСКИ УНИВЕРСИТЕТ „ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ“ – БЪЛГАРИЯ
НАУЧНИ ТРУДОВЕ, ТОМ 63, КН. 1, СБ. А, 2025 – ФИЛОЛОГИЯ,
PAISII HILENDARSKI UNIVERSITY OF PLOVDIV – BULGARIA
RESEARCH PAPERS, VOL. 63, BOOK 1, PART A, 2025 – LANGUAGES AND LITERATURE

DOI 10.69085/ntf2026a134

НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ НАЧИНАТЕЛНИТЕ ПРЕДСТАВКИ В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Ирена Русева
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

OBSERVATIONS ON INCHOATIVE PREFIXES IN CONTEMPORARY BULGARIAN LANGUAGE

Irena Ruseva
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

i_ruseva@uni-plovdiv.bg

The object of analysis in the present study are the inchoative prefixes in modern Bulgarian, which form a heterogeneous, yet clearly defined group, characterized by varying degrees of productivity and semantic specification. The main objectives are: 1) to identify and systematize the verbal prefixes with inchoative meaning; 2) to determine the degree of their productivity; 3) to outline the specific cases in which the inchoative semantics appears in combination with other meanings such as intensity, attenuativity, etc. The study confirms the high complexity in verbal prefixation, and the challenges in determining the various types of verbal action and their relation to other aspectual categories.

Key words: types of verbal action, Aktionsart, prefixes, inchoative semantics

Обект на анализ в настоящото изследване са продуктивните и непродуктивните представки с начинателна семантика в съвременния български език. **Основните цели** са: **1)** да се идентифицират и систематизират глаголните представки, които притежават начинателно значение в съвременния български език; **2)** да се установи степента на тяхната продуктивност; **3)** да се очертаят специфичните случаи, при които начинателното значение е проявено в комбинация с други семантични значения, като интензивност, атенуативност и др. **Актуалността** на темата произтича от обстоятелството, че въпреки значителния принос на

класическите изследвания върху префиксите в българската аспектология (вж. Иванова 1966; Иванова 1974; Куртева 2007; Атанасова 2016 и др.) липсва актуализирана единна класификация на начинателните глаголни представки, като редица семантични разграничения остават неизяснени.

В съвременния български език префиксите функционират като продуктивно словообразувателно средство при деривацията на глаголи и имат ключова роля в разширяването на техния лексикално-семантичен потенциал чрез експлицирането на различни **начини на глаголно действие**. В славистиката терминът **начин на действие (НД)**, или **Aktionsart**, обозначава „семантично-словообразувателна категория“ (Ницолова 2008: 247), която обхваща конкретните лексикални значения, изразявани посредством представки, наставки или корена на думите (вж. Маслов 1956; Бондарко 1971а; Иванова 1974; Ницолова 2008 и др.). В рамките на категорията словообразувателните елементи често функционират като формални индикатори за обособяване на групи системни редове, като наблюдаваните лексикално-семантични ограничения обикновено се проявяват именно чрез формалните показатели на категорията (Иванова 1974: 33).

Дискусионен остава въпросът за връзката между вида на глагола и начините на глаголното действие. В настоящото изследване споделяме становището, че начинът на действие представлява отделна семантично-словообразувателна категория[1] с лексикално-граматичен компонент, която обединява групи глаголи според характера на протичане на означаваното действие и която взаимодейства, но не съвпада с лексикално-граматичната категория вид на глагола, макар начините на действие да „оказват влияние върху проявата на видовите значения“ и да „наслагват върху тях определен отпечатък“ (Бондарко 1971б: 13 – 14) (вж. Иванова 1974: 33; също ГСБКЕ 1983; Чакърова 2025 и др.). Един от аргументите в подкрепа на това разграничение е фактът, че представки могат да се прибавят и към глаголи от т.нар. първичен свършен вид, като в тези случаи префиксът изпълнява не видоизменителна, а изцяло словообразувателна функция, напр. *видя – провидя*; *дам – додам, сдам*; *кажа – изкажа, разкажа* и др.[2] Разбира се, не може да се отрече и фактът, че при част от префиксите се наблюдава тенденция към абстракция и десемантизация, което води до тяхното граматикализиране. Трябва да посочим обаче, че макар явлението граматикализа-

[1] Терминът е на К. Иванова (Иванова 1974: 33).

[2] Глаголите са ексцерпирани от Официалния правописен речник на българския език (2012).

ция при глаголните представки, разбирано като използването им в ролята на видообразуващи компоненти, неутежнени от собствена лексикална семантика, да е засвидетелствано в езика, неговият обхват остава сравнително ограничен (Иванова 1966: 53).

Тъй като категорията начин на действие е тясно свързана с глаголния вид, българистичната наука дълго време не успява да отличи нейните значения от тези на вида и нерядко ги смесва. Ясно разграничаване между двете понятия се установява едва в изследванията на Л. Андрейчин, който за пръв път обосновава съществуването на две отделни категории (вж. Андрейчин 1938/1976). Първото цялостно и систематизирано изследване върху различните начини на глаголното действие при българските представки е предложено от К. Иванова в едноименната ѝ монография от 1974 г. В своя труд изследователката разработва цялостна и последователна теория за начините на действие при глаголите в българския език, като ги структурира чрез три основни семантични компонента: *пространствена координация, насоченост* и *интензитет*. Според К. Иванова „…пространствената координация разкрива пространствените (и като техен частен случай – временните) обстоятелства на действието, а насочеността – целта, към която то може да бъде ориентирано“ (Иванова 1974: 34). Интензитетът, от друга страна, определя начините на действие количествено. По-нататък в изложението изследователката анализира проявите на различните начини на действие при осемнадесетте представки с домашен произход, при наставката ***-н-*** и при някои други суфикси, както и при словообразувателно нехарактеризираните начини на действие. Описани са общо 52 начина на глаголното действие. Сред тях са: **ингресивният** (начинателен), напр. *заблещукам, заблъскам, разбъбря се, побягвам, намразя, прилошее (ми), проходя* и др.; **аугментативният** (увеличителен), напр. *възликувам, проглуша, разсърдя (се)* и др.; както и **атенуативният** (умалителен), напр. *придреме ми се, накиселявам, накуцвам* и др.; **делимитативният**, напр. *почета, повозвам, надзъртам* и др.; **финитивният**, напр. *достигна, отяжда ми се, прежалвам* и др.; **едноактният**, напр. *ахна, мигна, тропна* и др.; **многоактният** (мултипликативен), напр. *бода, мигам, тропам* и др.; **общорезултативният**, напр. *огъвам, увяхвам, приготвя, отгледам* и др., **рекурсивният**, напр. *пребоядисам, препиша, преправям, възвърна, възпроизведа* и др., както и редица други (вж. Иванова 1974; също Чакърова 2025: 13).

По отношение на **начинателния**, който К. Иванова нарича **ингресивен начин на действие**, е отбелязано, че той не е характеризиран откъм пространствена координация и насоченост, а се отличава с „про-

мяна на интензитета от нула към наличие“ (Иванова 1974: 134), т.е. съответства на дефиницията „поставям начало на действието“ (Иванова 1974: 55). В този подтип се включват глаголи като: *побягвам, заахквам, прохождам, подгонвам*[3] и др.

В монографията си К. Иванова отбелязва и че макар наставката ***-н-*** да влиза основно в състава на глаголи, изразяващи едноактност, тя може да има и ингресивно (т.е. начинателно – бел. авт.) значение (Иванова 1974: 120 – 121). Като ингресивни са посочени следните глаголи, които са представени „за единство“ само с формата за несвършен вид: *блейвам, блесвам, бликвам, блъввам, вирвам, вирвам се, грейвам, духвам, зяпвам, кипвам* и др. (Иванова 1974: 121).

В ГСБКЕ 1983 (в която К. Иванова участва като автор на няколко раздела, вкл. на раздела за глаголната префиксация) също се подчертава, че ингресивният начин на действие притежава относително сложна семантична структура, тъй като обозначава встъпване в действие или начало на протичането му. Към този тип са отнесени глаголи, образувани с представките ***при-, на-, по-, до-, за-, про-, под-***, както и с наставка ***-н-***, например: *пригладнява ми/пригладнее ми, намразвам/намразя, побягвам/побягна, поисква ми се/доиска ми се, заблъсквам/заблъскам, прохождам/проходя, подгонвам/подгоня, цъфвам/цъфна*[4]. Посочено е, че макар отделните словообразователни форманти да внасят различни семантични нюанси, тези различия не променят съществено основния признак на ингресивността, а именно – обозначаването на началната фаза на действието (ГСБКЕ 1983: 285).

В настоящото изследване приемаме различна позиция относно глаголите с наставка ***-н-***. Смятаме, че те не следва да се отнасят към начинателните, тъй като не експлицират ингресивност, а едноактност (семелфактивност), без да се отличават с ясно разграничима начална фаза, напр. *седна, мигна, тропна* и др. Специфичното при подобни глаголи е, че вербализират единична макроситуация, поради което не могат да бъдат отнесени към начинателния начин на действие (вж. Чакърова 1999: 160; също Чакърова 2017: 85). Допълнителен контрааргумент е фактът, че примерите, приведени от К. Иванова (вж. Иванова 1974: 121), са по същество итеративни глаголи, чрез които се изразява не начинателност, а „повторение на дадено комплексно действие без указание за някакъв времеви или пространствен предел“ (Чакърова 2025: 104). Както отбелязва К. Чакърова, глаголните форми от типа

[3] Примерите са по К. Иванова (Иванова 1974: 142).
[4] Примерите са по ГСБКЕ 1983 (ГСБКЕ 1983: 285).

тропвам, мигвам и др. са характерни за новобългарския етап от развитието на нашия език. В съвременната система този структурен тип е заместил по-стар модел, при който наставката ***-н-*** се е комбинирала с форманта ***-ува-*** (*мигвам* < *мигнувам*) (Чакърова 2025: 110). Въз основа на посочените аргументи глаголите с наставката ***-н-*** няма да бъдат включени в настоящото изследване.

В следващите редове ще представим и анализираме всички представки с начинателна семантика в съвременния български език, като те ще бъдат разгледани с оглед на тяхната продуктивност. Под начинателен начин на действие разбираме единствено семантичната стойност, свързана с обозначаването на начало на действие или встъпване в ново състояние. Това обхваща и представки, които маркират различни семантични нюанси при изразяване на началото на действието или на преминаването към ново качествено състояние, включително такива с абсолютен (първоначален), внезапен или интензивен характер. Подобна концептуализация на начинателната семантика намира опора и в предходни изследвания. Така например в монографията си от 2007 г., посветена на глаголните представки в съвременния български език, Т. Куртева посочва, че те представляват вторични словообразователни елементи, чието значение е „продукт на съчетаване с различни основи в широк и трудно обозрим диапазон на проявление“ (Куртева 2007: 338; също Куртева 2007: 14), а начинателното значение „посочва етапност в протичането, фиксирайки определен сектор от времевата ос“ (Куртева 2007: 217). Като най-типични начинателни представки авторката определя ***за-***, ***раз-*** и ***по-*** (Куртева 2007: 217).

Представка *за-*. Чрез представката *за-* се образуват глаголи, които маркират различни начини на действие и които често проявяват семантична многозначност или дори вътрешна противоречивост. Независимо от това най-характерното за тази представка значение е начинателното (вкл. изразяване на абсолютно начало на действието), в това число и при звукоподражателни глаголи, напр. *забарабанявам, забеснявам, заблещукам, заблъскам, забоботя, забръмча, завикам, загрухтя, зажаля, зажумя, закретам, закърмя, заломотя, залазвам, запристъпвам, захраня* и др.[5] Този словообразувателен тип се отличава с висока степен на продуктивност в съвременния български език (Иванова 1974: 94 – 96; Куртева 2007: 226; ГСБКЕ 1983: 218; Халачева 1998: 100). Представката *за-* демонстрира най-широка съчетаемост с основи

[5] Примерите са по К. Иванова, Т. Куртева, ГСБКЕ 1983 (Иванова 1974: 94 – 96; Куртева 2007: 226; ГСБКЕ 1983: 218).

от всички семантични класове, но не се комбинира с основи, означаващи целенасочено движение, пространствено положение или целенасочени сетивни възприятия (Земская 1955: 11), напр. **затръгна*, **занамирам се*, **занаслаждавам се* и др. под. Представката *за-* не изразява начинателно значение, когато функционира като показател за пълнота или резултатност на действието (Куртева 2007: 222). В подобни случаи тя не маркира начало на действието, а обозначава, че то е достигнало своя завършен етап, постигнат е резултат или е реализирана неговата цялостност, напр. *завърша* (работата), *заключа* (вратата), *залепя* (плика) и др.

Изразяваме скептицизъм по отношение на становището на Е. Пернишка и А. Атанасова, според което, при наличие на свършен и несвършен глагол с представка ***за-*** с начинателна семантика „…съответният свършен глагол е образуван от несвършения полипрефигиран глагол“ (Пернишка по Атанасова 2016: 299). Като се солидаризира с изразеното от Е. Пернишка мнение, А. Атанасова посочва, че „…значението ‘начало на действие’, т.е. фазовост, не може да се свърже със значението на свършения вид, т.е. комплексност“ (Атанасова 2016: 299). На това основание тя оспорва твърдението на Г. К. Венедиктов и С. Петрова, че представката *за-* с начинателна семантика може да се добавя и към свършени по вид глаголни основи (Атанасова 2016: 299).

Според изразеното от А. Атанасова становище би следвало например да приемем, че глаголът *запея* (СВ) е образуван от т.нар. НСВ$_2$ *запявам*. Подобна интерпретация обаче противоречи на принципите на видообразуването в съвременния български език, според които итеративните глаголи (т. нар. глаголи от вторичен несвършен вид) се извеждат от перфективни глаголи и не могат да бъдат образувани директно от първични несвършени вербативи. Както отбелязва К. Чакърова:

> Конкретно в българския език категорията вид на глагола е тричленна и включва изходни (първични, безпредставъчни) глаголи от НСВ (напр. *пиша*); глаголи от СВ, образувани от НСВ най-често чрез префиксация (напр. *препиша*), и производни глаголи, образувани от СВ чрез прибавяне на морфемата *-ва* (или неин аломорф) (*преписвам*), които наричаме итеративи (а не „вторични имперфективи“).
>
> (Чакърова 2025: 9 – 10)

В допълнение ще посочим, че глаголите от свършен вид с ингресивна представка ***за-*** не изразяват завършеност на цялото действие, а по-скоро сигнализират приключването на неговата начална фаза. Казано с други думи: „Явно видът е дотолкова абстрактен, че може да

представи като завършено дори започването на дадено действие“ (Чакърова 2025: 7).

Представка *раз-*. Представката *раз-* най-често се реализира с аугментативен начин на действие, при който „[се] изразява силен интензитет, обикновено (но не задължително) – силно начало“ (Иванова 1974: 101). Преобладаващата част от глаголите с *раз-*, изразяващи интензивност, съдържат в структурата си и *се*, напр. *разбеснявам се, разблейвам се, разбръщолевям се, разбъбря се, раздрънча се, разлудувам се, размахам се, размечтая се, размърморя се, разревавам (се), разскачам се, разсополявям се, разтреперя се, разшавам се, разшумявам се, разчуруликвам се* и др.[6] (Иванова 1974: 102 – 103). Според Т. Куртова първичното значение на представката е начинателното, а интензивният ѝ оттенък възниква в резултат на натрупване и повтаряне на отделни актове от действието (Куртева 2007: 220).

Представка *по-*. Чрез тази представка може да се изразява начало на действие, преместване или настъпване на състояние, като конкретната интерпретация зависи от значението на мотивиращата основа, напр. *погна, помъкна, поведа, понеса, полетя, побягвам, пониквам, потека, поема* и др.[7] Моделът е непродуктивен в съвременния български език (Куртева 2007: 221; ГСБКЕ 1983: 222). За разлика от глаголите за движение с представката *за-*, които означават „само начало на продължително действие“, тези с префикс *по-* обозначават „освен начало и компонент ‘насочено движение’“ (Брайкова 1983 по Куртева 2007: 219). Т. Куртева пояснява, че представката *по-* не изразява начинателно значение, когато функционира като показател за пълнота или резултатност на действието (Куртева 2007: 221 – 222), напр. *поправя* (грешката), *почистя* (стаята) и др. Ще допълним, че чрез тази представка могат да се изразят и редица други начини на действието, като ‘осъществяване в слаба степен’, ‘ограничен времеви интервал’, ‘довеждане до резултат’ и др. (подробно вж. Иванова 1974: 70 – 85).

Представка *до-*. Представката *до-* е особено интересна, тъй като може да изразява както начало, така и край на действието (Куртева 2007: 222), срв.: *дояде ми се* (начало на състояние) и *довърша* (край на действие). Глаголите с *до-* с начинателна семантика задължително съдържат кратки местоименни форми *ме* и *ми се*, като повечето от тях експлицират възникване на физиологично или емоционално състояние на субекта (Куртева 2007: 222), напр. *доболява ме, додрямва ми се, дог-*

[6] Примерите са по К. Иванова и Т. Куртева (Иванова 1974: 102 – 103; Куртева 2007: 220).

[7] Примерите са по Т. Куртева (Куртева 2007: 221).

нусява ме, доисква ми се, докривее ми, домързява ме, домъчнява ми, допее ми се, допива ми се, дотежи ми, дояжда ми се, досмешава ме, доспива ми се и др.[8] В почти всички случаи става дума за безлични глаголи. Дезидеративният оттенък, който се наблюдава в глаголите с префикс *до-* в конструкция с *ме* и *ми се*, не произтича от префиксацията и не е свързан с категорията „начин на действие“. Моделът е продуктивен в съвременната българска словообразувателна система и участва активно във формирането на нови глаголни деривати (Иванова 1974: 94; също ГСБКЕ 1983: 217; Куртева 2007: 222; Влахова 2001: 228).

Представка *про-*. С тази представка се изразяват няколко темпорални значения, като едно от най-характерните е способността да се обозначи действие с неочаквано или абсолютно начало, напр. *провиждам* (започвам да виждам), *проглеждам*, *провървява ми*, *проговоря*, *прокапвам*, *пропея*, *пропиша, пропуша, проходя* и др.[9] В съвременния български език типът е продуктивен (Иванова 1974: 110; Куртева 2007: 224 – 225; ГСБКЕ 1983: 224). При полипрефигирани глаголи функцията на представката често е свързана с възникване на звук, дума, предмет или явление, напр. *произнеса се, произляза, произтека* и др. (Куртева 2007: 224). Трябва да посочим, че начинателно значение (ингресивност) се реализира главно при глаголи за физиологични, психични или перцептивни промени (*прогледа, пропея*), докато при *произнеса, произляза, произтека* смятаме, че е налице по-скоро комбинация от резултативно и фазово значение, а не чиста начинателност.

Представка *при-*. И тук се наблюдава смесване на темпорална семантика и значения за степен и количество на действието, напр. *пригладнея, придреме ми се, призлява ми, приисква ми се, прилошава ми, припие ми се, прияжда ми се, прище ми се* и др.[10], т.е. налице е едновременно ингресивност и атенуативност (слаба степен на действието). Представката *при-* може да обозначава както неочаквано настъпване на действието или неговата внезапна поява, така и краткотрайност или частично, непълно реализиране на действието, респ. осъществяване в слаба степен или в ограничено количество (Куртева 2007: 225; също ГСБКЕ 1983: 223). К. Иванова посочва, че дезидеративният оттенък, който се наблюдава при някои от глаголите с *при-* в дателна конструкция (с *ме* и *ми се*) не идва от представката и няма отношение към кате-

[8] Примерите са по К. Иванова и Т. Куртева (Иванова 1974: 94; Куртева 2007: 222).
[9] Примерите са по К. Иванова, Т. Куртева и ГСБКЕ 1983 (Иванова 1974: 110; Куртева 2007: 224 – 225; ГСБКЕ 1983: 224).
[10] Примерите са по К. Иванова и ГСБКЕ 1983 (Иванова 1974: 55; ГСБКЕ 1983: 223).

горията начин на глаголното действие (Иванова 1974: 55; също Влахова 2001: 228).

Представка *на-*. Глаголите с представка *на-*, изразяващи начинателна семантика, са пространствено нефиксирани и ненасочени, като темпоралното значение и конкретно ингресивният начин на действие не са типични за тази представка. Групата глаголи с *на-*, изразяващи начинателно действие, е сравнително ограничена и се характеризира с непълна семантична хомогенност. Тя включва глаголи, означаващи начало на действието на произвеждащия глагол или осъществяване на това действие върху обект, който преди това не е бил подлаган на него. В съвременния български език типът е непродуктивен (Иванова 1974: 63; Куртева 2007: 221; ГСБКЕ 1983: 220). Към тази група се отнасят глаголи като: *навлизам* (в нов етап), *нагазвам, нагризвам, намразвам, наръфвам* (нещо цяло), *начевам, наяждам* (нещо) и др. (Иванова 1974: 63). При глаголите, обозначаващи преживяване, представката *на-* изразява настъпване на субективно състояние, напр. *нажаля се, натъжа се, накахъря се* и др.[11] Начална фаза на действие може да се предполага и при глаголи като *нахвана се* (с основа за положение), *настана* (при което синтагматичната връзка предполага преход от положение към състояние на наличие) и *наблажа се* (където преходът е от действие към състояние) (Куртева 2007: 221 – 222).

Представка *под-*. Тази представка се характеризира с разнообразни семантични нюанси в съвременния български език. Глаголите с *под-* не се отличават с висока продуктивност, като в случаите, в които изразяват слаба степен на действието (напр. *подсмихна се*), те не следва да се разглеждат като начинателни (Куртева 2007: 221 – 222; ГСБКЕ 1983: 222). Начинателно значение се наблюдава при сравнително ограничен набор глаголи с *под-*, напр. *подбирам, подгонвам, подемам, подземам, подхващам, поднося, подхвана* и др. (Иванова 1974: 115; Куртева 2007: 221). Тъй като начинателната семантика при представката *под-* е слабо продуктивна и ограничена до малка група глаголи, тя не се разглежда като системен словообразувателен модел в съвременния български език.

Представка *с-*. В комбинация с глаголни основи представката *с-* може да изразява значението „правя да се постигне протичане на действието от неговото внезапно начало“ (Куртева 2007: 225), т.е привеждане в начало на действието, често с моментен и неочакван характер. Наред с това тя често функционира и като показател за взаимност

[11] Тук и по-нататък примерите са по Т. Куртева (Куртева 2007: 221 – 222).

между субектите, напр. *сбия се, сборя се, сдърпам се, счепкам се, скарам се, спречкам се* и др.[12] Т. Куртева посочва, че неочаквано настъпване на действието е изразено при глаголи като *слетя, сполетя, споходя* и др. (Куртева 2007: 225). Следва обаче да уточним, че глаголите *слетя, сполетя, споходя* не съдържат представка *с-*, а етимологично *съ-* (праслав. **sъletěti, *sъletją* от **letěti, *letją*) (вж. Български етимологичен речник (онлайн).

Представка *въз-*. Начинателни по значение са глаголите *възбунтувам* и *възбунтувам се* в значение ‘започвам да се бунтувам’[13] (Иванова 1974: 118). Според Т. Куртева представката *въз-* не носи начинателно значение в случаите, когато функционира като маркер за пълнота или резултатност на действието (Куртева 2007: 222). В подобни употреби тя обозначава постигнат резултат или окончателно реализиране на действието, а не начало на процес, напр. *възстановя* (реда), *възродя* (традиция), *възвърна* (спомен)[14].

Представка *в-*. Начинателната семантика не е характерна за представката *в-*. Изключение правят няколко лексикализирани глагола като *встъпя* и *вдетиня*, които се образуват от основи, обозначаващи положение или състояние (Куртева 2007: 222). При тях се изразява встъпване в ново състояние или начало на преход от едно състояние към друго, но тази употреба не е продуктивна и не формира устойчив словообразувателен модел в съвременния български език.

В заключение можем да обобщим, че глаголните представки с начинателна семантика в съвременния български език формират хетерогенна, но ясно очертана група, характеризираща се с различна степен на продуктивност и семантична маркираност (абсолютно начало, интензивност, неочакваност, атенуативност и др.). Представката ***за-*** проявява най-устойчиво и разпознаваемо начинателно значение, често обозначаващо абсолютно начало на действието (*забоботя, забръмча, закретам, запристъпвам* и др.). При ***раз-*** доминира аугментативната (интензивна) семантика, при която действието нерядко е съпътствано от рязко или енергично начало (напр. *разтичам се, разкрещя се, размечтая се* и др.). Представката ***по-*** комбинира ингресивност с компо-

[12] Примерите са по Т. Куртева (Куртева 2007: 225).

[13] Според Речника на българския език (онлайн) *възбунтувам (се)* е синоним на *разбунтувам (се)*, който се образува с начинателната представка *раз-* (https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg).

[14] В посочените примери свършеният вид на глаголите също допринася за изразяването на значението ‘постигнат резултат на действието’, но то не се обуславя единствено от него, а се усилва именно чрез представката *въз-* (бел. авт.).

нент на насочено движение (*погна, помъкна, поведа, полетя* и др.), докато при ***до-*** начинателната стойност възниква предимно в глаголи с клитични местоименни форми, обозначаващи възникване на физиологично или емоционално състояние (*доболява ме, додрямва ми се, доиска ми се, домързява ме* и др.). Представката ***про-*** демонстрира полисемантичност, но сред най-характерните ѝ употреби се откроява означаването на действие с неочаквано или абсолютно начало (*проглеждам, прокапвам, пропушвам, прохождам* и др.). Подобна смесена темпорална и количествена характеристика се наблюдава и при представката ***при-***, при която начинателната семантика често се съчетава с атенуативен оттенък (*придрямва ми се, прикапвам, пригладнея* и др.). Ингресивното значение при ***на-*** е по-слабо изразено и се реализира в ограничен набор глаголи, които маркират начало на действие върху субект или обект, за които то не е било характерно преди (*нагазвам, начевам, нажаля се, натъжа се* и др.). При представката ***под-*** начинателната семантика е слабо продуктивна и обхваща малка и частично лексикализирана група глаголи, поради което не се разглежда като системен словообразувателен модел (*подгонвам, подемам, подхващам, поднося* и др.). Представката ***с-*** може да маркира внезапно начало на действие, често с моментен и неочакван характер, но паралелно с това може да функционира и като маркер за взаимност (*сполетя, споходя*, *сбия се, сборя се* и др.). Начинателната употреба при ***въз-*** и ***в-*** е ограничена и се среща в единични лексикализирани форми (*възбунтувам (се), встъпя, вдетиня*).

Въз основа на направения анализ може да се заключи, че макар начинателната семантика да е относително широко представена в системата на българските префикси, тя е неравномерно разпределена между отделните представки и често е неизменна част от формирането на глаголния вид. Получените резултати още веднъж потвърждават високата степен на многопластовост при глаголната префиксация и предизвикателствата, свързани с определянето на различните начини на действие и тяхната връзка с други аспектуални категории. Смятаме, че всяко бъдещо изследване по темата само би обогатило представените тук изводи и би допринесло за по-нататъшното изясняване на тази комплексна и неоднозначна проблематика.

Литература

Андрейчин 1938/1976: Андрейчин, Л. Начини на изказване. [Andreychin, L. Nachini na izkazvane.] // *Помагало по българска морфология. Глагол.* (Съст.) Пашов, П., Ницолова, Р. София: Наука и изкуство, 1976, 336 – 348.

Атанасова 2016: Атанасова, А. Словообразувателни особености на ингресивните глаголи с префикс *за-*. [Atanasova, A. Slovoobrazuvatelni osobenosti na ingresivnite glagoli s prefiks *za-*.] // *За словото – нови търсения и подходи. Юбилеен сборник в чест на чл.-кор. проф. д.ф.н. Емилия Пернишка.* София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2016, 294 – 300.

Бондарко 1971а: Бондарко, А. В. *Грамматическая категория и контекст.* [Bondarko, A. V. Grammaticheskaya kategoriya i kontekst.] Ленинград: Наука, 1971.

Бондарко 1971б: Бондарко, А. В. Виды глагола и способы действия в русском языке. [Bondarko, A. V. Vidy glagola i sposoby deystviya v russkom yazyke.] // *Русский язык в национальной школе, № 2.* Москва: Академия педагогических наук СССР, 1971, 6 – 17.

Влахова 2001: Влахова, Р. За някои структурно-семантични особености на префигираните глаголи в българския език. [Vlahova, R. Za nyakoi strukturno-semantichni osobenosti na prefigiranite glagoli v balgarskiya ezik.] // *Традиция и съвременност в българския език. Сборник в чест на проф. д-р Л. Андрейчин, чл.-кор. на БАН.* София, 2001, 230 – 234.

ГСБКЕ 1983: Иванова, К., Пашов, П., Станков, В. (ред.). *Граматика на съвременния български книжовен език. Т. 2. Морфология.* [Ivanova, K., Pashov, P., Stankov, V., et al. Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik. T. 2. Morfologiya.] София: Издателство на БАН, 1983.

Земская 1955: Земская, Е. А. Типы одновидовых приставочных глаголов в современном русском языке. [Zamskaya, E. A. Tipy odnovidovyh pristavochnyh glagolov v sovremennom russkom yazyke.] // *Исследования по грамматике русского литературного языка.* Москва: Издательство Академии наук СССР, 1965, 9 – 12.

Иванова 1966: Иванова, К. *Десемантизацията на глаголните представки в съвременния български книжовен език.* [Ivanova, K. Desemantizatsiyata na glagolnite predstavki v savremenniya balgarski knizhoven ezik.] София: Издателство на БАН, 1966.

Иванова 1974: Иванова, К. *Начини на глаголното действие в съвременния български език.* [Ivanova, K. Nachini na glagolnoto deystvie v savremenniya balgarski ezik.] София: Издателство на БАН, 1974.

Куртева 2007: Куртева, Т. *Синтагматика и семантична функция на глаголните представки в съвременния български език.* [Kurteva, T. Sintagmatika i semantichna funktsiya na glagolnite predstavki v savremenniya balgarski ezik.] Велико Търново: Астарта, 2007.

Маслов 1956: Маслов, Ю. С. *Очерк болгарской грамматики*. [Maslov, Yu. S. Ocherk bolgarskoy grammatiki.] Москва: Издательство литературы на иностранных языках, 1956.

Ницолова 2008: Ницолова, Р. *Българска граматика. Морфология.* [Nitsolova, R. Balgarska gramatika. Morfologiya.] София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2008.

Пернишка 1979: Пернишка, Е. Някои прояви на граматична и словообразувателна дефективност при глаголи, образувани с представка *за-*. [Pernishka, E. Nyakoi proyavi na gramatichna i slovoobrazuvatelna defektivnost pri glagoli, obrazuvani s predstavka *za-*.] // *Български език, кн. 4.* София: Институт за български език при БАН, 1979, 304 – 312.

Халачева 1998: Халачева, С. За префиксалните значения при глаголите за звукова самоизява. [Halacheva, S. Za prefiksalnite znacheniya pri glagolite za zvukova samoizyava.] // *Български език, кн. 5.* София: Институт за български език при БАН, 1997 – 1998, 100 – 101.

Чакърова 1999: Чакърова, К. Изразяването на вербална единичност в българския език през призмата на кванторната теория. [Chakarova, K. Izrazyavaneto na verbalna edinichnost v balgarskiya ezik prez prizmata na kvantornata teoriya.] // *25 години Педагогически колеж Пазарджик („Традиции и новаторство в българското образование на границата на две столетия“).* Пловдив: ИК ИТА ЕСТ, 1999, 158 – 162.

Чакърова 2017: Чакърова, К. Семантико-функционална характеристика на българските перфективи. [Chakarova, K. Semantiko-funktsionalna harakteristika na balgarskite perfektivi.] // *Доклади от Юбилейната научна сесия „Съвременни тенденции в езиковедските изследвания“, посветена на 85 години от рождението на проф. д.ф.н. Йордан Пенчев, 10 – 11 ноември 2016 г.* Св. Коева, П. Бъркалова (съст.), Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2017, 82 – 99.

Чакърова 2025: Чакърова, К. *Категорията вид на глагола в съвременния български език.* [Chakarova, K. Kategoriyata vid na glagola v savremenniya balgarski ezik.] Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2025.

Източници

Официален правописен речник на българския език: Мурдаров, В., Александрова, Т., Станчева, Р., Чаралозова, К., Димитрова, М., Викторова, К., Лакова, М., Костадинова, П., Томов, М., Паскалев, Н., Стоилова, И., Атанасова, А. *Официален правописен речник на българския език.* [Murdarov, V., Aleksandrova, T., Stancheva, R., Charalozova, K., Dimitrova, M., Viktorova, K., Lakova, M., Kostadinova, P., Tomov, M., Paskalev, N., Stoilova, I., Atanasova, A. Ofitsialen pravopisen recnnik na balgarskiya ezik.] София: Просвета, 2012.

Онлайн източници

Берон (онлайн): Официален правописен речник на българския език (онлайн) [Beron. Ofitsialen pravopisen rechnik na balgarskiya ezik.]: < https://beron.mon.bg/> (3.11.2025).

Български етимологичен речник (онлайн) [Balgarski etimologichen rechnik.]: <https://ibl.bas.bg/lib/> (2.11.2025).

Речник на българския език (онлайн) [Rechnik na balgarskiya ezik.]: <https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/> (2.11.2025).

ПЛОВДИВСКИ УНИВЕРСИТЕТ „ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ“ – БЪЛГАРИЯ
НАУЧНИ ТРУДОВЕ, ТОМ 63, КН. 1, СБ. А, 2025 – ФИЛОЛОГИЯ,
PAISII HILENDARSKI UNIVERSITY OF PLOVDIV – BULGARIA
RESEARCH PAPERS, VOL. 63, BOOK 1, PART A, 2025 – LANGUAGES AND LITERATURE

DOI 10.69085/ntf2026a148

ОЩЕ ВЕДНЪЖ ЗА ПРОИЗХОДА НА НАРЕЧИЯТА В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Милена Видралска
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

ONCE AGAIN ABOUT THE ORIGIN OF ADVERBS IN THE MODERN BULGARIAN LANGUAGE

Milena Vidralska
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

m.vidralska@uni-plovdiv.bg

Adverbial forms have been an integral part of the typology of speech since ancient linguistic writings, usually remaining outside of the heightened linguistic interest. The traditional finding is that they are often derivatives of other nouns, but practice shows that not only noun groups are at the root of adverbial lexemes, since their formation is based on other parts of speech, other than nominal ones. The main goal is to make a general overview of the linguistic works offering a more detailed analysis of the genesis of adverbial forms, and to revise some of the opinions that include in the class of lexemes expressions with circumstantial meaning, derived from different parts of speech.

Key words: adverbials, parts of speech, genesis

Интересът към произхода на наречията обикновено остава встрани от коментарите за тях, тъй като по-дискусионни се оказват класификациите и типът на лексемите, включени в разреда. Традиционната констатация е, че те често са „производни от други имена“ (Маровска 2023: 45), но практиката показва, че в корена на адвербиалните лексеми могат да стоят не само имена, а и други части на речта или цели конструкции.

Основната цел на настоящия текст е да направи обзорен преглед на лингвистичните трудове, предлагащи по-детайлен анализ на гене-

зиса на адвербиалните форми. Задачата, която си поставяме, е да се ревизират някои от мненията и най-вече тези, които включват в класа словосъчетания с адвербиално значение, производни от различни части на речта. Методите, които ще използваме, са дескриптивен, сравнителен и анализ.

Сред възрожденските и следосвобожденските граматици може би С. Панаретов е първият езиковед, обърнал внимание на произхода на наречията, коментирайки, че почти всяко качествено прилагателно име в ср. р. може да се използва вместо наречие. Той споменава и факта, че някогашните творителни форми от типа на *сбогом, редом, даром, денем* и др. също са причислени към групата на адвербативите (вж. Панаретов 1881). Интересът към генезиса на формите продължава Т. Икономов, според когото „…наречията едно време са били склоняеми части на речта, но от често употребление останали са най-после в една неизменна форма“, уточнявайки, че „всичките почти наречия са производни думи и се произвождат от всичките почти склоняеми части на речта“ (вж. Икономов 1881, цит. по Първев 1975: 321). Няма как да не се съгласим с твърдението на автора, което описва категорично точно дериватологичния потенциал на думите, прилагайки примери за наречия от съществителни имена, като *долу, денем, нощес*; от прилагателни имена, като *месечно, добре, хубаво, пешком*; от числителни имена, като *еднаж, надве*; от местоимения, като *по моему, насам, съвсем*; от глаголи, като *седешком, почти*. Доколко обаче примерите отговарят на действителния произход, е друг въпрос, защото в по-ново време С. Георгиев изтъква именно някои от лексемите като непроизводни думи поради невъзможността да бъде открит коректен източник, свидетелстващ за генезиса им (вж. Георгиев 1983).

Според Хр. Първев (вж. Първев 1975) П. Калканджиев също коментира „генетичните и структурни въпроси“, като предлага описание на стари вкаменели форми, като *вън, винаги, наопаки, вкупом, стоешком, утре, снощи, насаме* и др. Описанието на корените на наречията е изключително подробно, тъй като прилага примери от всяка част на речта, от която потенциално могат да се образуват наречия, а именно: от съществителни имена (*именно, грехота, денем, зиме, наистина* и др.); от прилагателни имена (*добре, силно, навярно, горе* и др.); от числителни имена (*веднъж, първом* и др.); от местоимения (*защо, само, съвсем* и др.); от причастия (*тичешком, мълчешката, скачайки* и др.); от други глаголни форми и изрази (*бозна, на възбог* и др.); от предлози (*напред, напряко* и др.). Изключително адекватна е констатацията на Калканджиев за деепричастията, които той причислява към

адвербативите, а именно, че „…те се отличават от същинските глаголи по това, че не могат да служат за сказуеми в изречението“ (Калканджиев 1936: 262). Прави впечатление и включването на някои други неизменяеми думи, като *между* и *обаче*, но предвид факта, че се използват стари образци, е напълно нормално все още да има смесване на класовете думи. Така авторът обобщава, че няма много наречия, за които да липсва информация за корените им, понеже голяма част от тях могат да бъдат проследени в именната система (вж. Калканджиев 1936: 262). Приложен е и сериозен списък с най-често употребимите адвербативи, както и основни правила и особености при правописа на формите. От съвременна гледна точка може категорично да се твърди, че е налице сериозен приносен труд по отношение на коментираните думи.

Н. Костов започва представянето на наречията с въпроса за произхода им, дефинирайки ги като „закостенели форми от изменяеми части на речта“ (Костов 1939: 161). Уточнява, че обикновено произлизат от други думи, като съществителни, прилагателни, числителни, местоимения, причастия и глаголи, от което проличава задълбоченият интерес и проучване на корените на адвербативите. Коментира и процесите, довели до формирането на лексемите – от една страна, за някои от тях вече е невъзможно да бъде проследена еволюцията на формата, а от друга, за словообразувателните процеси при наречията имаме „пълен ход“, който „…се извършва пред очите ни“ (пак там, стр. 161). Авторът прилага примери, при които вече е трудно да се долови генезисът на формата като наречието *горе*, както и думи като *тихо*, при които ясно личи адективният произход. Споменава и възможността да се образуват адвербиални лексеми с предлози, както и „наречливи (адвербиални) изрази“, изградени от две и повече самостойни думи“, без да приведе примери за тях (пак там, стр. 161).

А. Т.-Балан уточнява, че по „…потекло наречията се основават най-вече върху имена“, върху „причастия като глаголски прилагателни“, върху „везби на имена с предлози“, като съвсем малко са основаните върху предлози (Теодоров-Балан 1940: 283). Споменава и наличието на наречия от „местоименско потекло“, базирани на прилагателни имена, числителни имена, „наречливи изрази“, съставени от предлог и име, като вписва примерите *плаща в брой, под ръка, на глед, наум, остана на сухо* и др. Хаотично е представянето на произхода на наречията, тъй като е преплетено с класификацията на формите по семантика. Уточнени са голяма част от словообразувателните наставки, служещи за оформянето на адвербативите от другите части на речта. В покъсния си труд „Нова българска граматика за всякого“ (Теодоров-Балан

1961) вече представя по-систематизирано формите, уточнявайки, че по „строя си наречията биват“: **прости (първични)** – от типа на *как, така, там, рано*, тъй като не се откриват други, от които са произведени, а и служат за „основни“ за производството на други наречия от тях; **сложни**, образувани от простите с „предлогови или с местоименски представки“ – от типа на *отляво, нагоре, прживе, някак, никак* и др.; **съставни**, които са съставени от „две наречия за едно значение“ – от типа на *горе-долу, малко-много, нагоре-надолу* и др., както и „удвоените за усилено значение“ – като *леко-леко, много-много* и под. Към трите групи вписва и „изрази, служещи като наречие“, които са „**наречливи изрази** (откъм значение)“ или „**изразови наречия** (откъм строй)“ – от типа на *преди всичко, от днес, при ядене, във всякой случай, кажи-речи, тъй или инак* и др. (пак там, стр. 421). Към последната група отнася и съчетанията от предлог с наречие като *от тук, до там; съгласно с, в случай на; по подобие на* и под. Отново във всеки вид наречие (имаме предвид за време, за място, за начин и т.н.) авторът споменава и частите на речта, от които някои от формите произлизат. Забелязва се малко по-ясна структурираност на произхода на адвербативите, но все още липсват ясни групи на отделните корени на формите.

Сравнително подробен за времето си е и прегледът на адвербиалния генезис, който прави С. Стоянов в „Граматика на българския книжовен език“ (Стоянов 1964). Уточнява, че по състав наречията са прости и сложни, прилагайки дериватологичния модел от предлог + друга част на речта, по който се формират сложните. Коментира и произхода от прилагателни, съществителни, числителни имена, глаголи и местоимения, вписвайки и „глаголни изрази“ от типа на *кажи-речи, иди-дойди, кажи го, току-речи* (пак там, стр. 430). Не споменава обаче деепричастията и наречията, за които няма яснота относно основата, върху която са възникнали.

При Л. Андрейчин вече се откроява стегнато и ясно представяне на адвербиалните форми по строеж и по произход. Авторът уточнява, че наречията се образуват най-често от имена, визирайки съществителни, прилагателни и числителни, и от глаголи (Андрейчин 1978: 317). Определя местоименните наречия, образувани с местоименни корени, като „особена група“ и фиксира малък брой лексеми, които „…не се свързват етимологично с други думи от днешния език“ – от типа на *вън, вътре, много* (пак там, стр. 318). Оформя и група сложни наречия, образувани от сливането на прости наречия с предлози или по друг начин, като *нагоре, помежду, сиреч, тоест*. За всяка една от групите дава изключително детайлен анализ: за наречията, произхож-

дащи от съществителни имена, споменава старите падежни форми за местен (*горе, зиме, утре*), творителен (*гърбом, денем*), родителен (*отръки, довечера, снощи*) и винителен падеж (*сутрин, вечер, лятос, днес*); за наречията, произхождащи от прилагателни имена, уточнява наставките, с които са образувани различните форми (*именно, радостно, майсторски, здравата, зле, по моему, тихом*); наречия, произлезли от числителни (*първо, първом, двойно, еднократно, единствено, дваж*); наречия, произлезли от глаголи, или по-точно – от сегашни деятелни причастия (*лежешком, тичешката, изненадващо, кажи-речи, тоест, сякаш*); местоименните наречия (*тук, сега, така, къде, кога, как* и производните им форми, както и форми от типа на *еди-къде си, къде да е, някъде си* и др.). Като сложни наречия Андрейчин определя образуваните с различни предлози, без да се задълбочава в разсъжденията или в привеждането на примери за тях. Авторът не споменава изразяването на адвербиално значение чрез изрази с наречия за разлика от някои свои предшественици.

Най-обстоен по традиция е прегледът, представен в Граматика на съвременния български книжовен език, дело на БАН (вж. ГСБКЕ 1983). Произходът на наречията е коментиран както обобщено в началото на частта, посветена на тях, така и детайлно впоследствие. Посочени са възможните начини за образуване на формите, моделирани в две основни групи: на обикновени и местоименни наречия. Обикновените от своя страна са формирани на базата на съществителни, прилагателни, числителни имена, глаголи, а местоименните се отличават с това, че „…в речта заместват други наречия, т.е. по значение и служба приличат на местоименията, които в речта заместват други имена“ (пак там, стр. 393). Прави впечатление посочването на словообразувателните афикси и особеностите при формирането на адвербативи посредством предлог и друго наречие или име. Ако процесът по загуба на първичното значение не е завършен докрай и формата е останала не със слят, а с разделен правопис, което явно е маркер за финализиране на процеса според авторите, то тогава не се говори за „цялостно оформени думи, а за наречни съчетания“ от типа на *по детски, у дома, от къщи, на топло, на равно, на завет* и др. Това обаче провокира въпроса правописът ли е единственият маркер, който показва дали процесът по адвербиализация е приключен, или не[1]. Не са споменати

[1]Ако проследим някои от съчетанията с предлог и стара падежна форма, като *по моему, по военному, посвоему* и т.н. в последния речник (вж. ОПРБЕ 2012; Гайдарова 2015), ще забележим неоднородност на начините на изписване на форми с идентично значение, което води до объркване.

деепричастията като възможни носители на адвербиално значение, нито са коментирани изрази от типа на *от време на време, от край до край* и т.н., но пък представените „наречни съчетания“ също будят въпроси, свързани с реализацията им в зависимост от контекста.

Според С. Георгиев, който е и авторът, изследвал най-задълбочено наречията до този етап в езика ни, към класа думи се отнасят „повече от 4 хиляди лексеми“, като за част от тях няма яснота за произхода, тъй като „водят началото си от далечното минало“ (Георгиев 1983: 25). Според лингвиста „…едва ли има друга част на речта в българския език, която по своето образуване и лексикално попълване да се поставя в такива многостранни връзки с другите части на речта“ (пак там, стр. 26), като споменаваза илюстрация поглъщането на „застиналите форми на именното склонение, някои форми на глаголите и др.“ (пак там, стр. 26). Георгиев дефинира и начините за образуване на наречията, оформяйки 6 групи за процесите, а именно: формално-смислово лексикализиране, семантична деривация, морфемна деривация, композиране, семантично разчленяване (лексемно обособяване) и адаптиране на наречия (пак там, стр. 26). Към формално-смисловото лексикализиране, уточнено като лексикално-синтактичен начин, авторът причислява образуването и дообогатяването на лексикалния запас на наречията посредством предлозите. Според него не може да става дума за чисто префигиране, а по-скоро за аглутинация, като не изключва възможността предлогът в тези случаи и да е придобил „някои черти на представка“ (пак там, стр. 27). Предлага различни комбинации от сливане на предложни съчетания и на словосъчетания, както и на аглутинация в чист вид чрез частиците *не, -годе, си, -що, ня-, не-*, определяйки процеса като „резултат от прибавяне на някаква формално и семантически неизменяема дума към готова вече форма, която си остава непроменена“ (пак там, стр. 31). Към процесите включва още семантичната деривация (конверсията) от несклоняеми форми, от съществителни имена, от прилагателни имена, причастия, падежни форми, както и фразеологизуване. Подробен е коментарът за всяка една група, но за нас интерес представлява именно последната, която той нарича съставни наречия. Уточнява, че в тяхната структура се открива „йерархия на компонентите“, при която се наблюдава наличие на опорна дума, привличаща другите допълнителни елементи. Прилага за примери форми като *едва ли, сякаш че, като че ли, още веднъж* (с опорна дума наречие); *поради това, без това, при все това* (с опорна дума местоимение). Като по-особен случай определя съчетанията с предлога *по* от типа на *по детски, по спартански*, както и

формите, образувани с прибавянето на краткото възвратно притежателно местоимение *си*, като *помежду си, отпреде си, отгоре му* (пак там, стр. 34). Категорично отрича съчетания от типа на *от време на време* като адвербиални форми – дефинира ги като предложни или атрибутивни словосъчетания с адвербиално значение. Коментира още морфемното образуване, композирането, семантичното разчленяване, а също и морфематичната структура на формите. При него се открива пълната палитра от възможни дериватологични процеси, довели до формиране на адвербативите върху други части на речта или техните комбинации. От друга страна обаче, описаните процеси поставят и нови въпроси, които следва да се анализират по-задълбочено.

М. Москов отрича наличието на първични наречия, а вторичните или т.нар. от него „секундарни адвербативи“ поделя на: субстантивни наречия (*горе, долу*); адективни наречия (*бавно, бързо*); нумерални наречия (*по двама, по трима, веднъж, двойно*); вербални наречия (*стоешком, стоешката*); прономинални наречия (*натам, насам, нататък*). Интересни са твърденията на автора, че за него „тук“ и „там“ са „чисти местоимения“ (Москов 1986: 45), а деепричастията могат да бъдат отнесени към вербалните наречия, но като „…вербоиди се разглеждат при глагола“ (пак там, стр. 45). Москов представя само схематично класификацията и не задълбочава разсъжденията си.

Детайлно е представянето на произхода на наречията при Б. Кръстев, който уточнява, че „…освен наречия-думи съществуват и наречия-изрази“ или наречени още „адвербиални (наречийни) изрази“, като *горе-долу, на всяка цена, в никакъв случай* и др. (Кръстев 1992: 137). Според него повечето адвербиални форми са с корен от имена и глаголи, като вписва различните възможности за образуване от прилагателни имена, съществителни имена, вкаменени форми от тях, от числителни имена, глаголи и деепричастия. Отделя внимание и на местоименните наречия, но споменава към тях и думи като *оттук, отсега, откакто* и др., които са с граничен статут. Твърде схематично е изложението по отношение на произхода на формите, защото не се дават основанията за вписването на някои лексеми към определени словообразователни модели, като тук се визират последните споменати например.

Интересна е констатацията на И. Куцаров в „Съвременен български език“, където авторът уточнява, се част от наречията „представляват лексикални изразители на граматични значения“ (Куцаров 1998: 351). Тях, както и някои от частиците, обединява в група, наречена модификатори, чиято основна функция се реализира в това, че са

„…основни изразни средства на периферииte на функционално-семантичните полета (обединяващи неграматични средства за изразяване на дадено граматично значение)“ (пак там, стр. 351). По състав дефинира лексемите на прости (*вън, вътре, долу*); сложни (*многостранно, нагоре*); съставни (*лека-полека, по братски*). С оглед на произхода им ги подразделя на наречия от прилагателни имена, при които споменава възможните словообразователни афикси за тяхното образуване; наречия от съществителни имена, оформени върху различните остатъци от падежни форми; наречия от числителни имена; наречия от глаголи, присъединявайки и деепричастията тук; наречия от местоимения (местоименни наречия). Авторът не включва фразеологични изрази с адвербиална функция, а уточнява само, че предикативните конструкции от типа на *трудно е, стана тъмно* се основават на синтактична характеристика, от което можем да съдим, че подобно отношение явно има и за изразите, които според някои други езиковеди са с релевантна на наречията функционалност.

Според В. Зидарова между „…изменяемите и неизменяеми(те) думи съществуват случаи на взаимно преливане“ (Зидарова 2007: 200), като за наречията конкретно уточнява, че „…някои наречия са непроизводни думи, но повечето имат прозрачна словообразователна структура“ (пак там, стр. 201). Въвежда и основните изменяеми лексеми, от които се образуват нови форми посредством „префиксално-суфиксални морфеми“, а именно от съществителни, прилагателни, числителни, местоимения и глаголи, т.е. от всички изменяеми части на речта. За разлика от предхождащите я езиковеди тя вписва деепричастията в класа на наречията, без дори да поставя под съмнение принадлежността им. Не откроява изрази с наречия, а само сложни конструкции, изразяващи подобна функционалност (*едва-едва, по старому, от време на време, общо взето*), в които обаче е видимо, че вписва словосъчетания, без да коментира доколко е правилно причисляването им и какъв е начинът за дефинирането им като адвербативи.

Р. Ницолова проследява подробно наречията, образувани чрез конверсия, словообразуване или вкаменени форми от съществителни, прилагателни, числителни, глаголи и предлози. Споменава възможността да има наречия с местоименен произход, но не ги разглежда детайлно сред останалите възможности. Не споменава и изрази с наречия, но със сигурност се разграничава от предишните автори на граматики по включването на предлозите като един от базисните класове думи, служещи за основа за образуване на адвербативи от типа на *наляво, направо, завчера, отпред* и др. (Ницолова 2008: 447).

На базата на представените кратки разсъждения и наблюдения можем да направим следните констатации:

1. Не всички граматици от Възраждането до днес обръщат внимание на произхода на адвербиалните форми, което поставя въпроса дали причината е неосъзнаването на производния им характер, или пък маргинализирането на темата се дължи на приемането на въпроса за ясен и категоричен, с което не сме напълно съгласни. Забелязват се немалко случаи на вписване на лексеми и словосъчетания, чието място и произход не съответстват на класификационните характеристики на класа лексеми.

2. Някои езиковеди включват т. нар. „наречливи изрази“, като дори самото название декларира колебливия им статут – дали са синтактично, морфологично, или пък лексикално средство за изразяване на обстоятелствени функции. Изключително често към наречията се причисляват словосъчетания от предлог плюс друга част на речта, изразяващи обстоятелствени функции. Няма спор, че те са заложени в семантичната основа на адвербативите, но както уточнява и В. Маровска, те са словосъчетания (вж. Маровска 2023: 45), а не единна лексикална цялост и това би следвало да ги изключи от чистия морфологичен начин за експлициране на адвербиално значение и да ги препрати към синтактичните конструкции. За изразите, които са придобили статут на устойчиви словосъчетания, е допустимо да бъдат причислени като фразеологични единици за изразяване на адвербиална функционалност, но само когато говорим за ядрени и периферийни средства при изразяването на определено граматично значение, а за всички останали случаи е нужно да се приложи единен критерий. Със сигурност не смятаме правописа на конструкциите за достатъчно коректен критерий за класифицирането им, тъй като на този етап в езика ни форми от типа на *по моему, по нашему, по вашему, по твоему, по тяхному, по войнишки, по човешки, по женски* и др. се пишат разделно, но *посвоему, постарому, поновому* се изписват слято (вж. ОПРБЕ 2012; Гайдарова 2015). Няма как да твърдим, че при едните е завършил процесът по осъзнаване на смисловата и функционалната единност на формите и затова се пишат слято, а при другите процесът е все още незавършен и поради това се изписват разделно (вж. ГСБКЕ 1983). Също така не е коректно да бъдат класифицирани като съставни наречия словосъчетанията само поради факта, че изразяват обстоятелствена функция на изреченско равнище, защото по тази логика и други комбинации биха се вписали в езика, без да имат морфологичните основания за това.

3. Необходимо е да се прецизират дефинициите, свързани с адвербиалния генезис, така че да бъдат включени всички възможни класове думи, служещи за база за образуване на формите, а не само именният клас, който по традиция се споменава. Важен въпрос ще бъде и този за деепричастията, които в продължение на години са отнасяни както към глаголите поради произхода си, така и към наречията заради функционалната си роля. Ние застъпваме позицията, че те са част от класа на адвербативите, защото отговарят на признака неизменяемост от морфологична гледна точка, на семантичните характеристики да изразяват признаковост спрямо успоредно действие – от лексикална, и на невъзможност да изпълняват функция на сказуемо – от синтактична гледна точка. Това, че имат вербален производен характер, не изключва възможността да принадлежат към друга част на речта, както забелязваме и от производния характер на наречията в цялост.

4. Необходимо е и ревизиране на статута на местоименните наречия, защото те са вписани в класа на наречията заради произхода си, но винаги са маргинализирани от основните класификации при представянето на адвербативите.

5. И не на последно място – напълно отхвърляме причисляването на изрази от типа на *от време на време, още веднъж, при все това, без това, от къщи* към същинските експликатори на адвербиалността, защото, макар да отговарят на семантичния критерий за наречията, те не се вписват като неизменяеми лексеми от морфологична гледна точка и имат зависима изреченска реализация от синтактична гледна точка.

Литература

Андрейчин 1978: Андрейчин, Л. *Основна българска граматика.* [Andreychin, L. Osnovna balgarska gramatika.] София: Наука и изкуство, 1978.

Гайдарова 2015: Гайдарова, Т. *Новото в новия български правописен речник.* [Gaydarova, T. Novoto v noviya balgarski pravopisen rechnik.] Пловдив: Контекст, 2015.

Георгиев 1983: Георгиев, С. *Морфология на съвременния български език (неизменяеми думи).* [Georgiev, S. Morfologiya na savremenniya balgarski ezik (neizmenyaemi dumi).] София: Наука и изкуство, 1983.

ГСБКЕ 1983: ГСБКЕ, *Граматика на съвременния български книжовен език.* [GSBKE. Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik.] София: Издателство на Българската академия на науките, 1983.

Зидарова 2007: Зидарова, В. *Български език.* [Zidarova, V. Balgarski ezik.] Пловдив: Контекст, 2007.

Икономов 1881: Икономов, Т. *Българска граматика.* [Ikonomov, T. Balgarska gramatika.] Пловдив, София, Русчук: Христо Г. Данов, 1881.

Калканджиев 1936: Калканджиев, П. С. *Кратка българска граматика.* [Kalkandzhiev, P. S. Kratka balgarska gramatika.] Пловдив: Левски, 1936.

Костов 1939: Костов, Н. *Българска граматика от Никола Костов.* [Kostov, N. Balgarska gramatika ot Nikola Kostov.] София: Казанлъшка долина, 1939.

Кръстев 1992: Кръстев, Б. *Граматика за всички (Популярно описание на българския език).* [Krastev, B. Gramatika za vsichki (Populyarno opisanie na balgarskiya ezik).] София: Наука и изкуство, 1992.

Куцаров 1998: Куцаров, И. *Съвременен български език.* [Kutsarov. I. Savremenen balgarski ezik.] София: Петър Берон, 1998.

Маровска 2023: Маровска, В. *Особености на граматикализацията в българския език.* [Marovska, V. Osobenosti v gramatikalizatsiyata v balgarskiya ezik.] Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2023.

Москов 1986: Москов, М. Проблемът за частите на речта. [Moskov, M. Problemat za chastite na rechta.] // *Български език и литература, кн. 2*. София: Министерство на народната просвета и ЦК на Съюза на българските учители, 1986, 37 – 42.

Ницолова 2008: Ницолова, Р. *Българска граматика.* [Nitsolova, R. Balgarska gramatika.] София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2008.

Панаретов 1881: Панаретов, С. *Българска граматика от С. Панаретов.* [Panaretov, S. Balgarska gramatika ot S. Panaretov.] Цариград, 1881.

ОПРБЕ 2012: ОПРБЕ, *Официален правописен речник на българския език.* [OPRBE. Ofitsialen pravopisen rechnik na balgarskiya ezik.] София: Просвета, 2012.

Първев 1975: Първев, Х. *Очерк по история на българската граматика.* [Parvev, H. Ocherk po istoriya na balgarskata gramatika.] София: Наука и изкуство, 1975.

Стоянов 1993: Стоянов, С. *Граматика на българския книжовен език.* [Stoyanov, S. Gramatika na balgarskiya knizhoven ezik.] София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1993.

Теодоров-Балан 1940: Теодоров-Балан, А. *Нова българска граматика.* [Teodorov-Balan, A. Nova balgarska gramatika.] София: Т. Ф. Чипев, 1940.

Теодоров-Балан 1961: Теодоров-Балан, А. *Нова българска граматика за всякого.* [Teodorov-Balan, A. Nova balgarska gramatika za vsyakogo.] София: Издание на Българска академия на науките, 1961.

ПЛОВДИВСКИ УНИВЕРСИТЕТ „ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ“ – БЪЛГАРИЯ
НАУЧНИ ТРУДОВЕ, ТОМ 63, КН. 1, СБ. А, 2025 – ФИЛОЛОГИЯ,
PAISII HILENDARSKI UNIVERSITY OF PLOVDIV – BULGARIA
RESEARCH PAPERS, VOL. 63, BOOK 1, PART A, 2025 – LANGUAGES AND LITERATURE

DOI 10.69085/ntf2026a159

ВРЪЗКИ МЕЖДУ ПРЕДПОЧИТАНИЯТА КЪМ ДОСТОВЕРНОСТТА НА ИЗКАЗВАНИЯ С ЧЕТИРИТЕ ЕВИДЕНЦИАЛА В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК И ФАКТОРА *ВИД СПЕЦИАЛНОСТ* (ВЪРХУ ДАННИ ОТ АНКЕТНО ДОПИТВАНЕ)

Красимира Алексова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

CORRELATIONS BETWEEN PREFERENCES FOR THE RELIABILITY OF UTTERANCES WITH THE FOUR EVIDENTIALS IN BULGARIAN AND THE FACTOR OF *ACADEMIC SPECIALIZATION* (BASED ON SURVEY DATA)

Krasimira Aleksova
St. Kliment Ohridski University of Sofia

krasimira_aleksova@slav.uni-sofia.bg

In the theoretical framework of the paper, we adopt the view that the Bulgarian evidentiality system is a four-member category. Demonstrating its modal nature, in our view, must be based not only on analyses of empirical material and theoretical argumentation, but also on evidence derived through methods of perceptual linguistics. The paper seeks statistically substantiated correlations between the evaluations of differences in reliability across six pairs of utterances, representing the maximum number of combinations of the four evidentials (treated as the dependent variable), and the factor of specialization, defined by the presence or absence of linguistic knowledge (treated as the independent variable). The analyses are based on data from a non-representative survey conducted among 950 respondents in the period June – September 2024.

***Key words*:** evidentiality, indicative, conclusive, renarrative, dubitative, modern Bulgarian, perceptual linguistics

1. Въведение и теоретични основи

В теоретичната основа на настоящото изследване стои виждането, че българският език притежава четиричленна евиденциална глаголна категория, включваща индикатив (удостоверителни, тестемониални форми), конклузив (инференциал, умозаключителни форми), ренаратив (преизказни форми) и дубитатив (недоверчиви форми). Тази гледна точка застъпват немалко учени (Алексова 2023; Герджиков 1977, 1984; Москова 2021; Нинова 2016; Ницолова 2007, 2008; Търпоманова 2015 и др.), като не липсват и виждания, че категорията включва три евиденциала, т.е. изключва се дубитативът като самостоятелен евиденциал. Според М. Макарцев дубитативът е в периферията на семантичната зона на евиденциалността (Макарцев 2014: 45 – 49), а С. Конедарева го присъединява към конструкциите, с които се изразява несъщинска евиденциалност (Конедарева 2015: 27 – 28). Добре познато е мнението на Ив. Куцаров, който смята, че умозаключителните форми имат статуса на наклонение, а преизказните форми са маркираната грамема в самостоятелна двучленна глаголна категория, назована *вид на изказването* (Куцаров 2007). Тук се ограничаваме само до най-общ поглед върху мненията, защото анализът им не е пряка цел на изследването.

От съществена значимост за настоящата работа е теоретичният въпрос дали българската евиденциална категория притежава модален характер. Изследвания с типологичен характер дават основание на авторите да твърдят, че съществуват езици, в които евиденциалността и епистемичната модалност са две различни категориални полета (вж. повече у Айхенвалд 2004 и в Световния атлас на езиковите структури WALS https://wals.info/feature/77A#2/18.0/149.8). Изследователи сочат епистемични употреби на някои евиденциали в различни езици. Съществуват и мнения, според които евиденциалността и епистемичността се препокриват частично, а също така – че двете се включват в категория от по-висок ранг (вж. прегледа на мненията напр. у Алексова 2023 и Москова 2021).

Опирайки се на съществуващите виждания за отношенията между евиденциалността и епистемичната модалност, можем да очертаем четири сценария по отношение на българския език: евиденциалността в българския език не влиза в рамките на епистемичната модалност; евиденциалната категория в българския е модализирана; съществува частично препокриване между евиденциалността и епистемичната модалност, като модален характер имат субективните евиденциали – конклу-

зивът и дубитативът; и накрая, но не и на последно място – българската евиденциална категория се отличава с изцяло модален характер.

В това изследване приемаме последното виждане, тъй като всеки един от четирите евиденциала се отличава с епистемичен характер: с неминалите времена в индикатива се изразява непроблематична информация с достоверностен характер, а с миналите времена на индикатива се представя изказване със свидетелска позиция на говорещия; конклузивът предава субективно собствено твърдение, заключение, обобщение и в този широк смисъл – умозаключение; ренаративът сигнализира, че говорещият не се ангажира с достоверността на препредаваното чуждо изказване, като в конкретните контексти това може да се конкретизира до неоспорване или солидаризиране с достоверността или обратното – дезангажиране, дистанциране и дори отхвърляне на надеждността на предаваната чужда информация; дубитативът изразява субективна резервираност на говорещия/пишещия към препредавано чуждо изказване.

Ако българската евиденциална категория бъде дефинирана като „модализирана“, то това предполага наличие в диахронията на процес на модализиране с начален етап немодален характер на евиденциалността. Наличието на първоначална немодална евиденциалност в българския език е спорно, а и трудно доказуемо, ако се вземе предвид, че отправната точка на възникване на евиденциалността е транспозиция на перфекта в полето на аориста и че в следващия етап от граматикализацията се оформя парадигмата на един-единствен опосредстван евиденциал, с който се изразява и умозаключение, и преизказване (вж. Герджиков 1984: 252 – 261).

Тези теоретични основи предпоставят основния обект на изследване – разликите между изразяваната степен на достоверност от четирите български евиденциала според носители на българския език като първи. Избран бе за водещ перцептуалният подход, който дава възможност да се изследва не позицията на говорещия за достоверността на собственото му изказване, а виждането на различни родноезикови реципиенти за изразяваната степен на достоверност на изказвания с различни евиденциали.

Конкретният предмет на разглеждане са връзките между предпочитанията на реципиентите към достоверността на двойки изказвания с различни евиденциали и фактора *вид специалност* според наличието или отсъствието на специализирани езиковедски познания.

Основната цел е доказване или отхвърляне на хипотезата, че видът специалност (филологическа или нефилологическа) оказва въздействие върху оценките на респондентите за достоверностните разлики между 6

комбинации на евиденциалите в българския език. Водещата задача е да се открие в какво се състоят статистически доказаните връзки между достоверностните предпочитания и вида специалност.

2. Анкетното допитване

Реализацията на представената основна цел се извършва въз основа на резултатите от непредставително анкетно допитване, реализирано по метода на отзовалите се. То е проведено през периода юни – септември 2024 г., като в него се включиха 950 носители на българския език като първи. Анкетата няма национално представителен характер, тъй като не се основава на представително установени извадки по определени социално-демографски характеристики на езиковите носители. Това означава, че анализите, обобщенията и изводите тук важат само за изследваната група респонденти.

Във въпросника на анкетата се съдържат шест експериментални текста, описващи ситуации, в които общуват последователно трима участници. Във всеки от текстовете участник А търси обект или лице/лица, като, за да го/ги намери, пита поотделно други две лица (В и С). Отговорите на В и С съдържат както различни евиденциали, така и различни, но еднакво възможни според ситуационното описание локации на издирваните обекти или лица. Анкетираните са запитани на кого – В или С, е повярвал А. Тези експериментални условия предполагат респондентите да представят при перцепция на описаните ситуации своята оценка за по-голямата достоверност, надеждност на едно от двете изказвания (за всеки от 6-те текста), съдържащи различни евиденциални форми. А това означава, че анкетираните изразяват своето предпочитание за по-голямата степен на изразявана достоверност на един от всяка двойка евиденциали.

Експерименталните текстове са 6, което отговаря на броя комбинации между всеки 2 от четирите евиденциала в българския език. Отговорите на В и С в три от текстовете съдържат различаващи се евиденциални форми на бъдеще време, предпочетено, за да се избегне както евентуалното възприемане на бъдеще време в миналото като изразяващо контрафактивност и/или хипотетичност, така и съвпадението на индикативния перфект и конклузивния аорист. В другите три текста – тези, в които един от отговорите (на В или на С) включва конклузив, глаголните форми са в имперфект, тъй като конклузивът на бъдеще време има само адмиративен характер, което го прави неподходящ да се противопостави на друга неекспресивна евиденциална употреба. Решението част от си-

туациите да бъдат с глагол в бъдеще време, а други в имперфект, дава възможност да се проследи значимостта на още едно признаково противопоставяне – свидетелска позиция на говорещия (при имперфекта) : нерелевантност на противопоставянето свидетелска : несвидетелска позиция (при бъдеще време).

По-долу е представен един от шестте експериментални текста.

Във фирмата, в която работи Симеон, предстои да се проведе важна среща с клиенти и Симеон задължително трябва да участва. Преди срещата Симеон е изцяло зает с подготовката на документите и едва когато идва време за началото ѝ, установява, че не знае в коя зала ще се проведе. Симеон пита своята колежка Таня дали знае къде ще чакат клиентите.

Таня отговаря:

– Щели да чакат в зала 2.

В коридора Симеон среща своята колежка Вяра и пита и нея.

Вяра отговаря:

– Ще чакат в зала 5.

И двете зали имат напълно еднакви характеристики и се ползват наравно за провеждането на срещи във фирмата, но са в различни посоки. За Симеон е важно да стигне бързо, затова трябва да реши кого да послуша.

На кого според Вас е повярвал Симеон?

– На Таня

– На Вяра

Обобщеното представяне на резултатите, показващи предпочитанията на респондентите към достоверността на всеки от двата евиденциала в шестте текста, може да се види в Таблица 1.

Таблица 1

Ситуации	Предпочитания към противопоставящи се евиденциали в проценти		Достоверностна дистанция
1	Индикатив – 91.68%	Конклузив – 8.32%	83.36
2	Ренаратив – 86.74%	Дубитатив – 13.26%	73.48
3	Конклузив – 84.42%	Дубитатив – 15.58%	68.84
4	Конклузив – 58%	Ренаратив – 42%	16
5	Индикатив – 92.53%	Ренаратив – 7.47%	85.06
6	Индикатив – 90%	Дубитатив – 10%	80

Ако бъде въведено понятието *достоверностна дистанция*, измерваща се чрез разликата между процента анкетирани, доверили се на

едното и на другото от двете изказвания с различни евиденциали, то тогава става ясно, че най-голяма е достоверностната дистанция между индикатива и ренаратива (92.53% : 7.47%), следвана от индикатива и конклузива (91.68% : 8.32%). Може да се каже, че достоверностната дистанция в двата случая е от един и същ порядък. По-малка е достоверностната дистанция между индикатива и дубитатива (90% : 10%), което не е учудващо, тъй като е напълно възможно относително по-голям процент респонденти да се доверят на изказаното с дубитатива резервирано отношение към чуждо изказване (10%), отколкото на препредаването на чуждо изказване чрез ренаратива (7.47%) или на субективното собствено твърдение, извод, умозаключение чрез конклузива (8.32%). Коментираните достоверностни дистанции между индикатива и трите косвени евиденциала могат да се обособят в отделна група.

Втората група оформят достоверностните дистанции между косвените евиденциали. От Таблица 1 се вижда, че в тази група влизат две двойки евиденциали, в които достоверностните различия са между 73% и 68%. Изказването с ренаратив е оценено като по-достоверно от 86.74% от респондентите, когато се противопоставя на дубитатива (13.26%). Подобна е достоверностната дистанция между конклузива и дубитатива (84.42% : 15.58%).

Самостоятелна група се формира въз основа на достоверностната дистанция между конклузива и ренаратива (58% : 42%). Тя е малка, което говори, че за анкетираните между собственото субективно твърдение, извод, умозаключение (конклузив) и препредаването на чуждо изказване (ренаратив) няма значима разлика в достоверността, въпреки че съществуват малко повече анкетирани, предпочели изказването с конклузив като по-достоверно. А това означава, че между признаците *субективност* (носен от конклузива) и *преизказност* (носен от ренаратива) няма ясно очертана йерархия по степен на достоверност. Подчертаваме, че тези изводи важат само за настоящата анкета, макар че резултати от предходни непредставителни анкетни допитвания (Алексова 2018; 2019) също подкрепят настоящите изводи.

3. Връзки между оценките за достоверността и признака *вид специалност*

За да бъдат изследвани връзките между оценките за разликите в достоверността на двойките евиденциали, разглеждани като зависими променливи, и *вида специалност* според наличието или липсата на филологически познания, възприета като независима променлива, бяха

направени 6 хи-квадрат анализа (вж. за него Гоев, Бошнаков, Тошева, Харалампиев, Бозев 2019, 117 – 127). Зависимите променливи имат две равнища: два различни евиденциала (в 6 възможни комбинации). Независимата променлива *вид на специалността* според липсата или наличието на специализирани езиковедски познания има три равнища: *нефилологическа специалност* (по-нататък НФС), *филологическа специалност* (по-нататък ФС), *ученик/-чка без придобита специалност* (по-нататък УБС). Анкетираните без филологическа специалност са 48.2% от всички респонденти, с филологическа специалност – 49.4%, а учениците без придобита специалност – 2.4%. Тъй като анкетата е реализирана от екип филолози от Софийския университет „Св. Климент Охридски“ и Института за български език „Проф. Л. Андрейчин“, е обяснимо наличието на немалък процент филолози, до които е достигнала по метода на отзовалите се на анкетното допитване.

Проверката на статистическите хипотези за наличие или липса на връзка се прави въз основа на равнището на значимост (по-нататък РЗ) – ако то е по-малко от риска за грешка $\alpha = 0.05$, нулевата хипотеза за липса на връзка се отхвърля и се приема за вярна алтернативната хипотеза за наличие на връзка между независимите и зависимите променливи. За извършените 6 хи-квадрат анализа са изпълнени трите изисквания[1] за прилагането му. При доказано наличие на статистически значима връзка между зависимата и независимата променлива се измерва и силата на връзката чрез коефициента на Крамер (К), който следва да има равнище на значимост (Approximate Significance), по-малко от риска за грешка $\alpha = 0.05$ (Гоев, Бошнаков, Тошева, Харалампиев, Бозев 2019: 119 – 120). Тук е приета следната скала за измерване на силата на връзката: от 0 до 0.3 – слаба връзка, от 0.3 до 0.7 – средна, над 0.7 – силна (вж. Гоев, Бошнаков, Тошева, Харалампиев, Бозев 2019: 119).

Между достоверностните различия конклузив : индикатив според отговорите на анкетираните и независимата променлива *вид специалност* съществува статистически значима връзка, тъй като РЗ е 0.000, което е по-малко от риска за грешка 0.05. Коефициентът на Крамер има стойност 0.160, а това означава, че връзката е слаба. Тя се изразява във факта, че сред филолозите съществува по-висок процент доверили се на изказването с индикатив – 96.2%, отколкото сред нефилолозите (87.3%) и учениците (87%).

[1] Изискванията са следните: теоретичните стойности за всяка клетка да не са по-малки от 1; „ако има стойности на теоретичните честоти, по-малки от 5, те да не са в повече от 20% от клетките“; „обемът на извадката да е най-малко 50“ (Гоев, Бошнаков, Тошева, Харалампиев, Бозев 2019: 119), а в настоящия случай тя е 950.

Статистически значима връзка съществува според стойността на РЗ = 0,0065 между оценките за достоверността на изказвания с ренаратив и съответно с дубитатив и независимата променлива *вид специалност*. Връзката е слаба по сила, тъй като К = 0.096. Конкретен израз тази връзка намира във факта, че относително по-голям процент филолози (90%), отколкото нефилолози (83.4%) и ученици (87%), са предпочели ренаративните форми като изразяващи по-висока степен на достоверност.

Независимата променлива *вид специалност* и предпочитанията към достоверността на изказването с индикатив срещу изказването с дубитатив се намират в статистически значима връзка, ако се вземе предвид РЗ = 0.000. Връзката отново е слаба, за което говори К = 0.148. Както и при коментираните вече връзки, и тук сред филолозите има по-висок процент (94%) предпочели изказването с индикатив като по-достоверно от изказването с дубитатив, отколкото сред нефилолозите (86.7%) и учениците (73.9%).

Според стойността на РЗ = 0.000 статистически значима връзка съществува между оценките на респондентите за достоверностните разлики между конклузива и дубитатива и независимата променлива *вид специалност*. Връзката е слаба според стойността на К = 0.136. Сред филолозите има по-голям процент респонденти (89.3% от тях), които са предпочели като по-достоверно изказването с конклузив пред изказването с дубитатив, в съпоставка със съответните проценти сред нефилолозите (79.9%) и учениците (73.9%).

Предпочитанията към достоверността на индикатива в съпоставка с достоверността на изказването с ренаратив, определени като зависима променлива, и независимата променлива *вид специалност* са в статистически значима връзка, което се доказва от РЗ = 0,0185. К е 0.083, което сочи слаба по сила връзка. Тя се изразява във факта, че отново сред филолозите има по-висок процент (94.7%) доверили се на изказването с индикатив, а не с ренаратив в съпоставка с процентите в групите на нефилолозите (90.6%) и учениците (87%).

Особен интерес представлява изследването на връзката между предпочитанията към достоверността на изказване с ренаратив срещу изказване с конклузив и независимата променлива *вид специалност*. Според РЗ = 0.0095 може да се приеме наличието на връзка, която следва да се определи като слаба, тъй като К = 0.091. Връзката намира конкретен израз в следните процентни отношения: сред учениците е най-висок процентът, предпочели като по-достоверно изказването с конклузив

пред изказването с ренаратив (69.6%), след тях се нареждат филолозите (61.8%), а най-нисък е процентът сред нефилолозите (53.5%).

Резултатите от 6-те хи-квадрат анализа дават основание да се направят следните наблюдения и изводи, валидни за настоящото анкетно допитване. Сред респондентите с филологическа специалност има по-голям процент, отколкото сред нефилолозите и учениците без специалност, предпочитащи индикативните форми като изразяващи по-голяма степен на достоверност, отколкото всеки от трите косвени евиденциала (конклузива, ренаратива и дубитатива). Сред филолозите, в съпоставка с групите на нефилолозите и учениците, е по-голям процентът на доверилите се на конклузива или на ренаратива, когато всеки от тези два евиденциала се противопоставя на дубитатива. Тези факти говорят, че сред анкетираните с филологическо образование има по-голям процент доверяващи се при перцепция на 5 от 6-те комуникативни ситуации на най-ниско или по-ниско маркираните евиденциали. Сред респондентите филолози в съпоставка с нефилолозите съществува относително по-голям процент предпочитащи като изразяващо по-висока степен на достоверност изказването с конклузив, когато то се противопоставя на изказване с ренаратив. Явно сред тях има повече анкетирани, за които признакът *субективност*, с който е маркиран конклузивът, предпоставя оценка за по-висока степен на достоверност в съпоставка с признака *преизказност*, носен от ренаративните форми. Трябва да се посочи, че сред учениците достоверностните предпочитания към конклузива, противопоставен на ренаратива, са най-висок процент.

4. Заключение

Представените и коментирани резултати от анкетното допитване, макар и национално непредставително, дават възможност за широк кръг заключения и изводи. Тук се концентрираме само върху някои от тях.

Данните (вж. Таблица 1) сочат, че напълно очаквано индикативът е оценен като изразяващ по-висока степен на достоверност в съпоставка с трите косвени евиденциала. Това е вярно и когато глаголното време е от плана на миналото (в имперфект) и изразява свидетелска позиция на говорещия (в двойката индикатив : конклузив), и когато глаголът е в бъдеще време (в двойките индикатив : ренаратив и индикатив : дубитатив), а при него, като време от неминалия план, не е релевантно да се говори за свидетелска или несвидетелска позиция. Сред филолозите има по-голям процент дали предпочитания към изразяваната сте-

пен на достоверност на индикатива, когато се противопоставя на трите косвени евиденциала.

Тези данни, а и оценките за по-висока степен на достоверност на ренаратива и конклузива, всеки спрямо дубитатива, дават основание да се каже, че достоверностните предпочитания на респондентите всъщност отговарят пряко на степента на семантична маркираност. Индикативът, немаркиран по признаците *субективност* и *преизказност*, е оценяван като изразяващ значително по-висока степен на достоверност от трите косвени евиденциала. Конклузивът, маркиран по *субективност*, е предпочитан като изразяващ по-висока степен на достоверност от дубитатива, носещ признаците *субективност* и *преизказност*. Ренаративът от своя страна, изразяващ признака *преизказност*, е предпочитан като изразяващ по-висока степен на достоверност, отколкото дубитатива. Във всички тези случаи сред филолозите има по-голям процент отдаващи предпочитание към максимално немаркирания евиденциал (индикатива) или към по-малко маркирания евиденциал в двойките конклузив : дубитатив и ренаратив : дубитатив.

Най-голям интерес от теоретична гледна точка предизвикват резултатите за достоверностните дистанции между ренаратива и конклузива, които са единично, но противоположно маркирани: ренаративът носи диференциатора *преизказност*, а конклузивът – *субективност*. Когато тези два евиденциала са противопоставени, изказването с конклузив е предпочетено като малко по-достоверно, по-надеждно (конклузив – 58%, ренаратив – 42%). Тези данни говорят, че съществена разлика между достоверността, изразявана с конклузива и с ренаратива, не може да бъде открита. А това не разрешава да се каже, че между признаците *субективност* и *преизказност* съществува някаква значима йерархия по степен на достоверност. Трябва обаче да се посочи, че сред учениците и филолозите в сравнение с нефилолозите е по-висок процентът на предпочитащите изказването с конклузив като по-достоверно в съпоставка с изказването с ренаратив (ученици – 69.6%, филолози – 61.8%, нефилолози – 53.5%). Може да се предположи, че сред младите поколения респонденти и донякъде сред филолозите има тенденция субективното твърдение, умозаключение, обобщение (конклузивът) да се възприема като по-достоверностно, отколкото ренаративното изказване.

Резултатите от настоящото анкетно допитване убеждават, че перцептуалният подход дава възможност да се изследва възприемането на езиковите феномени от носители на езика като първи. Чрез прилагането му се получава информация не за гледната точка на говорещия и неговите комуникативни намерения, когато използва различни евиденци-

али, а за оценката на възприемащия изказването и неговата позиция за реализацията на комуникативните намерения на говорещия. Несъмнено опирането на перцепцията на езиковите факти допринася за верифицирането на ред изследователски лингвистични хипотези.

Благодарности и финансиране

Това изследване е финансирано от Европейския съюз – NextGenerationEU, чрез Националния план за възстановяване и устойчивост на Република България, проект SUMMIT BG-RRP-2.004-0008-C01.

Литература

Алексова 2018: Алексова, Кр. Косвени евиденциали и степени на достоверност (върху материал от българския език). [Aleksova, Kr. Kosveni evidentsiali i stepeni na dostovernost (varhu material ot balgarskiya ezik).] // *Езиков свят*. Т. 16, кн. 2, Благоевград: Университетско издателство „Неофит Рилски“, 2018, 133 – 141.

Алексова 2019: Алексова, Кр. Оценки за изразяваната от евиденциалните субкатегории степен на достоверност. [Aleksova, Kr. Otsenki za izrazyavanata ot evidentsialnite subkategorii stepen na dostovernost.] // Илиева, М. (отг. ред.) *Aut inveniam viam, aut faciam. Сборник в чест на чл.-кор. проф. д.ф.н. Стоян Буров*. В. Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“, 2019, 127 – 140.

Алексова 2023: Алексова, Кр. *Дубитативът в съвременния български език*. [Aleksova, Kr. Dubitativat v savremenniya balgarski ezik.] София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2023.

Герджиков 1977: Герджиков, Г. Една специфична глаголна категория в съвременния български език (Категорията „ангажираност на говорещия с изказването на действието”). [Gerdzhikov, G. Edna spetsifichna glagolna kategoriya v savremenniya balgarski ezik (Kategoriyata „angazhiranost na govoreshtiya s izkazvaneto na deystvieto“).] // *Годишник на Софийския университет, Факултет по славянски филологии*. Т. 69, 2, София: Университетска печатница, 1977, 5 – 68.

Герджиков 1984: Герджиков, Г. *Преизказването на глаголното действие в българския език.* [Gerdzhikov, G. Preizkazvaneto na glagolnoto deystvie v balgarskiya ezik.] София: Наука и изкуство, 1984.

Конедарева, 2015: Конедарева, С. Евиденциалността в българския език – типологичен аспект. Автореферат на дисертация за придобиване на

образователната и научна степен „доктор“. [Konedareva, S. Evidentsialnostta v balgarskiya ezik – tipologicheski aspekt. Avtoreferat na disertatsiya za pridobivane na obrazovatelnata i nauchna stepen „doctor“.] Благоевград, 2015. <http://rd.swu.bg/media/37429/avtoreferat.pdf> (29.11.2021).

Куцаров 2007: Куцаров, Ив. *Теоретична граматика на българския език. Морфология.* [Kutsarov, Iv. Teoretichna gramatika na balgarskiya ezik. Morfologiya.] Пловдив: Университетско издателство „Паисий Хилендарски“, 2007.

Макарцев 2014: Макарцев, М. *Эвиденциальность в пространстве балканского текста*. [Makartsev, M. Evidentsial'nost' v prostranstve balkanskogo teksta.] Москва, Санкт-Петербург: Нестор-История, 2014.

Москова 2021: Москова, М. *Конклузивът в съвременния български език*. Дисертация за придобиване на образователната и научна степен „доктор“. [Moskova, M. Konkluzivat v savremenniya balgarski ezik. Disertatsiya za pridobivane na obrazovatelnata i nauchna stepen „doktor“.] (Ръкопис).

Нинова 2016: Нинова, Г. *Генезис и семантика на адмиратива в български и албански.* (Автореферат на дисертация за присъждане на образователната и научна степен „доктор“). [Ninova, G. Genezis i semantika na admirativa v balgarski i albanski. (Avtoreferat na disertatsiya za prisazhdane na obrazovatelnata i nauchna stepen „doktor“).] <https://www.uni-sofia.bg/index.php/bul/layout/set/print/content/view/full/183167> (29.11.2021).

Ницолова 2007: Ницолова, Р. Модализованная эвиденциальная система болгарского языка. [Nitsolova, R. Modalizovannaya evidentsial'naya sistema bolgarskogo yazyka.] // Храковский, В., отг. ред. *Эвиденциальность в языках Европы и Азии.* Санкт-Петербург: Наука, 2007, 107 – 197.

Ницолова 2008: Ницолова, Р. *Българска граматика. Морфология*. [Nitsolova, R. Balgarska gramatika. Morfologiya.] София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2008.

Търпоманова 2015: Търпоманова, Ек. *Евиденциалност в балканските езици: български и албански*. [Tarpomanova, Ek. Evidentsialnost v balkanskite ezitsi: balgarski i albanski.] София: ИК „Ни плюс“, 2015.

ПЛОВДИВСКИ УНИВЕРСИТЕТ „ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ“ – БЪЛГАРИЯ
НАУЧНИ ТРУДОВЕ, ТОМ 63, КН. 1, СБ. А, 2025 – ФИЛОЛОГИЯ,
PAISII HILENDARSKI UNIVERSITY OF PLOVDIV – BULGARIA
RESEARCH PAPERS, VOL. 63, BOOK 1, PART A, 2025 – LANGUAGES AND LITERATURE

DOI 10.69085/ntf2026a171

ФУНКЦИОНАЛНА ИНТЕРПРЕТАЦИЯ НА ПОДЧИНЕНИТЕ ИЗРЕЧЕНИЯ КЪМ НАРЕЧИЯ

Димитър Георгиев
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

A FUNCTIONAL INTERPRETATION OF SUBORDINATE CLAUSES DEPENDENT ON ADVERBS

Dimitar Georgiev
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

migeo77@gmail.com

The article discusses the systematization of a specific segment of subordinate clauses that function as extensions to adverbs. Traditionally and consistently, these have been classified as subordinate adverbial clauses; however, this study proposes an alternative interpretation – that these clauses can be viewed as attributive. The argumentation is based on the fundamental principles underlying the grammatical system of subordinate clauses, namely: the substitution of different linguistic units within the same syntactic position and the specific characteristics of the subordinating element in the main clause.

Key words: complex sentence, subordinate clause, adverb, adverbial clause, adjunct, attributive clause, substitution principle

Увод

Изложението коментира систематизацията и интерпретацията на подчинените изречения, чиято опора са наречия. В традиционните синтактични трудове тази разновидност на субординираните изречения в рамките на системата на подчинените изречения се класифицира като подчинено *обстоятелствено изречение* (вж. напр. Граматика, т. 3 1983: 349, Коева 2001: 152, Бъркалова 2017: 167).

Когато се говори за систематизация, е нужна уговорката, че класификационните модели се базират на някакви признаци и съответно

всяка класификация е в определена степен условна. В този смисъл е наложително да изясним основните параметри и критерии при оформянето на системата на подчинените изречения в съвременния български език. Считаме, че при функционалната интерпретация на подчинените изречения към наречия тези принципи не са следвани и предлагаме различна класификация на наблюдаваните изречения.

Вниманието е насочено към сложни изречения като примерите в 1[1].

1 а. *Пуснете го да отиде там, където никому не ще навреди.* (БНК)

б. *Имах нужда да ми се напомни, че хората продължават да се борят дори тогава, когато положението изглежда безнадеждно.* (БНК)

в. *Венеция ми хареса толкова, колкото очаквах, а аз очаквах много.* (БНК)

г. *Всичко беше направено така, както заповядахте.* (БНК)

д. *Втората бутилка отворих само затова, защото пропилях много от първата.* (БНК)

е. *Дрехата е направена така, че да следва тялото.* (БНК)

ж. *Брадичката ѝ се вирна толкова, че беше чудно как вижда къде върви.* (БНК)

з. *Щяха да минат няколко минути, докато се възстанови дотолкова, че да предаде съобщението.* (БНК)

и. *Той вече е стигнал дотам, че прие проклятието си.* (БНК)

Всички предложени примери представят сложни съставни и сложни смесени изречения, съдържащи главни изречения с подчиняващ елемент наречие или местоименно наречие и негов подчинен елемент, въведен с относително местоимение или подчинителен съюз *че*. Подчертаването на подчиняващите съставки и въвеждащите елементи е мое (Д.Г.) с цел да се насочи вниманието към тези двойки, които в повечето случаи са с една и съща семантика и изразяват съответно: *място* (1 а.), *време* (1 б.), *количество и степен* (1 в.), *начин* (1 г.), *причина* (1 д.). В последните четири примера (1 е., ж., з., и.) подчинените изречения са въведени с подчинителен съюз *че* и носят семантика за *последица* (Пенчев 1998, Бъркалова 2017), формулирана още като *последица и заключение* (Попов 1974, Граматика, т. 3 1983).

[1] Всички ползвани примери са ексцерпирани от Българския национален корпус (Koeva et al. 2012: Koeva, S., I. Stoyanova, S. Leseva, T. Dimitrova, R. Dekova, E. Tarpomanova. The Bulgarian National Corpus: Theory and Practice in Corpus Design – *Journal of Language Modelling*, 2012, Vol. 0, No. 1, 65 – 110.) (http://search.dcl.bas.bg/).

Подчинените изречения в състава на сложното, които са построени по описания модел (съдържащи в главното изречение наречие като задължителна опора), традиционно се класифицират като обстоятелствени (вж. изложените примери в 1., 5., 6. и тяхната класификация). От гледна точка на настоящото изследване обаче функционалната интерпретация на този тип субординирани структури не следва традиционния модел за адюнкти към глагола. Тъй като тяхната синтактична позиция е строго детерминирана от наличието на опора наречие, считаме, че те губят своята обстоятелственост и придобиват характеристиката на определителни разширения към наречието (вж. по-долу).

Система на подчинените изречения

В настоящото изследване приемаме, че класификацията на подчинените изречения е преди всичко аналитичен инструмент. Тя не се стреми да опише „вродени“ свойства на езика, а представлява външен за системата модел, чрез който организираме езиковия материал за целите на анализа.

Традиционно в българските синтактични трудове се говори за пет вида подчинени изречения – *определително, допълнително, обстоятелствено, подложно* и *сказуемноопределително* (вж. използваната литература). Въпросът, който ни вълнува, е къде да поставим в тази система подчинените изречения, които се субординират от наречия.

Водещият принцип при класификацията на различните видове подчинени изречения е принципът на субституцията, следван приблизително еднакво в различните синтактични трудове (Попов 1974: 261, Граматика, т. 3 1983: 303, Недев 1993: 124 – 128, Пенчев 1984: 108 – 109, Пенчев 1998: 103).

Доста подробно моделът на субординация е описан от П. Бъркалова, като за определяне на вида на подчиненото изречение се държи сметка за субституцията в конкретната позиция, за подчиняващата съставка в главното изречение и за връзката между главното и подчиненото изречение (Бъркалова 2017: 156 – 161).

Този модел лесно може да бъде онагледен със следните няколко примера:

2 а. *Не го води желанието* $_{PP}$ *[за отмъщение.]* (БНК) – *Не го води желанието* $_{CP}$ *[да отмъсти.]*

б. *Искам да разбера* $_{NP}$ *[истината.]* (БНК) – *Искам да разбера* $_{CP}$ *[какво се е случило.]*

в. *Щеше да е по-безопасно да се срещнем* $_{PP}$ *[извън селото.]* (БНК) – *Щеше да е по-безопасно да се срещнем* $_{CP}$ *[където се разбрахме.]*

Субституцията представлява заместване на фрази със субординирани изречения, заемащи едни и същи изреченски позиции.

Лексикалното значение на опорната дума определя синтактичната позиция и задава рамката за интерпретация на подчиненото изречение. Неговата функция зависи пряко от това към коя част на речта принадлежи самата опора. В повечето случаи тази опора е отделна лексема, но при определени структури (например при подчинените подложни и сказуемноопределителни изречения) подчиняващият елемент може да бъде сложна синтактична конструкция, а не самостойна дума (вж. Бъркалова 2017: 167 – 177).

В примерите в 2. можем да наблюдаваме редуването на фрази и изречения в една и съща позиция. В 2 а. предложната група *за отмъщение* е разширение към съществителното име *желание* и функционално се определя като *несъгласувано определение*. В същата позиция може да влезе подчинено изречение – *да отмъсти*, което съответно се тълкува като *определително*. В 2 б. съществителното *истината* заема прякообектна позиция спрямо транзитивния глагол, а косвеният въпрос *какво се е случило* заема същата синтактична функция и се определя като подчинено *допълнително*.

Примерът 2 в. илюстрира възможност за аналогична субституция на предложна фраза с подчинено изречение в адюнктна позиция, като в случая изречението *където се разбрахме* се класифицира като *подчинено обстоятелствено за място*.

Фокусът в следващите редове е насочен към простите изречения, подчинени на показателни местоимения. Изхождаме от хипотезата, че те не заемат адюнктна позиция и не са *обстоятелствени пояснения*. Следващите примери (трансформациите в 3.) предлагат възможност да наблюдаваме интерпретацията на вида на субординираните изречения при неглаголна опора.

3 а. *Кажи, че аз съм <u>когото търсите</u>!* (БНК) → *Кажи, че аз съм **този**, <u>когото търсите</u>!*

б. *Светът далеч не беше <u>какъвто го желаеше</u>.* (БНК) → *Светът далеч не беше **такъв**, <u>какъвто го желаеше</u>.*

в. *<u>Който ще става велик</u>, трябва винаги да е спокоен!* (БНК) → ***Този**, <u>който ще става велик</u>, трябва винаги да е спокоен!*

г. *Проследи отряда и открий <u>когото търсеше</u>.* (БНК) → *Проследи отряда и открий **този (човека)**, <u>когото търсеше</u>.*

д. *Господарят можеше да събаря <u>когото си поиска</u> във водата, и единствен можеше да използва тояга.* (БНК) → *Господарят можеше да събаря **този (всеки)**, <u>когото си поиска,</u> във водата и единствен можеше да използва тояга.*

е. *Ще застрелям <u>който последен хвърли оръжието си</u>.* (БНК) → *Ще застрелям **този**, <u>който последен хвърли оръжието си</u>.*

В оригиналните изречения, ексцерпирани от Българския национален корпус, подчинените изречения[2], изпълняващи функцията на свободни релативи, могат да бъдат разглеждани съответно като – *сказуемноопределително* (3 а., б.)*, подложно* (3 в.) и *допълнително* (3 г., д., е.).

Във всички случаи обаче появата на опора, изразена с показателно или друг вид местоимение, както е показано в трансформацията в 3 д., води до преосмисляне на синтактичната функция на подчиненото изречение като *определително*. В това отношение съвременните синтактични разработки са доста последователни – вж. напр. Граматика, т. 3 1983: 307, 313, Недев 1983: 186 – 187, Пенчев 1998: 119 – 120.[3]

П. Бъркалова представя подчинените определителни изречения към местоимения по следния начин:

> Местоименията могат да заместват съществителни или прилагателни. Моделът повтаря предишните два (с подчиняваща съставка съществително име и прилагателно име – бележка моя, Д.Г.), но единственото, което се регистрира след нулевата подчинителна връзка, са относителни k-думи.
>
> (Бъркалова 2017: 163)

Следователно наличието на формална опора с обобщена семантика (каквито са местоименията) променя функционалния статус на подчиненото изречение, тъй като съответната изреченска позиция в главното изречение е запълнена. Значението на тези опори, лишени от конкретна семантика, се конкретизира от подчиненото изречение, което заема синтактичната позиция на атрибут (определение) спрямо тях. По този начин подчиненото изречение се класифицира като определително, докато местоименната опора реализира съответната синтактична функция в структурата на главното изречение.

Например в 3 г. *Проследи отряда и откри <u>когото търсеше</u>.* (БНК) → *Проследи отряда и откри **този (човека)**, <u>когото търсеше</u>* в

[2] Подчертаване мое – Д.Г.

[3] Подчертаване мое – Д.Г.

оригиналния вариант субординираното изречение, въведено с относително местоимение (*когото търсеше*), заема позицията на допълнение, управлявано от глагола *откри*, но при добавянето на показателното местоимение *този* или на съществителното име *човека* позицията на пряко допълнение към глагола *откри* се запълва, а подчиненото изречение преминава в ролята на разширение към местоимението, следователно съвсем логично се тълкува като *определително*.

Считаме, че е налице единен структурен принцип, при който наличието на формална опора (независимо дали е местоименна, или адвербиална) води до прекатегоризиране на подчиненото изречение. Тъй като опората вече е запълнила съответната синтактична позиция в главното изречение, подчиненото изречение престава да функционира като пряк негов компонент и придобива статуса на атрибутивно разширение спрямо опората. Така аналогията между подчинените към местоимения и подчинените към наречия се базира на идентичния механизъм на запълване на изреченската позиция, което променя функционалната интерпретация на субординираната структура.

По-различна интерпретация на някои видове подчинени изречения предлага Св. Коева. В изследванията си авторката представя подложните и сказуемноопределителните изречения като разновидност на определителните – разширения към нулева опора, дефинирана като „неексплицирана фраза в позицията на субекта и предикатива“ (Коева 2006: 234)[4]. Същата гледна точка е застъпена и по отношение на свободните релативи, които се интерпретират като атрибутивни разширения към нулева, неизразена опора (Коева 2019: 52 – 54).

4. *Тя не е <u>такава</u>, каквато си мислиш. = Тя не е […] каквато си мислиш.* (БНК)

Мястото на подчинените изречения към наречия

В съвременната лингвистична литература подчинените изречения към наречия и местоименни наречия категорично се интерпретират като *обстоятелствени* – вж. напр. К. Попов (вж. главата за подчинени обстоятелствени изречения 1974: 292 – 309), Граматика на СБКЕ, т. III (вж. главата за подчинени обстоятелствени изречения 1983: 347 – 420),

[4] По темата вж. също Коева 2004: Коева, Св. *Типология на субектните изречения в рамките на останалите видове подчинени изречения.* // Българска реч. 2004, кн. 1, 10 – 16, Коева 2019: Коева, Св. *Отново за предикативните изречения.* // Рада и приятели. Сборник в чест на проф. д-р Радка Влахова. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2019, 157 – 166.

Й. Пенчев (вж. главата за подчинени обстоятелствени изречения 1984: 137 – 147, вж. главата за подчинени обстоятелствени изречения 1998: 128 – 138), Ив. Недев (вж. главата за подчинени обстоятелствени изречения 1993: 154 – 176), Св. Коева (2001: 151 – 153), П. Радева (2002: 124 – 125), П. Бъркалова (2017: 167).

Нека видим как някои от водещите съвременни лингвистични трудове представят *подчиненото обстоятелствено изречение* и възможността то да бъде управлявано от наречие, а не от глагол.

Обстоятелственото пояснение се разглежда като адюнкт – *незадължително* разширение към глагола, което не се селектира на базата на лексикалната семантика на конкретния глагол, както при разширенията в аргументна позиция (пряко и непряко допълнение), а „…означава обстоятелствата, качествените особености и количествената измеримост на действието (състоянието)“ (Граматика, т. 3 1983: 193). Според Академичната граматика обстоятелственото изречение е:

> Подчинено изречение, което пояснява сказуемото на главното изречение откъм време, място, начин, количество, причина, цел, условие и пр., се нарича подчинено обстоятелствено изречение.
>
> (Граматика, т. 3 1983: 374)

По подобен начин е представено обстоятелственото изречение и от Св. Коева:

> Подчинено изречение, което пояснява глагола на главното изречение като негово незадължително разширение и посочва при какви обстоятелства се извършва действието, се нарича подчинено обстоятелствено изречение.
>
> (Коева 2001: 151)

Но Коева допълва, че е възможно като обстоятелствени да бъдат тълкувани и изречения, субординирани от адвербиални съставки.

> Изречение, което се свързва с глагол или с междинно глаголно словосъчетание като негово незадължително разширение, се нарича подчинено обстоятелствено изречение.
>
> (Коева 2001: 152)

Други автори, като П. Радева, П. Бъркалова, също подчертават, че възприемат за подчинени обстоятелствени изречения, подчинявани от наречия в адюнктна позиция спрямо главното изречение.

> Освен сказуемото на главното изречение, подчинени обстоятелствени изречения могат да пояснят и негово обстоятелствено пояснение. В

> такива случаи обстоятелствената характеристика на сказуемото на главното изречение се осъществява на две степени – един път, твърде общо, в границите на самото главно изречение и втори път, вече конкретно, чрез самото подчинено изречение.
>
> (Радева 2002: 125)

> Подчинените обстоятелствени изречения могат да се подчинят на пълнозначни преходни и непреходни глаголи, както и на наречия за време, място, начин и т.н.
>
> (Бъркалова 2017: 166)

Авторите не допускат възможността тези изречения да бъдат разглеждани като *подчинени определителни* към адвербиална опора, заемаща позицията на обстоятелствено пояснение в главното изречение.

Подчинени обстоятелствени или подчинени определителни?

Изложеното дотук следва да подкрепи възможността наблюдаваните изречения да бъдат тълкувани като *определителни*.

Прилагането на формалния подход изисква да отчетем ролята на подчиняващата съставка в главното изречение. Наблюдаваната последователност в анализа се потвърждава от теста за субституция – способността на различни езикови единици да заемат една и съща синтактична позиция, което дефинира изречението именно като *определително*.

Ще ползваме примерите в 5. и 6., за да аргументираме изказаното твърдение, че подчинените относителни изречения към наречия, показани в 6., би следвало да се тълкуват като *определителни,* а не като *обстоятелствени*.

5 а. *Очевидните кратки пътища никога не водеха където исках да отида.* (БНК)
б. *Посещавах краля, когато ме пускаха при него.* (БНК)
в. *Горещината не го дразнеше колкото влагата.* (БНК)
г. *Всичко беше направено както заповядахте.* (БНК)
д. *Това време се избира, защото тогава овчарите са най-свободни.* (БНК)

6 а. *Очевидните кратки пътища никога не водеха* ***там****, където исках да отида.*
б. *Посещавах краля* ***тогава****, когато ме пускаха при него.*
в. *Горещината не го дразнеше* ***толкова****, колкото влагата.*
г. *Всичко беше направено* ***така****, както заповядахте.*

д. *Това време се избира **затова**, защото тогава овчарите са най-свободни.*

В предложените в 5. сложни съставни изречения простите подчинени изречения са свободни релативи, които функционират като обстоятелствени пояснения спрямо глагола в главното, изказани с отделни изречения и носещи различна адвербиална семантика – *място* (5 а.), *време* (5 б.), *количество и степен* (5 в.), *начин* (5 г.), *причина* (5 д.). Безспорно тези изречения би следвало да се интерпретират като *подчинени обстоятелствени*.

Разликата спрямо следващата група примери (вж. 6.) се изразява в наличието на показателни местоименни наречия или други наречия като обстоятелствени пояснения в главното изречение. Тези елементи са до голяма степен лишени от лексикална семантика, като носят общото значение за място – *там* (6 а.), време – *тогава* (6 б.), количество и степен – *толкова* (6 в.), начин – *така* (6 г.), причина – *затова* (6 д.). Субординираните изречения вече не са в позиция на обстоятелствени пояснения, тъй като тази позиция е заета от наречията в главното изречение, а семантично изясняват формалните адвербиални опори. Те запазват своята семантика за време, място, начин и т.н., но вече не се отнасят към глагола, а към друга подчиняваща съставка в позиция на обстоятелствено пояснение и би следвало да се причислят към *подчинените определителни изречения*.

Естествено, в този случай немалка роля за адвербиалното осъзнаване и функционалното класифициране на подчините изречения като *обстоятелствени* играе семантиката, която е силно повлияна от въвеждащите относителни местоимения. Но в други случаи при аналогична семантика не е проблем подчинени изречения като предложените в 7. да бъдат класифицирани като определителни. Такава класификация изглежда последователна с оглед на подчиняващата съставка, която е съществително име, и общото разбиране за обстоятелствено пояснение и съответно обстоятелствено изречение.

7 а. *Не откриха дори място, където да хвърлят котва.* (БНК)

б. *В деня, когато той падна, имаше лов.* (БНК)

Представените дотук изречения съдържат еднотипна структура – подчиняващата съставка, наречие и подчинено изречение, чието въвеждащо относително местоименно наречие е с аналогична семантика като на субординиращия елемент – *там (тук), където; тогава (винаги, сега), когато; така, както; толкова, колкото; затова, защото*. Но езикът предлага и друг изреченски модел, при който подчиняващата

съставка отново е наречие, но подчиненото изречение е въведено с помощта на съюза *че* – вж. 8.

8 а. *Наведи се напред така, че гърбът ти да образува 90-градусов ъгъл с краката!* (БНК)

б. *Ще се забавляваш толкова, че няма да имаш желание да се върнеш вкъщи.* (БНК)

в. *Усилието го бе изтощило, но не дотолкова, че да не може да продължи.* (БНК)

г. *Накрая яростта му нарасна дотам, че той отстъпи назад и зарита по вратата.* (БНК)

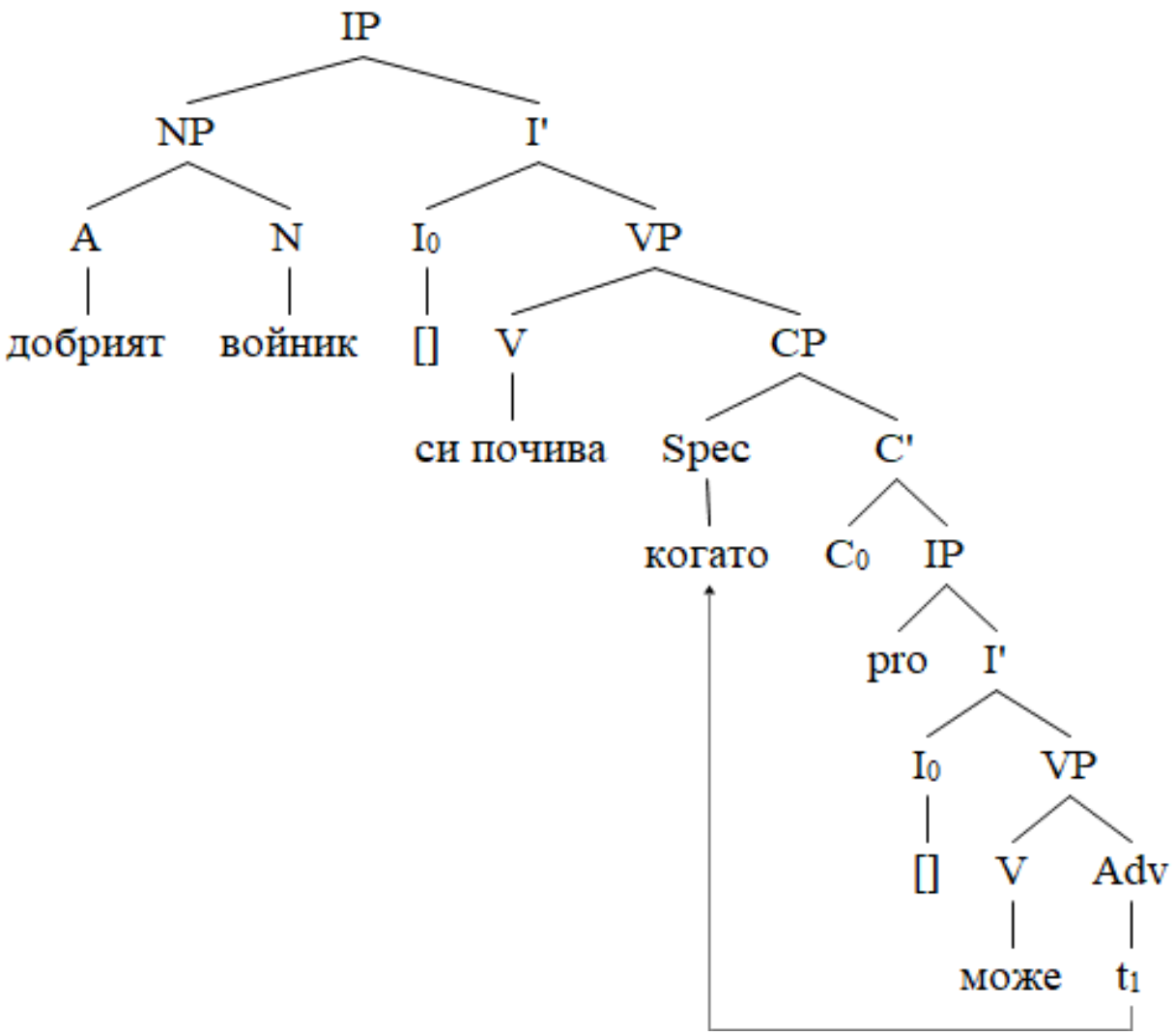
Съществената разлика в тези изречения, съотнесени с разглежданите по-горе, е, че липсва смислово съответствие между субординиращото наречие, което може да носи семантика *начин – така* (8 а.), или *количество и степен – толкова, дотолкова, дотам* (8 б., в., г.), и семантично неутралния подчинителен съюз *че*. Във всички случаи семантиката на подчиненото изречение изразява последица от изказаното в главното и както бе казано в началото, този вид изречения са разглеждани като *подчинени обстоятелствени за последица* или *подчинени обстоятелствени за последица и заключение*.[5]

Считаме, че те също могат да се тълкуват като определителни, като към тях се приложи описаният модел – наличие на обстоятелствено пояснение в главното, изразено с местоименно или друго наречие, и съюзно подчиненото изречение, което се субордира от наречието.

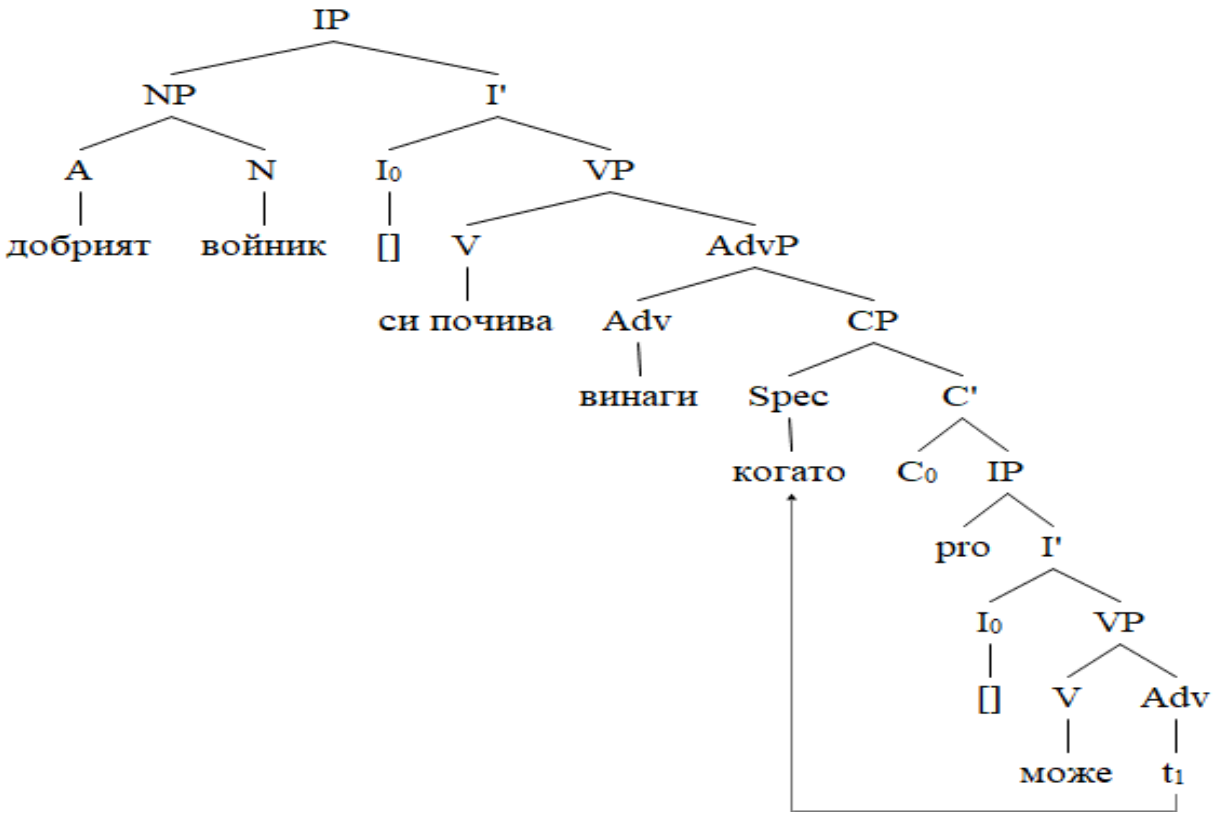
Структурата на тези сложни съставни изречения също добре илюстрира мястото на подчиненото изречение, когато негова опора в главното изречение е наречие.

Разглеждайки дървовидните синтактични структури, представени във Фиг. 1 и Фиг. 2, ясно виждаме позицията на субординираното изречение. Когато в главното изречение липсва наречие в адюнктна позиция, подчиненото (*когато може)* заема тази позиция спрямо глагола и би следвало да се класифицира като *подчинено обстоятелствено за време*. При запълване на приглаголната позиция с наречие (*винаги)* подчиненото изречение (*когато може)* става разширение към адвербиалната съставка и съответно става част от адвербиалната фраза (AdvP), което би следвало да промени неговата функционална интерпретация на *подчинено определително*.

[5] Прецизно логическо и структурно разграничаване между подчинените обстоятелствени изречения за причина, за последица и заключение предлага Анета Динева – вж. Динева 2001: 203 – 211.

Фиг. 1. Синтактично дървовидно изображение, представящо структурата на изречението *Добрият войник си почива, когато може.* (БНК)

Фиг. 2. Синтактично дървовидно изображение, представящо структурата на изречението *Добрият войник си почива винаги, когато може*. (БНК)

Заключение

Анализираните примери и изреченски модели водят към обобщение на тезата, че класифицирането на изреченията, подчинени на наречия, като *обстоятелствени* е системно непоследователно. От структурна гледна точка те функционират като определения към неглаголна опора (наречие). Адвербиалната семантика, която често подвежда към обстоятелствена интерпретация, има различен произход: при корелативните модели тя е резултат от смислово дублиране между опората и относителния елемент (напр. *там – където*, *винаги – когато, така – както*), докато при употребата на семантично неутралния съюз *че* тя се внася изцяло от подчиняващото наречие (напр. *дотолкова, че*; *така, че*). В рамките на изреченската структура обаче и в двата случая подчиненото изречение заема позицията на *определение* към опора наречие.

Литература

Бъркалова 2017: Бъркалова, П. *Българският синтаксис – познат и непознат (трето преработено и допълнено издание)*. [Barkalova, P. Balgarskiyat sintaksis – poznat i nepoznat (treto preraboteno i dopalneno izdanie).] Пловдив: Пловдивско университетско издателство, 2017.

Граматика, т. 3 1983: *Граматика на съвременния български книжовен език, т. 3. Синтаксис*. [Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik, t. 3. Sintaksis.] София: Издателство на БАН, 1983.

Динева 2001: Динева А. Подчинени обстоятелствени изречения за причина и за последица и заключение. [Dineva A. Podchineni obstoyatelstveni izrecheniya za prichina i za posleditsa i zaklyuchenie.] // *Съвременни лингвистични теории. Помагало по синтаксис*. съст. Коева, С. Пловдив: Пловдивско университетско издателство, 2001, 203 – 211.

Коева 2001: Коева, Св. Типология на подчинените изречения. [Koeva, Sv. Tipologiya na podchinenite izrecheniya.] // *Съвременни лингвистични теории. Помагало по синтаксис.* Съставител: Св. Коева. Пловдив: Пловдивско университетско издателство, 2001, 144 – 163.

Коева 2006: Коева, Св. Българските сказуемноопределителни изречения. [Koeva, Sv. Balgarskite skazuemnoopredelitelni izrecheniya.] // *Езиковедски изследвания в чест на 75-годишнината от рождението на ст.н.с. I ст. д.ф.н. Йордан Пенчев Пенчев.* София: издателство „Артграф“, 2006, 233 – 243.

Коева 2019: Коева, Св. Типология на рестриктивните и нерестриктивните изречения в български. [Koeva, Sv. Tipologiya na restriktivnite i nerestriktivnite izrecheniya v balgarski.] // *Български език. Приложение.* София: Институт за български език при БАН, 2019, 49 – 76.

Недев 1993: Недев, Ив. *Изречението в съвременния български книжовен език (кратък курс по български синтаксис)*. [Nedev, Iv. Izrechenieto v savremenniya balgarski knizhoven ezik (kratak kurs po balgarski sintaksis).] София: ДФ „Бряг Принт“, 1993.

Пенчев 1984: Пенчев, Й. *Строеж на българското изречение*. [Penchev, Yo. Stroezh na balgarskoto izrechenie.] София: Наука и изкуство, 1984.

Пенчев 1998: Пенчев, Й. *Синтаксис на съвременния български книжовен език.* [Penchev. Yo. Sintaksis na savremenniya balgarski knizhoven ezik.] Пловдив: ИК „Вечерник“, 1998.

Попов 1974: Попов, К. *Съвременен български език. Синтаксис (трето издание).* [Popov. K. Savremenen balgarski ezik. Sintaksis (treto izdanie).] София: Наука и изкуство, 1974.

Радева 2002: Радева, П. *Записки по синтаксис на съвременния български книжовен език. Сложно изречение.* [Radeva, P. Zapiski po sintaksis na savremenniya balgarski knizhoven ezik. Slozhno izrechenie.] В. Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“, 2002.

ЕКСЦЕРПИРАНИ ИЗТОЧНИЦИ

БНК: Български национален корпус (http://dcl.bas.bg/bulnc/)

ПЛОВДИВСКИ УНИВЕРСИТЕТ „ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ“ – БЪЛГАРИЯ
НАУЧНИ ТРУДОВЕ, ТОМ 63, КН. 1, СБ. А, 2025 – ФИЛОЛОГИЯ,
PAISII HILENDARSKI UNIVERSITY OF PLOVDIV – BULGARIA
RESEARCH PAPERS, VOL. 63, BOOK 1, PART A, 2025 – LANGUAGES AND LITERATURE

DOI 10.69085/ntf2026a185

ПУНКТУАЦИЯ ПРИ ПОДЧИНИТЕЛНИ ИЗРЕЧЕНСКИ ЧАСТИ В НАУЧНИТЕ ТЕКСТОВЕ: СЪПОСТАВКА МЕЖДУ АНГЛИЙСКИЯ И БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Биляна Овчарова
Лесотехнически университет – София

PUNCTUATION OF SUBORDINATED CONSTITUENTS IN SCIENTIFIC TEXTS: COMPARISON BETWEEN ENGLISH AND BULGARIAN

Bilyana Ovcharova
University of Forestry, Sofia

b.ovcharova@ltu.bg

The paper focuses on punctuation rules for the use of comma with subordinate clauses in English and Bulgarian, which is significantly different in many ways. Finite relative and adverbial clauses are illustrated and discussed, using authentic examples from scientific texts in the field of botany. Relative clauses, but also adverbial clauses, are of two types: restrictive and nonrestrictive, which has a direct influence on the use of comma in English and can be very confusing for Bulgarians. Therefore, it is necessary to know the logic behind the use of comma in English.

Key words: comma, scientific texts, subordinate clauses, English, Bulgarian

При използването на пунктуационни знаци в българския и английския език се наблюдават както прилики, така и различия, които е важно да се разпознават, за да бъде един текст, съставен на английски език, с правилна пунктуация, а не „сляпо“ да следва българските пунктуационни правила. Същото важи и при превод от английски на български език – английската пунктуация може да не съвпада с българската и преводачът следва да е чувствителен към приликите и различията.

Обект на този доклад е използването на запетая при подчинени изречения – определителни и обстоятелствени, в английския и българския език. Бегло се споменават и случаи с подчинителни конституенти с причастни форми, които могат да имат функции както на определителни, така и на обстоятелствени изречения в английския език. Акцент в доклада са рестриктивните и нерестриктивните обстоятелствени изречения, които не изглеждат подробно описани в англоезичната лингвистична литература.

1. Прилагане на пунктуационните правила в научните публикации

За българския език правилата за използването на запетая са постановени от изданията на Института за български език при Българската академия на науките и авторите на писмени текстове – независимо дали на научни публикации, или не – следва да се съобразяват с тях. За английския език различни организации публикуват собствени ръководства за стил (които в основата си се препокриват) и авторите трябва да са наясно към чии указания се придържа дадено издателство. По-долу са дадени примери за подобни ръководства, в които, трябва да се каже, частта върху използването на запетаята е много малка – броят на страниците, отнасящи се до поставянето на запетая, е даден в скоби, както и броят на страниците на самото издание. Тъй като за три от изданията по-долу няма посочено лице като редактор или автор (което не позволява да се включат в литературата в края на доклада, подредена по автори), библиографските им данни са дадени под линия тук, а не в края на доклада:

- MLA handbook[1] (6 страници от 459 страници)
- New Hart's Rules. The Oxford Style Guide (6 страници от 475 страници)
- Publication Manual of the American Psychological Association[2] (2 страници от 703 страници)
- The Associated Press Stylebook (3 страници от 958 страници)
- The Chicago Manual of Style[3] (19 страници от 1146 страници).

[1] *MLA Handbook,* 9th edition. New York: The Modern Language Association of America, 2021.

[2] *Publication manual of the American Psychological Association*, 7th edition. Washington: American Psychological Association, 2020.

[3] *The Chicago manual of style*, 17th edition. Chicago: The University of Chicago Press, 2017.

Следва да се отбележи, че това не е изчерпателен списък на ръководствата за стил, които важат за английския език, но може да се твърди, че това са най-разпознаваемите. Обикновено дадено научно списание има собствени указания към авторите, в много случаи доста детайлни, и в тях може да е посочено някое от горните ръководства, на което тези указания се позовават. Разбира се, всяко издателство може да формулира правила за стил, без да посочва друг източник, който те следват.

2. Постпозитивни разширения на именните фрази

2.1. Подчинени определителни изречения

[1] *The greenhouse effect refers to the warming of Earth's climate* ***that*** *is caused by the trapping of long-wavelength radiation by the atmosphere.*[4]

Парниковият ефект се обяснява със затоплянето на климата на Земята, ***което*** *се причинява от задържането на дълговълновата радиация от атмосферата.*[5]

[2] *A greenhouse roof transmits visible light,* ***which*** *is absorbed by plants and other surfaces inside the greenhouse. Some of the absorbed light energy is converted to heat, and some of it is re-emitted as long-wavelength radiation*.

Покривите на оранжериите пропускат видимата светлина, ***която*** *се абсорбира от растенията и от другите повърхности вътре в оранжерията. Част от абсорбираната светлинна енергия се преобразува в топлина, а друга се излъчва отново като дълговълнова радиация.*

В английския език се прави разграничение между рестриктивни (като в [1]) и нерестриктивни (като в [2]) определителни изречения, като това разграничение има много сериозно влияние върху пунктуацията: само нерестриктивните определителни изречения се отделят посредством запетаи, а при рестриктивните няма запетаи (за подробности вж. Овчарова 2017а, Овчарова 2017б).

За българския език има същото теоретично разграничение, което не се отразява върху пунктуацията, като запетайките са задължителни и в двата случая. Следователно е необходимо да се внимава, най-вече

[4] Източниците, от които са ексцерпирани примерите, са посочени в библиографията.
[5] Преводите са на авторката.

при превод от български на английски език, дали да се поставят запетаи, или не: нерестриктивните определителни изречения са в пъти по-малко от рестриктивните, което означава, че в по-голямата част от случаите запетая не трябва да се пише.

Според класификацията по Лоок (2010) нерестриктивните определителни изречения имат следните функции по отношение на информационната структура на изречението: (1) продължаващи повествованието, (2) уточняващи, които служат за уеднаквяване на информацията между говорещия и слушащия, за легитимиране на антецедента и за изразяване на междуизреченска връзка и (3) коментиращи. В пример [2] по-горе ясно се вижда функцията за продължаване на повествованието. Тъй като всички тези функции са дискутирани с примери от научната литература в предходна публикация (вж. Овчарова 2017а) и няма да бъдат подробно разгледани тук, в случая те се споменават, защото, както ще стане ясно по-нататък, не се отнасят единствено до определителните изречения.

2.2. Постпозитивни разширения с причастни форми (ing-форми и ed-форми) и апозитивни именни фрази (приложения)

Постпозитивните разширения с причастни форми (в примерите [3] – [6]) и апозитивните именни фрази (пример [7]) са подчертани в по-долните изречения (или части от изречения):

[3] *The cells of the tracheids and vessels undergo a process called programmed cell death (...)*

Клетките на трахеидите и съдовете претърпяват процес, наречен програмирана клетъчна смърт (...)

[4] *(...) the most active meristems are the apical meristems, located at the tips of the stem and the root.*

(...) най-активните меристеми са апикалните, разположени на върха на стъблото и корена.

[5] *(...) light is the dominant stimulus causing stomata opening.*

(...) светлината е доминиращият стимул, причиняващ отваряне на устицата.

[6] *(...) seeds exhibit a remarkable range of sizes, from the dust-sized particles of orchids, weighing 1 μg, to the massive seeds of (...).*

(…) семената показват забележително разнообразие от размери, от тези като миниатюрни прашинки на орхидеите, тежащи 1 микрограм, до масивните семена на (…).

[7] *Each annual ring consists of several layers of large xylem cells, referred to as springwood, followed by progressively smaller cells, the summerwood.*

Всеки годишен пръстен се състои от няколко слоя големи ксилемни клетки, т. нар. ранна (пролетна) дървесина, последвани от все по-малки клетки, т. нар. късна (лятна) дървесина.

В английския език, подобно на подчинените определителни изречения, при постпозитивните разширения с причастни форми (*ing*-форми и *ed*-форми) се прави разграничение между рестриктивни, които не се ограждат със запетаи, и нерестриктивни, при които има запетаи. В българския език такива причастни разширения се класифицират като обособени части и винаги се ограждат със запетаи. Поради тези пунктуационни различия е необходимо специално внимание и съобразяване на вида разширение, защото само нерестриктивните се ограждат със запетаи в английския език.

И още нещо важно: нерестриктивните *ing*-изречения като в пример [6] по-горе са рядко срещани като постпозитивни модификатори. В по-честия случай става въпрос за добавъчни изречения (supplementive clauses[6], Куърк и др. 1985: 1124), при които остава неизяснена точната логическа връзка заради липсата на подчинителен съюз, което е илюстрирано от пример [8] по-долу и възможните му преводи на български език, някои с изяснена логическа връзка (тези със съюзите „защото“ и „като“). Всичките преводни варианти [8а] – [8д] са допустими от гледна точка на смисъла (пропозицията) на оригиналното изречение[7].

[6] Описаните добавъчни изречения, които са представени и в трите големи граматики: Куърк и др. (1985), Байбър и др. (1999), Хъдълстън и Пулъм (2002), на пръв поглед в голяма степен се препокриват с това, което в българската граматика се разбира под „обособени части“, но е необходим детайлен анализ, който не е обект на настоящата публикация.

[7] Всеки един от преводните варианти в различна степен обаче предава информационното пакетиране на оригиналното изречение от гледна точка на изнасянето на информацията на преден или заден план в *ing*-изречението (вж. Хъдълстън и Пулъм 2002: 772 за подобен случай), като преводите [8а] и [8г] са „по-близо“ до оригинала от останалите варианти.

[8] *The endodermis serves as a filter, preventing gas bubbles from entering the xylem.*

[8а] *Ендодермата служи като филтър, **не позволявайки** на балончетата газ да навлязат в ксилема.*

[8б] *Ендодермата служи като филтър, **защото** не позволява на балончетата газ да навлязат в ксилема.*

[8в] *Ендодермата служи като филтър, **като** не позволява на балончетата газ да навлязат в ксилема.*

[8г] *Ендодермата служи като филтър, **което** не позволява на балончетата газ да навлязат в ксилема.*

[8д] *Ендодермата служи като филтър, **който** не позволява на балончетата газ да навлязат в ксилема.*

Както беше подчертано по-горе, *ing*-изречението от [8] може да се преведе и като определително със съотносителна с определяемото дума (напр. *което*), и като обстоятелствено с подчинителен съюз. Това не е така при всички *ing*-изречения: понякога е възможен превод на български език само с единия тип подчинено изречение, като няма структурни характеристики, които да могат да се изтъкнат за улеснение на избора.

3. Обстоятелствени пояснения: запетаи при подчинени обстоятелствени изречения

- **В начална позиция**

Когато подчинените обстоятелствени изречения със спрегнати глаголи са в начална позиция, в края им винаги се пише запетая както в английския, така и в българския език:

[9] *When a soil is heavily watered by rain or by irrigation, the water percolates downward (…)*

Когато почвата е обилно напоена от валежи или чрез напояване, водата прониква надолу (…)

Правилото се отнася и за изречения с причастни форми (*ing*-форми и *ed*-форми), пред които има подчинителен съюз като *When investigating the issue, we…*, или изречения с *to*-инфинитив със или без подчинителен съюз като *To avoid misunderstanding, we…*

Това правило за поставяне на запетая след начално подчинено обстоятелствено изречение в английския език е формулирано и в петте

ръководства за стил, посочени в т. 1. В научните публикации тази запетая най-често се поставя, тъй като улеснява възприемането на текста[8]. Но е важно да се подчертае, че това далеч не е така в художествената литература. В примера по-долу въпросната запетая сякаш не е единствената, която „липсва“:

[10] *When I grow up I think I should like to make sure vases are not put in such silly places where they can be dangerous and I would complain about other dangerous things too (by the way, my nose is fine now!).*

Когато порасна, мисля, че ще искам да се уверя, че вазите не се поставят на такива глупави места, където могат да бъдат опасни, и ще се оплаквам и от други опасни неща (между другото, носът ми вече е добре!).

- **Рестриктивни и нерестриктивни подчинени обстоятелствени изречения**

В английския език, когато обстоятелственото изречение следва изреченските части подлог, сказуемо и допълнение, запетая най-често не се пише, защото това подчинено изречение ограничава обстоятелствата, при които се извършва действието в главното изречение, т.е. това е рестриктивно обстоятелствено изречение:

[11] *Sandy soils (…) have a large hydraulic conductivity when saturated (…)*

Песъчливите почви (…) притежават голяма хидравлична проводимост, когато са наситени (…)

За сравнение в долния пример със запетая преди подчинителния съюз „when“ подчиненото изречение не ограничава обстоятелствата на предикацията в главното изречение и затова се определя като нерестриктивно. При пунктуацията на българския превод използвах тире, защото нерестриктивните обстоятелствени изречения предполагат две самостоятелни твърдения със собствени интонационни контури (Куърк и др. 1985: 1076 – 7):

[8] За английския език прави впечатление, че с изключение на запетаите при изброяване и тези, отнасящи се до определителните изречения, при обстоятелствените изречения и изрази (фразово реализирани обстоятелствени пояснения, които не са обект на този доклад) има препоръка да се поставят запетаи, ако улесняват разбирането, и да не се поставят, ако претрупват текста с препинателни знаци и не са необходими за разбирането му.

[12] *The first repeat-flowering old roses were born this way, when the newly discovered Rosa chinensis was brought into cultivation in Europe and hybridized with the old roses already in gardens.*

Първите повторно цъфтящи стари сортове рози са създадени по този начин – когато новооткритата Rosa chinensis се внася за култивиране в Европа и се хибридизира със старите сортове, растящи отпреди в градините.

По отношение на рестриктивните и нерестриктивните обстоятелствени изречения се твърди (Куърк и др. 1985: 1076), че в начална позиция обстоятелствените изречения са винаги нерестриктивни. Това си личи, ако главното изречение е отрицателно – тогава предпоставените подчинени обстоятелствени изречения са извън обсега на отрицанието. Изречението без предпоставяне на подчиненото изречение и с отрицание при глагола в главното изречение *Plants do not develop properly while grown in continuous light and unchanging temperatures* може да се трансформира в изречение със същия смисъл с положителен главен глагол и отрицание при подчиненото изречение *Plants develop properly not while grown in continuous light and unchanging temperatures.* Когато подчиненото изречение е предпоставено, то има същия смисъл: *While grown in continuous light and unchanging temperatures, plants do not develop properly*, т.е. позицията не влияе върху пропозицията (но разбира се, има отношение върху информационното пакетиране).

По подобен начин при нерестриктивното обстоятелствено изречение смисълът не се променя в зависимост от предпоставянето: *Adult ivy stems do not climb, while (= although) juvenile ivy stems climb* (без предпоставяне) или *While juvenile ivy stems climb, adult ivy stems do not climb* (с предпоставяне). Обаче при преместването на отрицанието при подчиненото изречение и използването на положителен главен глагол смисълът напълно се изменя, което прави изречението смислово неприемливо, макар да е структурно приемливо: съюзът *while* се тълкува като съюз за времева продължителност, но не и като съюз за изразяване на отстъпка: *Adult ivy stems climb, not while (= at the time when) juvenile ivy stems climb.*

Според Маккаскил (1990: 57) обстоятелствените изречения за отстъпка след *although, even though, while, whereas, though* са винаги нерестриктивни; изреченията за причина след *because* обикновено са рестриктивни, но тези за причина след *since, as, inasmuch as* обикновено

са нерестриктивни; изреченията за цел след *so that, in order that* са рестриктивни, но когато *so that* въвежда обстоятелствено пояснение за резултат, изречението е нерестриктивно[9].

Тези насоки са много полезни, когато става въпрос за съюзи, които въвеждат само единия вид изречения: в примера по-долу е лесно да се поставят запетаите пред *since* и *although*, защото тези съюзи се използват при нерестриктивни изречения:

[13] *Contrary to what might be expected, pruning hard is not always the answer to reducing the size of an overgrown plant,* ***since*** *such plants often respond to hard pruning by sending out more vigorous growth,* ***although*** *this depends on the size, health, and vigor of the root system.*

Силното подрязване, противно на очакванията, невинаги е решение за намаляване на размерите на прекомерно избуяло растение, ***тъй като*** *такива растения често реагират на подрязването, като растат още по-енергично,* ***макар че*** *това зависи от размера, здравето и силата на кореновата им система.*

По-интересно е разграничаването при съюзи като *because*, които се използват както с рестриктивни, така и с нерестриктивни изречения. Ето два примера от научно издание със запетаи пред *because*, което означава нерестриктивни изречения:

[14] *Confusion sets in when gardeners talk of bedding plants. Often these are described as annuals,* ***because*** *they are put in place for just one or two seasons and then discarded.*

[9] По отношение на рестриктивността или нерестриктивността при обстоятелствените изречения при Куърк и др. (1985: 1075 – 7) има по-дълги обяснения в сравнение с тези при Хъдълстън и Пулъм (2002: 732), които в основата си повтарят написаното при Куърк (1985). При Байбър и др. (1999) това разграничение липсва. От петте наръчника за стил, цитирани в т. 1, единствено в Чикагското ръководство има споменаване на явлението в точка 6.26 (2017: 375). В посочената публикация на Маккаскил (1990), чиято авторка е редактор с 15-годишен стаж в изследователски център на НАСА, има списък с подчинителни съюзи, които се ползват с рестриктивни или нерестриктивни обстоятелствени изречения, като авторката посочва, че списъкът е според друга публикация от 1962 г. Факт е също така, че няма съвременни публикации върху темата, като възможно обяснение за това може да е двусмисленият характер на много от обстоятелствените изречения по отношение на рестриктивността или нерестриктивността, както и безпогрешното вътрешно усещане на хората, чийто роден език е английският, за това кога наистина е необходима запетая пред подчинителен съюз.

Настъпва оборкване, когато градинарите обясняват какви са сезонните растения, ползвани при озеленяването. Често те ги описват като едногодишни, защото ги засаждат само за един или два сезона и след това ги изкореняват.

[15] *Determining texture is a test that is easily done at home, **because** the texture of a soil can be felt between the fingers: is it sandy, is it gritty, or is it sticky?*

Определянето на текстурата е тест, който се прави лесно в домашни условия, защото текстурата на почвата може да се усети от пръстите на ръцете: дали е песъчлива, зърнеста, или лепкава?

Според Хъдълстън и Пулъм (2002: 732) разграничението може да е само прозодично, тъй като изреченията с *because* най-често са двусмислени по отношение на рестриктивността или нерестриктивността[10]. Както вече беше споменато, нерестриктивното обстоятелствено изречение има собствен интонационен контур, като се прави пауза в началото, както е при определителните изречения, отнасящи се до цялата предикация в главното изречение (*sentential relative clauses*), които винаги са нерестриктивни:

[16] *Today they [lichens] are classified by their fungal component, which puts them outside of the Plant Kingdom (...)*

Днес те [лишеите] се класифицират според гъбния си компонент, което ги поставя извън растителното царство (...)

По отношение на функцията им нерестриктивните обстоятелствени изречения най-често доуточняват информацията (това е функцията, която се илюстрира от горните примери) подобно на нерестриктивните определителни изречения. Това доуточняване не е свързано с обстоятелства, ограничаващи предикацията на главния глагол, а с по-широк контекст, който авторката на текста намира за необходимо да изтъкне.

При съюза *so that* по-лесно може да стане разграничаването между рестриктивни и нерестриктивни изречения, защото те се отнасят за различни видове обстоятелствени пояснения – за цел и за резултат съответно:

– *so that* за изразяване на обстоятелствено пояснение за цел – рестриктивно изречение:

[10] При тези изречения не е възможно да се състави изречение с отрицателен главен глагол, което след трансформация с положителен главен глагол и отрицание в подчиненото изречение да запази смисъла си, т.е. не е възможно изреченско отрицание (clausal negation), което да е неглаголно (nonverbal): за сравнение – *I don't like it* (clausal, verbal negation) и *I never drive* (clausal, nonverbal negation).

[17] *Roots often show special adaptations so that they can serve other functions (…);*

Кореният често демонстрират специални приспособителни механизми, така че да могат да изпълняват и други функции (…);

– *so that* за изразяване на обстоятелствено пояснение за резултат – нерестриктивно изречение:

[18] *All the shoot tips compete with each other, so that tips both above and below can influence each other's growth;*

Всички стъблени върхове се конкурират помежду си, така че както по-нагоре, така и по-надолу разположените върхове могат да влияят на взаимния си растеж.

- **Уточняващи думи пред подчинителни съюзи**

Когато в английския език пред подчинителните съюзи има уточняваща дума, като *especially* и *particularly*, пред нея се пише запетая. Това е точно обратното на правилото в българския език, според което в такива случаи запетая не се поставя:

[19] *The pond is where most gardeners will encounter algae, and they can become quite a problem, especially when the weather warms up in spring.*

Езерото е мястото, където повечето градинари ще се сблъскат с водорасли, които може да се превърнат в сериозен проблем особено когато времето се затопли през пролетта.

За сравнение, когато в научните текстове се използва *only* като уточняваща дума пред подчинителен съюз, не се пише запетая, както е и в българския език:

[20] *Gardeners tend to notice fungi only when they are fruiting, producing their characteristic mushrooms or toadstools.*

Градинарите обикновено забелязват гъбите само когато те образуват плодни тела с характерните им форми и цветове.

- **Съчинителен съюз пред обстоятелственото изречение**

Когато пред подчиненото обстоятелствено изречение има съчинителен съюз (например *and*), запетая се пише само в края му. Това правило е същото като в българския език, но само в случаите, когато първият съюз е неударен и едносричен:

[21] *This realm of science is known as genetic modification, and although many people are concerned about the environmental implications of such work, there is no doubt that this is an area of plant breeding that is here to stay.*

Тази научна дейност е известна като генетична модификация и въпреки че много хора са притеснени заради екологичните последици от подобна работа, няма съмнение, че това е област от растениевъдството, която ще продължи да се развива.

4. Изводи

1. По отношение на подчинените изречения запетаите в английския език са задължителни:

- при нерестриктивните определителни изречения;
- след обстоятелствените изречения в начална позиция.

2. Причастните изречения с *ing*-форми най-често са изречения, които изискват запетая, но трябва да се внимава при съставяне на текст на английски език, защото, ако имат функция на рестриктивни определителни изречения, то запетая не се поставя.

3. За разлика от българския език, когато пред подчинителен съюз има уточняваща дума, като *especially* и *particularly,* в английския език запетая се пише пред уточняващата дума. Не се пише запетая, ако думата е *only*.

4. Когато в английския език пред подчиненото обстоятелствено изречение е поставен съчинителен съюз, запетая се пише само в края на подчиненото изречение.

Литература

Байбър и др. 1999: Biber, D., Johansson, S., Leech, G., Conrad, S., Finegan, E. *Longman Grammar of Spoken and Written English*. Harlow: Pearson Education Limited, 1999.

Куърк и др. 1985: Quirk, R., Greenbaum, S., Leech, G., Svartvik, J. *A Comprehensive Grammar of the English Language*. London: Longman Group Limited, 1985.

Лоок 2010: Loock, R. *Appositive Relative Clauses in English: Discourse Functions and Competing Structures.* Philadelphia/Amsterdam: John Benjamins, 2010.

Маккаскил 1990: McCaskill, M. K. *Grammar, Punctuation, and Capitalization: A Handbook for Technical Writers and Editors.*

Washington: NASA, 1990. < https://ntrs.nasa.gov/api/citations/19900017394/downloads/ 19900017394.pdf > (10.11.2025).

Овчарова 2017а: Овчарова, Б. Смисълът на нерестриктивните определителни изречения в английския език. [Ovcharova, B. Smisalat na nerestriktivnite opredelitelni izrecheniya v angliyskiya ezik.] // *Научни трудове на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“*, том 55, кн. 1, сб. Б, 2017 – Филология. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2017, 257 – 265.

Овчарова 2017б: Овчарова, Б. Защо невинаги се пише запетая пред „който“ на английски език. [Ovcharova, B. Zashto nevinagi se pishe zapetaya pred „koyto“ na angliyski ezik.] // *Управление и устойчиво развитие*, 2017/3, т. 64. < https://jmsd.bg/files/articles/64/64-05_B_Ovcharova.pdf > (20.09.2025).

Уадингам 2014: Waddingham, A. *New Hart's Rules: The Oxford Style Guide,* 2nd edition. Oxford: Oxford University Press, 2014.

Фроук, ред. 2020: Froke, P., Bratton, A. et al. *The Associated Press Stylebook: 2020 – 2022*, 55th edition. New York: The Associated Press, 2020.

Хъдълстън, Пулъм 2002: Huddleston, R., Pullum, G. K. *The Cambridge Grammar of the English Language*. Cambridge: CUP, 2002.

ЕКСЦЕРПИРАНИ ИЗТОЧНИЦИ

Капон 2005: Capon, B. *Botany for Gardeners* (Revised Edition). Portland, Cambridge: Timber Press, 2005 (за пример 7).

Смит 2001: Smith, Z. *White Teeth*. London: QPD, 2001 (за пример 10).

Тайз и др. 2018: Taiz, L., Zeiger, I., Moller, M., Murphy, A. *Fundamentals of plant physiology*, 1st edition. New York: Oxford University Press, 2018 (за примери 1 – 6, 8, 9, 11).

Ходж 2013: Hodge, G. *Practical botany for gardeners*. Chicago: The University of Chicago Press, Quid Publishing, 2013 (за примери 12 – 21).

Докторанти

ПЛОВДИВСКИ УНИВЕРСИТЕТ „ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ“ – БЪЛГАРИЯ
НАУЧНИ ТРУДОВЕ, ТОМ 63, КН. 1, СБ. А, 2025 – ФИЛОЛОГИЯ,
PAISII HILENDARSKI UNIVERSITY OF PLOVDIV – BULGARIA
RESEARCH PAPERS, VOL. 63, BOOK 1, PART A, 2025 – LANGUAGES AND LITERATURE

DOI 10.69085/ntf2026a201

МЯСТОТО НА ПРИЧАСТИЯТА ВЪВ ФУНКЦИОНАЛНО-СЕМАНТИЧНОТО ПОЛЕ НА ЗАЛОГОВОСТТА В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ И ИТАЛИАНСКИ ЕЗИК

Божидар Бояджиев
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“
Медицински университет – Пловдив

THE PLACE OF THE PARTICIPLES IN THE FUNCTIONAL-SEMANTIC FIELD OF THE VOICE IN MODERN BULGARIAN AND ITALIAN

Bozhidar Boyadzhiev
Paisii Hilendarski University of Plovdiv
Medical University, Plovdiv

bozhidar.boyadzhiev@uni-plovdiv.bg
bozhidar.boyadzhiev@mu-plovdiv.bg

The subject of this study is the question of participial forms in two modern unrelated languages – Bulgarian and Italian, and the place of the mentioned forms in the functional-semantic field of the voice. There is a debate between the Bulgarian linguistics – whether they are core or peripheral explicators of active and passive semantics. One of the main goals of the scientific analysis is to express our opinion on this important theoretical case. In addition, we will briefly present the most important characteristics of the participial systems in the two languages being compared, emphasizing the manifestations of symmetry and asymmetry in the functioning of the Bulgarian and Italian participial forms.

Key words: participle, functional-semantic field, voice, diathesis, passive, active, Bulgarian, Italian

Обект на настоящото изследване е въпросът за партиципиалните форми в два съвременни несродни езика – българския и италианския, и

за мястото на споменатите форми във функционално-семантичното поле на залоговостта. В българското езикознание съществува спор – дали те са ядрени, или периферийни експликатори на активна и пасивна семантика. Една от главните цели на научния анализ е да изразим нашето становище по този важен теоретичен казус. Наред с това ще представим накратко най-съществените характеристики на причастните системи в двата сравнявани езика, като акцентуваме върху проявите на симетрия и асиметрия при функционирането на българските и италианските партиципиални форми.

1. Обзор на гледните точки за залога и причастията в съвременния български език

Н. Костов най-категорично поддържа становището, че „…българският глагол няма особени лични форми за залог“, като „[е]динствено изключение от това имаме при неличната страдателна форма за минало причастие на *-нъ* и *-тъ*. Но и тя, както ще се покаже, се използува за образуване на лични страдателни форми пак по синтактичен път“ (Костов 1939: 172 – 173).

Според Л. Андрейчин обаче „причастно-страдателните форми в българския език действително могат да бъдат разглеждани като морфологични, а не синтактични съчетания, т. е. като система от сложни форми за изразяване на различните темпорални и модални отношения, установени в нашия език“ (Андрейчин 1955: 75), като гледната му точка застъпват А. Теодоров-Балан, С. Стоянов и Б. Норман (Теодоров-Балан 1958, Стоянов 1962, Норман 1968). Що се отнася до семантичното съдържание на морфологичната категория залог, тук е мястото да спомена, че се солидаризираме с твърдението на С. Стоянов, че тя зависи от „отношението на глаголния субект към глаголното действие“ (Стоянов 1962: 50).

Приемаме с основание становището на Е. Георгиева, която разширява и прецизира гледната точка на Л. Андрейчин. Срв.: „[к]ато съставка на сложни глаголни форми – формите на пасива – миналото страдателно причастие по същество не носи признаците и белезите на темпоралната характеристика на сложната глаголна форма, т.е. то е в известен смисъл безразлично към това значение, което се поема от формите на спомагателния глагол. Миналите страдателни причастия свободно образуват пасивни глаголни форми за минало, сегашно и бъдеще време“ (Георгиева 1968: 623). Динамичните процеси на адективация – неутрализиране на залоговостта при причастията, и то най-вече страдателните, илюстрират езиковедите А. Иванова, Хр. Първев, М. Чоро-

леева, И. Гугуланова и др. (вж. Иванова 1957, Първев 1969, Чоролеева 1971, 1972, Гугуланова 2007), като се обръща внимание на факта, че „[з]а това са необходими условия за потискане и на останалите граматични признаци на причастието, характеризиращи го като глаголна форма“ (Чоролеева 1971: 196).

Приемаме твърдението на П. Пашов, че „[м]иналото страдателно причастие образува заедно със спомагателния глагол една **сложна морфологическа цялост**, която служи за сказуемо в изречението“ (Пашов 1999: 206, почерн. е мое – Б. Б.). Р. Ницолова отбелязва, че „[г]рамати-ческото значение *време* е много **по-обобщено** представено при причастията в сравнение с личните форми“, като изследователката заключава с основание, че аналитичните пасивни форми от типа ***четен е*** реализират в рамките на глаголната парадигма „специално страдателно спрежение“ (Ницолова 2008: 430, почерн. е мое – Б. Б.).

Солидаризираме се със становището на И. Куцаров, че в съвременния български език „[ф]ормален показател на **страдателните глаголни форми** (носител на значението пасивност) е морфемата *-н* или *-т* в миналото страдателно причастие (напр. *писаН е*, *обуТ е*)“, като изследователят правилно маркира и факта, че пасивните форми в мнозинството от случаите са и резултативни (Куцаров, Ив. 2007: 342), докато „[п]ериферийни залогови модификатори са самостоятелно употребените причастия“ (Куцаров, Ив. 1985: 139).

К. Чакърова формулира надеждни критерии (Чакърова 2001, 2002 и 2013) за преодоляване на омонимията при реализацията на съчетанията от типа „съм“ + минало страдателно причастие (като страдателни глаголни форми или съставни именни сказуеми). В хода на анализа тя отбелязва, че страдателнопричастните глаголни форми „…са единствените морфологични експликатори на пасивността в съвременния български език“, които могат да „…се образуват свободно и от трите глаголни вида, характерни за българския език“ (Чакърова 2013: 80).

К. Куцаров от своя страна, говорейки за причастието, застъпва „непопулярното становище, че то изразява и свои специфични морфологични категории (например залог), които легитимират статута му на самостойна част на речта“ (Куцаров, К. 2011: 100 – 101). Според автора „…в българския език граматично противопоставяне по залог е налице единствено в рамките на причастната система“ (Куцаров, К. 2022: 301), като „[н]алице са всички изисквания за пълната ѝ граматикализация – функциониране на парадигма с еднородни значения, които се изразяват чрез синтетични форми с помощта на флексии“ (Куцаров, К. 2012: 35). Наред с това К. Куцаров смята, че причастната система в съвременния

български език е симетрична – с две деятелни и две страдателни[1], нюансирани по темпорален план – сегашен и минал (Куцаров 2012). Същата идея откриваме и у К. Чакърова (вж. Чакърова 2012). И двамата автори отхвърлят становището за съществуването на т. нар. ***минало несвършено деятелно причастие*** от типа на ***ходел***, ***пишел*** и др., наречено от К. Чакърова „квазипричастие“, тъй като в случая става дума за спрегаеми глаголни форми[2] от парадигмата на преизказността или за компоненти на форми от конклузивната парадигма; т.е. за разлика от останалите причастия те нямат атрибутивна употреба.

В най-ново време М. Видралска (вж. Видралска 2016) и Д. Димитрова (Димитрова 2019) – преки ученички на К. Куцаров, споделят неговата идея за причастието като самостоятелен лексикален клас (част на речта), като се основават на факта, че причастията могат да образуват съвсем свободно словосъчетания със съществителните имена, без да им е нужно граматично лице (вж. Куцаров 2012: 35). Ние не приемаме този довод за убедителен, тъй като подобни образувания (словосъчетания от типа *написаНи лекции*, *четеНи книги*) категорично са обект на синтаксиса (вж. по въпроса напр. Попов 1988, Иванчев 1988, Пенчев 1998), а не на морфологията.

2. Кратък преглед на становищата за залоговостта и причастията в съвременния италиански език

В своя труд ***Storia della lingua italiana*** Б. Мильорини – един от най-изтъкнатите италианисти, представя трансформацията на страдателните форми от древния латински към съвременния италиански език. Срв.: „[п]асивът е преосмислен/формално обновен (синтетичната форма е заменена от аналитична с помощта на спомагателния глагол *esse*)“ (B. Migliorini 1987: 26, преводът е мой – Б. Б.). Любопитно е наблюдението на А. Пастори, който още през 1862 г. в своята „Българско-италианска граматика за българите“ говори за страдателни глаголи и отбелязва, че „…италианският език от естеството си има някой определен за това глагол: това се изпълнява със спомагателен глагол (както и в българския език) във всичките наклонения и времена: от действителния глагол склонява се само страдателното причастие, съдружено със

[1] Дълго време формите с *-м/-ем* бяха смятани за изцяло адективирани в съвременния език, но в дисертационния си труд Д. Мъркова представи убедителни аргументи в подкрепа на идеята за тяхната партиципиална природа (вж. Мъркова 2024).

[2] Авторката предпочита термина „неспрегаема глаголна форма“ вм. традиционното понятие „нелична глаголна форма“ (вж. Чакърова 2024: 136 – 138).

съществителния глагол в еднакъв род и число“ (Пастори 1862: 122, адаптацията на съвременен български език е моя – Б. Б.). За **пасивни морфологични форми на глагола**, образувани с минало причастие и спомагателния глагол *съм*, говорят още Д. Салви, М. Сенсини, М. Скуартини, К. де Сантис, М. Пранди и др. (ГИГК1988, Сенсини 1990, Скуартини 1999, Де Сантис, Пранди 2020), а друга част от италианистите – М. Р. Манзини, А. Сансò и А. Джакалоне Рамат, ги наричат „перифрастичен/синтактичен пасив“ (Манзини 1986, Сансò 2011, Джакалоне Рамат, Сансò 2011).

Що се отнася до сегашния партиципиал, изтъкнатият германски италианист Герхард Ролфс (автор на тритомника *Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti*) установява, че „…вербалната функция на причастието е почти изцяло загубена“ (Ролфс1968: 366), т. е. то „…се използва в литературния език като глагол само в определени случаи, като например *Епикур е отричащ вечността на душите* (Бокачо); *Тежест, твърде много надхвърляща неговите сили* (Пелико)“ и др.“ (Ролфс1969: 112). Г. Ролфс извежда важното наблюдение, че „[в] диалектите (например милански, неаполитански и калабрийски) причастието като глаголна форма е напълно непознато“ (пак там: 112).

П. Трифоне и М. Дардано отбелязват, че само по себе си „причастието може да функционира както като глагол, така и като прилагателно (и подобно на прилагателните, може да действа и като съществително). Сегашното причастие определя само число, докато миналото причастие определя както число, така и род“ и „[з]а разлика от финитните форми [...] не посочва лицето“ (Трифоне, Дардано1994: 352). Няма съмнение, че в съвременното състояние на италианския език „…миналото причастие има деятелен залог с непреходни глаголи: *partiti di mattina, arrivarono a notte nera* (*partiti* = essendo partiti, sebbene fossero partiti); има пасивно значение с преходни глаголи: *non mi piace la minestra riscaldata* (*riscaldata* = che è stata riscaldata)“ (пак там: 359).

И. Кръпова и Ц. Димитрова обръщат внимание на полифункционалността на този вид партиципиал и подчертават, че „[а]ко има само едно причастие, няма как езикът да го използва и за друга форма, без да използва друго средство (т.е. в случая друг спомагателен глагол)“, като изследователките също дават конкретния пример, че „[в] италиански например в перфекта се използва само страдателно причастие (participio passato), което е наследник на латинския participum perfecti passivi“ (Кръпова, Димитрова 2024: 150).

Твърденията на изследователите италианисти ни дават основание да заключим, че причастията в съвременния италиански език не са мар-

кирани по залоговост, следователно няма как да заемат място в ядрото на ФСП на залоговостта.

3. Италиански преводни еквиваленти на причастия от български текстове

3.1. Сегашно деятелно причастие

В Нейните коси се смее пламъкът на падащи звезди (Н. Райнов) // *Nei Suoi capelli ride la fiamma di stele cadenti* (Д. ди Сора); *Някаква гигантска бъчва изливаше опиняващото си вино над света* (Е. Станев) // *Una gigantesca botte versasse l'inebriante suo vino sul mondo* (L. Borriero); *Una qualche botte gigantesca riversasse sul mondo intero il suo vino inebriante* (Д. дел Агата); *Жълтите блестящи стрелки липсват и тъмното дърво е тъжно* (А. Каменова) // *Le lancette brillanti e dorate mancano e il legno scuro è triste* (В. Салвини); *Той погледна пируващите князе* (Хр. Смирненски) // *Guardò i principi che banchettavano* (Р. Адинолфи); *Lui guardò i nobili che mangiavano e bevevano a volontà* (В. Николова).

Коментар: В първите четири примера преводачите са използвали сегашни причастия, а в петия и шестия – подчинени определителни изречения.

Догарящите няколко свещички по свещниците примигаха (Елин Пелин) // *Alcune candeline che si consumavano sui candelieri tremolarono* (А. Карито); *Sui candelabri le candele bruciacchiate tremolarono* (И. Барба); *Le candeline sulle vecchie icone tremarono* (В. Николова); *Под меката светлина на залязващото слънце всичко се вижда ясно* (Й. Йовков) // *Sotto la luce mite del sole che tramonta tutto si vede con chiarezza* (Б. дел Ре); *Nella luce diffusa del tramonto tutto si vede con estrema chiarezza* (Л. Салвини); *Маха с шапка към летящия влак* (И. Вазов) // *Agitante il cappello al treno volante* (Л. Бориеро-Пикио); *Aggitava il cappello verso il treno in corsa* (Е. Дамиани); *Sventolava il berreto al passaggio del treno* (Л. Пампури);

Коментар: В първия преводен пример е употребено подчинено определително изречение, във втория – самостойно сегашно причастие, докато в третия липсва какъвто и да е маркер. В четвъртия отново е употребено подчинено определително изречение, а в петия – съществително. В шестия също е използвано сегашно причастие, докато в последните два преводни еквивалента са използвани синтактични конструкции.

3.2. Сегашно страдателно причастие

Неуловим е нейният чар – и гиздостта на нейния облик пробожда сърцето като двуостър меч (Н. Райнов) // *Impercettibile è il suo fascino e l'armonia delle sue sembianze trafigge il cuore come spada a doppio filo* (Д. ди Сора); *Неоспорима истина е само, че една сутрин безработните лампадефорци осъмнаха преобразени в овце* (Св. Минков) // *L'unica verità inconfutabile è che, un bel giorno, i lampadeforiesi disoccupati videro sorgere il sole sotto le spoglie di pecore* (Р. Адинолфи); *Indiscutibile verità è che un mattino trovò i disoccupati di Lampadeforia tramutati in pecore* (Л. Бориеро – Пикио); *На тая неопровержима истина бяха се спрели веднъж всички свети угодници* (Елин Пелин) // *Su questa verità inconfutabile si erano soffermati una volta tutti i santi caudatari di Dio* (А. Карито); *Su questa verità inconfutabile si erano soffermati una volta, tutti i santi servitori di Dio* (И. Барба); *Друг силен и незаобиколим коз за Движението на 50-те беше ИКЕА* (Г. Господинов) *Un altro asso forte e ineludibile del Movimento degli anni '50 era l'IKEA* (Д. дел Агата); *Фучи с невъобразима сила и бързина из планината* (И. Вазов) // *Sbuffa con incomparabile forza e corre precipitosamente per la montagna* (Е. Дамиани); *Sibila con incorcepibile forza e velocità fra i monti* (Л. Бориеро-Пикио); *Sibila con incredibile forza attraverso la montagna* (Л. Пампури); *Сякаш хиляди потоци лееха невидими струи* (Й. Йовков) // *Come se scorressero migliaia di invisibili ruscelli* (Б. дел Ре); *Quasi che migliaia di torrenti riversassero invisibili flutti* (Р. Пикио); *Сетне с неуловимо движение извади от една цепнатина тънко одеяло* (Д. Енев) // *Poi, con un movimento impercettibile, tirò fuori da una fenditura una sottile coperta* (Д. Спадони);

Коментар: Любопитното е, че в абсолютно всички изложени преводни варианти от тази група са използвани италиански сегашни причастия.

3.3. Минало деятелно причастие

Задрямалият изповедник отец Никодим се сепна и изправи глава (Ели Пелин) // *Padre Nicodim si svegliò di colpo e alzò la testa* (В. Николова); *Padre Nikodim si scosse e alzò la testa* (А. Карито); *L'assopito confessore padre Nikodim si scosse e alzò la testa* (И. Барба); *Козарят отвръща потъмнялото си лице и поглежда пътниците* (Й. Йовков) // *Il capraio volgeva il viso rabbuiato verso i viandanti* (Л. Салвини); *Il capraio volgeva la faccia incupita e squadrava i viaggiatori* (Л. Пампури); *Един волен замах – и вкаменялата твърдина на земята ще се разгърне пак за нов живот*

(П. Тодоров) // *Un solo libero gesto, e la petrea crosta terrestre si fenderà per una nuova vita* (Е. Дамиани); *Un libero slancio, e l'impietrata durezza della terra si dispiegherà a nuova vita* (Л. Бориеро-Пикио).

Коментар: Интересното е, че в първите два транслационни варианта липсва превод на причастието. В останалите четири преводачите са употребили италиански минали причастия.

В ъгълчето на устата ѝ лъщеше засъхнала струйка кръв (Д. Енев) // *All'angolo della bocca luccicava un rivolo di sangue secco* (Д. Спадони); *Събуди се в дълбочините на паметта му един заспал отколешен спомен* (И. Вазов) // *Nelle profondità della sua memoria si ridestò un vecchio assopito ricordo* (Е. Дамиани); *Si svegliò nei reconditi della sua memoria un lontano addormentato ricordo* (Л. Бориеро-Пикио); *Nella cui profondità si ridestò un antico ricordo* (Л. Пампури); *И това знаме е условният знак!… Загасналият пожар се е съживил… Въстание, боже!* (И. Вазов) // *E questa bandiera sarà il segno convenuto!... L'incendio spento s'è ravvivato... L'insurrezione, Dio!* (О. Милетич-Балабанова); *E questa bandiera è il segnale convenuto!... L'incendio estinto si è rinnovato... Insurrezione! Dio!* (Л. Бориеро-Пикио).

Коментар: Тук всички преводи са осъществени единствено чрез минали причастия.

3.4. Минало страдателно причастие:

Бялата му брада лежеше като пешкир върху отворената книга на коленете му (Е. Пелин) // *La lunga barba immacolata copriva come un panno il libro che teneva aperto sulle ginocchia* (В. Николова); *La sua barba bianca si posava come un asciugamano sul libro aperto sulle ginocchia* (А. Карито); *La bianca barba giaceva come un tovagliolo sul libro aperto sulle ginocchia* (И. Барба); *Излязоха на пръсти от работния кабинет на обезпокоената кралска особа* (С. Минков) // *Uscirono in punta di piedi dallo studio del Re infastidito* (Р. Адинолфи); *Uscirono sulla punta dei piedi dal gabinetto di lavoro della sovrana persona incomodata* (Л. Бориеро-Пикио); *В изчистеното небе над него се показа месецът* (Й. Йовков) // *Nel cielo che sopra di lui si era ripulito apparve la luna* (Л. Пампури); *Nel cielo rasserenato apparve la luna* (Л. Салвини).

Коментар: В първия и шестия преведен еквивалент са използвани подчинени определителни изречения с минало причастие, докато в останалите четири са употребени самостойни минали партиципиали.

В ракитака неспокойно задрънка тъпото клопотарче на подплашеното магаре (Елин Пелин) // *Tra i salici risunò agitato il sordo*

campano dell'asino spaventato (Л. Пампури); *Fra i salici si sentì scalpitare l'asino spaventato* (Б. дел Ре); *Fra i giunchi inquieto rintronò il sordo sonaglio dell'asino impaurito* (И. Барба); *Опря гърба си в отворената врата и ме пропусна да мина* (Д. Енев) // *Appoggiò la schiena contro la porta aperta e mi lasciò entrare* (Д. Спадони); *До разтворения прозорец седят кърсердаринът Мурад бей и Велико кехая* (Й. Йовков) // *Vicino alla finestra spalancata, siedono il karserdàrin Muràd bej e Veliko il capo* (Б. дел Ре); *Vicino alla finestra spalancata, siedono il Karserdar Murad-bey e Veliko-kehaja* (Л. Салвини); *А из разкаляната улица глъчка, шум, върволяк* (И. Вазов) // *Lungo la strada fangosa un parlottare, un rumore indistinto, file di gente* (Л. Пампури); *E nella strada fangosa chiasso, strepito, viavai di gente* (Е. Дамиани).

Коментар: В тези примери всички преводи са осъществени по аналогичен начин – чрез минали причастия.

4. Български преводни еквиваленти на причастия в италиански текстове

4.1. Сегашно причастие

Animo, Pinocchio!... Avanti di dar principio ai vostri esercizi, salutate questo rispettabile pubblico, cavalieri, dame e ragazzi! (К. Колоди) // *Не се бой, Пинокио! Преди да започнеш упражненията си, поздрави тая уважаема публика, тия господа, госпожи и деца* (П. Драгоев); *Хайде, Пинокио! Преди да започнеш номерата си, поздрави тази уважаема публика, тези господа, дами и деца* (Р. Сарайдарова-Първанова); Кураж, Пинокио! *Напред, дай начало на твоите упражнения, поздрави тази почитаема публика – дами, кавалери и деца* (В. Лулова-Цалова); *Кураж, Пинокио!... Преди да започнеш с номерата си, поздрави многоуважаемата публика, тези господа, дами и деца* (А. Ценова).

Коментар: И в четирите разгледани преводни еквивалента са използвани сегашни страдателни причастия.

Josefa, – le disse la padrona con la voce tremante. – Ho una buona notizia da darvi (Е. Де Амичис) // *Йозефа – каза ù господарката с трепереш глас. – Имам да ти кажа една добра новина* (П. Драгоев); *Йозефа, – каза господарката съ трепереще гласъ. – Имамъ да ви кажа една добра новина* (Н. Илиевъ); *Йозефа – казала ù господарката с трепереш глас. – Имам да ти съобщя една добра новина* (В. Лулова-Цалова); *Йозефа – каза господарката ù с треперящ глас – имам да ти съобща една хубава новина* (В. Мак); *Йозефа, – каза госпожа Мекинесъ, съ разтреперанъ гласъ. – Имамъ да ти съобща една добра новина*

(Д. Иванов); *La guerra è un'esperienza insostituibile, senza la quale un uomo non può dirsi un uomo...* (А. Моравия) // *Войната е незаменим опит, без който един мъж не би могъл да каже, че е мъж…* (М. Касърова); *Войната е незаменима като опит, без нея мъжът не е мъж...* (Н. Христова).

Коментар: В първите четири превода са използвани сегашни деятелни причастия, докато в петия – минало страдателно. В останалите два са употребени сегашни страдателни причастия.

4.2. Минало причастие

Quanto allo scrivere, si serviva di un fuscello temperato a uso penna (К. Колоди); *За писане си служеше с подострена клечка* (П. Драгоев); *А за писане използваше като перо една подострена клечка* (Р. Сарайдарова-Първанова); *Колкото до писането – използваше вместо писалка една подострена клечка* (А. Ценова.); *Колкото до писането, използваше калем, който му служеше като писалка* (В. Лулова-Цалова); *Мò viene, dissi e feci un segno convenuto a Rosetta* (А. Моравия) // *Ей сега ще дойде – рекох и направих знак на Розета* (Н. Христова); *Идва – отвърнах аз и дадох уговорения знак на Розета* (М. Касърова).

Коментар: В първите три примера има минали страдателни причастия, в следващите два такива липсват, а в последния отново е употребено минало страдателно причастие.

Andarono in fondo a un largo corridoio e si trovarono in faccia alla porta aperta d'un camerone (Е. де Амичис) // *Отидоха в дъното на един тъмен коридор и се озоваха пред отворената врата на голяма стая* (П. Драгоев); *Отишли в дъното на широк коридор и се озовали пред отворената врата на голяма стая* (В. Лулова-Цалова); *Отправиха се къмъ дъното на голѣмъ коридор и се намѣраха срещу отворена врата на голяма стая* (Н. Илиев); *Преминаха презъ единъ коридоръ и влѣзоха в една голяма стая* (Д. Иванов); *Стигнаха в дъното на един широк коридор и се намериха пред вратата на една зала* (В. Мак); *E il vecchio, nell'andarsene posò di nascosto la mano sulla porta sconquassata* (Д. Верга) // *А старецът, като излизаше, докосна скришом с ръка разнебитената порта* (Н. Иванов); *И старецътъ, напущайки я, сложи скришно ржка върху рухналата порта* (М. Ралчев).

Коментар: В първите три примера преводачите са използвали минали страдателни причастия, докато в следващите два констатираме липса на еквиваленти. В последните два има съответно минало страдателно и минало деятелно причастие.

5. В хода на научния теоретичен и практически анализ успяхме да формулираме следните изводи:

1. Подкрепяме категорично становището, че в съвременния български език залогът е морфологична категория, която е важна част от глаголната парадигма. Маркирани по залог са страдателните аналитични форми, образувани от спомагателния глагол *съм*, носещ информацията за лице, число и време + *минало страдателно причастие*. Деятелните форми са немаркирани.

2. По отношение на съвременния италиански език достигнахме до заключението, че ядреното изразяване на пасив е чрез аналитична форма, образувана от спомагателния глагол *essere* + *participio passato* от преходен глагол (тук и двата компонента имат равностойна тежест при изразяването на страдателност), тъй като, както установихме, италианският език разполага със сегашни и минали причастия, неутрализирани по опозицията актив/пасив. Поради този факт в зависимост от лексикалната семантика на изходния глагол (преходен или непреходен) миналото причастие може да се реализира като компонент от аналитична страдателна или деятелна ядрена залогова форма в комбинация със спомагателни глаголи – съответно в пасив ***essere*** (*съм*) и актив ***avere*** (*имам*).

3. Мястото на причастията в съвременния български език е в близката периферия на функционално-семантичното поле на залоговостта, тъй като те експлицират по лексикален път залоговост. В италианския език снетата опозиция в рамките на залога при причастията и зависимостта им от лексикалната семантика на изходния глагол ги поставя в не съвсем близката периферия на залоговостта. Анализът на двустранния преводен корпус показа недвусмислено, че при неличните/нефинитните форми и в двата езика е налице тенденция към адективиране, която обаче не протича равномерно поради спецификата на отделните видове причастия.

4. Контрастивният анализ на партиципиалните форми в съвременния български и италиански език откроi важната особеност, че „[о]чевидно българският език е все още твърде далеч от етапа, в който причастието е залогово неутрално, т.е. когато пасивната перифраза ще се реанализира като активна (от типа *имам ходено* (= *ходил съм*). Вероятно това се дължи, от една страна, на факта, че пасивното причастие в съвременния български език е обектно ориентирано (т.е. образува се основно от преходни глаголи), а там, където има форми от непреходни предикати, те са резултативни, а не пасивни в собствения смисъл на

думата (срв. безличния пасив като *По тревата е ходено*)“ (Кръпова, Димитрова 2024: 176).

5. Спомагателните глаголи ***съм*** и ***essere*** – неделима част от ядрените пасивни форми съответно в съвременния български и италиански език, изпълняват фундаменталната роля на конектор между причастието (носител на отношението) и неговия вършител (глаголния субект).

6. В хода на съпоставителния анализ потвърдихме становището на Г. Герджиков, че „[ч]леновете на пасива в много индоевропейски езици проявяват тенденция да се изразяват чрез композирани форми и по такъв начин получават по-аналитични форми от други членове със същата степен на маркираност. В случая е от значение това, че опозициите „непредварителност“ – „предварителност“ (неперфектност – перфектност) и „непасивност“ – „пасивност“ са нешифтърни (неантропоцентрични) категории, поради което те са присъщи и на причастията. Ето защо при този развой към аналитизъм е удобно именно маркираните членове на тези опозиции да започнат да се изразяват чрез композирани форми, включващи причастие плюс спомагателен глагол“ (Герджиков 1987: 38).

Литература

Андрейчин 1955: Андрейчин, Л. Глаголните времена в българското страдателно спрежение. [Andreychin, L. Glagolnite vremena v balgarskoto stradatelno sprezhenie.] // *Сборник в чест на акад. Александър Теодоров – Балан*, София, 1955: 69 – 75.

Видралска 2016: Видралска, М. Място на партиципиалната система във функционално-семантичното поле на залоговостта. [Vidralska, M. Myasto na partitsipialnata sistema vav funktsionalno-semantichnoto pole na zalogovostta.] // *„Словото – традиции и модерност“. Сборник с доклади от Седемнадесетата национална конференция за студенти и докторанти*, Пловдив, 2015 г. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, Пловдив, 2016.

ГИГК 1988: A cura di Renzi, L., Salvi, G. e Cardinaletti, Anna. *Grande grammatica italiana di consultazione*. Bologna: Il Mulino, 1988.

Георгиева 1968: Георгиева, Ел. За някои граматико-семантични промени на миналите страдателни причастия в съвременния български книжовен език. [Georgieva, El. Za nyakoi gramatiko-semantichni promeni na minalite stradatelni prichastiya v savremenniya balgarski knizhoven ezik.] // *Известия на Института за български език, книга XVI*. София, 1968: 617 – 626.

Герджиков 1987: Герджиков, Г. Неравномерният ход на развоя към аналитизъм в различните звена на системата и неговите причини. [Gerdzhikov, G. Neravnomerniyat hod na razvoya kam analitizam v razlichnite zvena na sistemata i negovite prichini.] // *Втори международен конгрес по българистика. Доклади. Т. 2. История на българския език.* София, 1987, 32 – 41.

Гугуланова 2007: Гугуланова, Ив. За граматичните категории на миналото страдателно причастие в славянските езици. [Gugulanova, Iv. Za gramatichnite kategorii na minaloto stradatelno prichastie v slavyanskite ezitsi.] // *Това чудо – езикът! Изследвания в чест на проф. Живко Бояджиев.* София, 2007: 135 – 142.

Де Сантис, Пранди 2020: De Santis, Cr., Prandi, M. *Grammatica italiana essenziale e raggionata*. Torino: UTET Università, 2020.

Дардано, Трифоне 1995: Dardano, M., Trifone, P. *Grammatica italiana – con nozioni di linguistica*. Bologna: Zanichelli, 1995.

Димитрова 2019: Димитрова, Д. Към въпроса за страдателния залог в българския и немския език. [Dimitrova, D. Kam vaprosa za stradatelniya zalog v balgarskiya i nemskiya ezik.] // *България и европейското културно наследство. Сборник с доклади от V международна интердисциплинарна конференция за студенти и докторанти, Виена, декември 2018.* София: Аз-буки, 2018, 64 – 73.

Джакалоне Рамат, Сансò 2011: Giacalone Ramat, A., Sansò, Andr. From passive to impersonal: A case study from Italian and its implications: in Malchukov, A. L., Siewierska, A. (eds.). *Impersonal Constructions: A CrossLinguistic Perspective.* Amsterdam, John Benjamins, 2011. 189 – 228.

Иванова 1957: Иванова, Анна. Причастията като прилагателни. [Ivanova, Anna. Prichastiyata kato prilagatelni.] // *Български език*, 1957, кн. 2, 123 – 129.

Иванчев 1988: Иванчев, Св. *Българският език – класически и екзотичен*. [Ivanchev, Sv. Balgarskiyat ezik – klasicheski i ekzotichen.] София: Народна просвета, 1988.

Кръпова, Димитрова 2024: Кръпова, Ил., Димитрова, Цв. *Българският език в европейския езиков ареал*. [Krapova, Il., Dimitrova, Tsv. Balgarskiyat ezik v evropeyskiya ezikov areal.] София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2024.

Костов 1939: Костов, Н. *Българска граматика*. [Kostov, N. Balgarska gramatika.] София: Казанлъшка долина, 1939.

Куцаров, Ив. 1985: Куцаров, Ив. *Очерк по функционално-семантична граматика на българския език*. [Kutsarov, Iv. Ocherk po

funktsionalno-semantichna gramatika na balgarskiya ezik.] Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 1985.

Куцаров, Ив. 2007: Куцаров, Ив. *Теоретична граматика на българския език. Морфология*. [Kutsarov, Iv. Teoretichna gramatika na balgarskiya ezik.] Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2007.

Куцаров, К. 2011: Куцаров, К. Същност и граматически облик на съвременното българско причастие. [Kutsarov, K. Sashtnost i gramaticheski oblik na savremennoto balgarsko prichastie.] // *Научни трудове на ПУ „Паисий Хилендарски“, т. 49, кн. 1А, 2011, Филология*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2011, 97 – 101.

Куцаров, К. 2012: Куцаров, К. *Българското причастие*. [Kutsarov, K. Balgarskoto prichastie.] Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2012.

Куцаров, К. 2022: Куцаров, К. *Българските лексемни класове и учението за частите на речта*. [Kutsarov, K. Balgarskite leksemni klasove i uchenieto za chastite na rechta.] София: Колибри, 2022.

Манзини 1986: Manzini, M. R. *On Italian si* // Syntax and Semantics. The Syntax of Pronominal Clitics, Vol. XVIII. New York. Academic Press, 1986, 241 – 262.

Милиорини 1987: Migliorini, Br. *Storia della lingua italiana*. Milano: Bompiani, 1987.

Мъркова 2024: Мъркова Д. *Семантика и прагматика на т. нар. сегашно страдателно причастие в съвременния български език*. [Markova, D. Semantika i pragmatika na t. nar. segashno stradatelno prichastie v savremenniya balgarski ezik.] // Автореферат на дисертация за присъждане на образователната и научна степен „доктор“. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски, 2024.

Ницолова 2008/2023: Ницолова, Р. *Българска граматика. Морфология*. [Nitsolova, R. Balgarska gramatika. Morfologiya.] София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2023.

Норман 1968: Норман, Б. Теоретически основи на категорията залог в съвременния български и други славянски езици. [Norman, B. Teoreticheski osnovi na kategoriyata zalog v savremenniya balgarski i drugi slavyanski ezitsi.] // *Български език*, № 1, 1968, 33 – 48.

Пастори 1862: Пастори, Андр. *Българско-италианска грамматика за блъгары-ты*. [Pastori, Andr. Balgarsko-italianska grammatika za blagary-ty.] Пловдив: Хр. Г. Данов, 1862.

Пашов 1999: Пашов, П. *Българска граматика*. [Pashov, P. Balgarska gramatika.] Пловдив: Хермес, 1999.

Пенчев 1998: Пенчев, Й. *Синтаксис на съвременния български книжовен език*. [Penchev. Y. Sintaksis na savremenniya balgarski knizhoven ezik.] Асеновград: ИК „Вечерник“, 1998.

Попов 1988: Попов, К. *Синтактичното съгласуване в българския език*. [Popov, K. Sintaktichnoto saglasuvane v balgarskiya ezik.] София: Народна просвета, 1988.

Първев 1969: Първев, Хр. Черти от семантичната характеристика на причастията в съвременния български книжовен език. [Parvev, Hr. Cherti ot semantichnata harakteristika na prichastiyata v savremenniya balgarski knizhoven ezik.] // *Български език*, 1969, кн. 2, 113 – 121.

Рохфлс 1968: Rohlfs. G. *Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti – morfologia*, traduzione dal tedesco di Temistocle Franceschi. Torino: Giulio Einaudi, 1968.

Рохфлс 1969: Rohlfs. G. *Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti – sintassi*, traduzione dal tedesco di Temistocle Franceschi e Maria Caciagli Fancelli. Torino: Giulio Einaudi, 1969.

Сансò 2011: Sansò, Andr. Grammaticalization and prototype efects: A history of the agentive reflexive passive in Italian. // *Folia Linguistica Historica.* 2011. Vol. 32, 219 – 252.

Сенсини 1990: Sensini, M. *La grammatica della lingua italiana: guida alla conoscenza e all'uso dell'italiano scritto e parlato*. Milano: A. Mondadori, 1990.

Скуартини1999: Squartini, M. Voice clashing with aspect: the case of Italian Passives. // *Rivista di Linguistica*, 1999, vol. 11.2, 341 – 365.

Стоянов 1962: Стоянов, Ст. Залог на българския глагол. [Stoyanov, St. Zalog na balgarskiya glagol.] // *Език и литература*, 1962, кн. 4, 37 – 50.

Теодоров-Балан 1958: Теодоров-Балан, Ал. Категория „залог“. [Teodorov-Balan, Al. Kategoriya „zalog“.] // *Български език*, 1958, кн. 3, 244 – 246.

Чакърова 2001: Чакърова, К. Към въпроса за парадигматичната природа на някои спорни вербални съчетания в съвременния български език, или за „граничните“ зони в граматиката. [Chakarova, Kr. Kam vaprosa za paradigmatichnata priroda na nyakoi sporni verbalni sachetaniya v savremenniya balgarski ezik, ili za „granichnite“ zoni v gramatikata.] // *10 години Бургаски свободен университет. Юбилейна научна конференция с международно участие „Университетът през третото хилядолетие“,* Бургас, 2001, 139 – 154.

Чакърова 2002: Чакърова, К. Субективна модалност и пасивност – механизми на съчетаването им в съвременния българския език. [Chakarova, Kr. Subektivna modalnost i pasivnost – mehanizmi na sachetavaneto im v savremenniya balgarski ezik.] // *Научни трудове на ПУ „Паисий Хилендарски“, т. 40, кн. 1, 2002, Филология*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2002, 105 – 116.

Чакърова 2012: Чакърова, К. Към въпроса за аспектуалната характеристика на българските минали причастия. [Chakarova, Kr. Kam vaprosa za aspektualnata harakteristika na balgarskite minali prichastiya.] // *40 години Шуменски университет 1971 – 2011. Сборник научни трудове от Националната конференция с международно участие* (ред. И. Савова, В. Попова). Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 2012, 200 – 210.

Чакърова 2013: Чакърова, К. За статута на конструкциите от типа съм + минало страдателно причастие в съвременния български език. [Chakarova, Kr. Za statuta na konstruktsiite ot tipa sam + minalo stradatelno prichastie v savremenniya balgarski ezik.] // *Славистика IV. В чест на XV международен славистичен конгрес в Минск.* Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2013, 70 – 83.

Чакърова 2024: Чакърова, К. За дефинирането на инфинитните глаголни форми в съвременния български език. [Chakarova, Kr. Za definiraneto na infinitnite glagolni formi v savremenniya balgarski ezik.] // Кр. Чакърова. *Помагало по българска морфология*. Второ, допълнено и преработено издание. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2024, 135 – 140.

Чоролеева 1971: Чоролеева, М. Неутрализиране на значението за страдателен залог при причастията на -н, -т в българския език. [Choroleeva, M. Neutralizirane na znachenieto za stradatelen zalog pri prichastiyata na -n, -t v balgarskiya ezik.] // *Български език*, 1971, кн. 2 – 3, 190 – 196.

Чоролеева 1972: Чоролеева, М. Образуване и особености на някои причастия на -н, -т в българския книжовен език. [Choroleeva, M. Obrazuvane i osobenosti na nyakoi prichastiya na -n, -t v balgarskiya knizhoven ezik.] // *Български език*, 1972, кн. 5, 423 – 428.

Източници на примерите

А. Каменова. *Часовник без стрелки.* София: Български писател, 1980// A. Kamenova. *L'orologio senza lancette,* traduzionedi Valeria Salvini // littps://\vww.bulgaria-italia.com/bg/info/letteratura/kamenova_orologio.asp, отворено на 06.11.2025 г.

А. Попов. *Мисия Лондон.* София: Звездан, 2001 // A. Popov. *Missione Londra,* traduzione di Roberto Admolfi. Roma: Voland, 2008.

G. Dell'Agata. *Antologia del racconto bulgaro:* a cura di Giuseppe Dell'Agata; traduzione di Leonardo Pampuri...[et al.]. Padova: Associazione Bulgaria-Italia, 2006.

Г. Господинов. *Времеубежище.* Пловдив: Жанет 45, 2020 // G. Gospodinov. *Cronorifugio,* traduzionedi Giuseppe Dell' Agata. Roma: Voland, 2021.

Г. Господинов. *Естествен роман.* Пловдив: Жанет 45, 2013 // G. Gospodinov. *Romanzo naturale,* traduzione di Daniela Di Sora e Irina Stoilova. Roma: Voland, 2014.

Г. Господинов. *Физика на тъгата.* Пловдив: Жанет 45, 2011 // G. Gospodinov. *Fisica della malinconia,* traduzione di Giuseppe Dell'Agata. Roma: Voland, 2013.

Д. Енев. *Господи, помилуй.* Пловдив: Жанет 45, 2004 // D. Enev. *Circo Bulgaria,* traduzione di Giorgia Spadoni. Udine: Bottega Errante, 2023.

Е. Пелин. *Събрани съчинения в десет тома. Том 1-10.* София: Български писател, 1958-1959 // E. Pelin. *Racconti,* traduzione di Ivana Barba. Roma: Bulzoni, 1985; *Sotto la pergola del monastero,* traduzione di A. Carito. Firenze: Sette, 1985; *La felicità di poveri diavoli,* traduzione di Leonardo Pampuri. Vicenza: Paoline, 1966.

Н. Райнов. *Богомилски легенди.* София: Стоянъ Атанасовъ, 1938 // N. Rajnov. *B diavolo creatore,* traduzione di Daniela Di Sora. Genova: Robin, 2014.

Е. Станев. *Крадецът на праскови.* София: Христо Г. Данов, 1980 // E. Stanev. *B ladro di pesche,* traduzione di Danilo Manera. Roma: Voland, 1995.

И. Вазов. *Под игото.* София: Т. Ф. Чипевъ, 1920 // I. Vazov. *B giogo,* traduzione di Olga Miletic - Balabanova. Roma: De Carlo, 1946; *Sotto il giogo,* traduzione di Lavinia Borriero – Picchio. Roma: Riuniti, 1960.

И. Вазов. *Събрани съчинения. Том 7 и 9.* София: Български писател, 1976 // I. Vazov. *Cuore bulgaro–novelle scelte*, traduzione di Enrico Damiani. Roma: Anonima Romana Editoriale, 1925; *Storia del brigante*

Belimelec e di altri eroi del Balcano, traduzione di Enrico Damiani. Roma: Anonima Veritas Editoriale, 1947.

Й. Йовков. *Събрани съчинения в шест тома. Том 1 – 6*. София: Български писател, 1982 – 1983 // J. Jovkov. *Scibil, Antologia*, traduzione di Luigi Salvini. Napoli: R. Istituto Superiore Orientale, 1937; *Balkan, racconti*, traduzione di Luigi Salvini. Roma: Carruci, 1961.

С. Минков. *Дамата с рентгеновите очи*. Варна: Георги Бакалов, 1982.

П. Тодоров. *Идилии*. София: Хемус, 1945.

Х. Смирненски. *Избрани творби в два тома. Том втори. Проза*. София: Български писател, 1968 // H. Smirnenski. *Favola della scala*, traduzione di Vesselina Nikolova // https://www.bulgaria-italia.com/bg/info/poesia/hristo_smirnenski.asp, отворено на 6.11.2025 г.

Е. Станев. *Избрани произведения в три тома. Том 3: Когато скрежът се топи; Вълчи нощи; Чернишка*. София: Български писател, 1977.

L. Borriero. *Racconti bulgari*, a cura di Lavinia Borriero, traduzione di Lavinia Borriero – Picchio. Roma: Vincenzo Lo Faro, 1982.

A. Moravia. *La ciociara*. Milano: Bompiani, 1998 // А. Моравия. *Чочарка*, преведено от Мария Касърова. София: Народна култура, 1985; *Чочарка*, преведено от Наталия Христова. Пловдив: Хермес, 2014.

G. Verga. *I Malavoglia*. Milano: Mursia, 1985 // Д. Верга. *Семейство Малаволя*, преведено от Милко Ралчев. София: Братя Миладинови, 1944; *Семейство Малаволя*, преведено от Никола Иванов. София: Народна култура, 1973.

E. de Amicis. *Il Cuore*. Roma: De Agostini, 2014 // Е. де Амичис. *Сърце*, преведено от Димитър Иванов; София: Ив. Г. Игнатовъ и синове, 1929; *Сърце*, преведено от Ненчо Илиев. София: Хемусъ, 1946; *Сърце*, преведено от Вяра Мак. София: Прометей, 1947; *Сърце*, преведено от Петър Драгоев. София: Народна младеж, 1957; *Сърце*, преведено от Весела Цалова. София: Труд, 2023.

C. Collodi. *Le avventure di Pinocchio*. Milano: Rizzoli, 2011 // К. Колоди. *Приключенията на Пинокио*, преведено от Петър Драгоев. София: Народна младеж, 1950; *Приключенията на Пинокио*, преведено от Весела Цалова. София: Труд, 2007; *Приключенията на Пинокио*, преведено от Антония Ценова. Бургас: Хеликон, 2019; *Приключенията на Пинокио*, преведено от Румяна Сарайдарова-Първанова. Пловдив: Хермес, 2023.

СОЦИОКУЛТУРНА АНТРОПОЛОГИЯ И КОМУНИКАЦИЯ

ФИЛОСОФСКИ И АНТРОПОЛОГИЧНИ ПРОЕКЦИИ В ЛИНГВИСТИКАТА

ПЛОВДИВСКИ УНИВЕРСИТЕТ „ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ“ – БЪЛГАРИЯ
НАУЧНИ ТРУДОВЕ, ТОМ 63, КН. 1, СБ. А, 2025 – ФИЛОЛОГИЯ,
PAISII HILENDARSKI UNIVERSITY OF PLOVDIV – BULGARIA
RESEARCH PAPERS, VOL. 63, BOOK 1, PART A, 2025 – LANGUAGES AND LITERATURE

DOI 10.69085/ntf2026a221

РЕКЛАМАТА В ГРЪЦКИЯ ПЕЧАТ В НАЧАЛОТО НА XX ВЕК

Димитриос Румпос
Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“

ADVERTISING IN THE GREEK PRESS AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

Dimitrios Roumpos
St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tarnovo

d.roumpos@ts.uni-vt.bg

At the beginning of the 20th century, advertising gradually developed in the Greek press and coexisted harmoniously with society, shaping its views, culture and values, influencing the way consumers think and perceive. This study presents the phenomenon of advertising, its role in the economic, social and cultural life of Greeks. It examines various linguistic models, the layout of advertising texts and their impact on consumers. The analyses are the result of observations on various advertising texts published in the Greek press from the period under review.

Key words: advertising, Greek press, advertising discourse, linguistic characteristics

Историята на рекламата във всичките ѝ форми е започнала преди хилядолетия. Корените на рекламирането могат да бъдат открити още в Древна Гърция под термина „пейто“ – πειθώ. С него се е означавало умението на управници и владетели чрез реторичните си способности да убеждават хората в правотата на идеите си. В Древна Гърция глашатаите ходели по улиците на Атина, известявайки за продажби на роби, добитък и други стоки (Дуранкев 2017: 15). Друга ранна разновидност на рекламата откриваме в клеймото, което занаятчиите слагат по амфори, брони, оръжия и различни видове стоки от бита като белег за

произход и качество. Всъщност то е древен представител на запазените марки и стоковите знаци.

Повратен момент в историческото развитие на рекламата е създаването на печатарската машина от Йохан Гутенберг през 1447 г. В резултат на този технически напредък започва печатането на вестници и книги, чрез които се разпространяват и търговските обявления.

Първият гръцки печатен вестник се издава във Виена през 1784 г. от Георгиос Вендотис. Информацията за него е оскъдна, дори наименованието му не е известно. Вестникът се разпространява в османските провинции, но въпреки многобройната читателска аудитория само след два месеца е спрян по причина, че управляващите в Османската империя смятат за опасно гръцките ѝ поданици да контактуват с останалия свят чрез един вестник, издаван на техния език (Скиадас1966: 105).

През следващото столетие гръцката журналистика натрупва богат опит. В каталога на библиотеката към Гръцкия парламент до 1900 г. са включени заглавията на 1100 вестника и 300 списания. Зараждането и развитието на гръцкия периодичен печат помага да се разчупи локалната ограниченост и да се формира общонационално информационно поле. Началото на XX век се характеризира като „златен век“ за атинската преса[1]. Продажбите на вестниците растат паралелно с нарастването на столичното население. Няколко централни вестника и списания успяват да се приспособят към новите европейски изисквания за печата. Сред тях са в. „Εστία“/„Естия“, в. „Ακρόπολις“/„Акрополис“, в. „Σκριπ“/„Скрип“, в. „Αθήναι“/„Атине“, в. „Ρωμιός“/„Ромиос“, в. „Καιροί“/„Кери“, в. „Εμπρός“/„Емброс“, в. „Πρωινή“/„Проини“, в. „Χρόνος“/„Хронос“ и др.

В настоящото изследване се прави анализ на езика на основния текст и формата на печатната реклама, като се проследява по-голямата част от атинския печат, без да се изключват и печатни издания от други региони. Първите гръцки реклами са вербални, във вид на известия и обявления, разположени обикновено на последната страница на вестниците, често са хаотично разпръснати между самия текст, а понякога са отделени с удебелена черта или в рамка. Те съдържат информация – описание на стоките или услугите, ползата за купувача и адреса на рекламодателя. Този вид търговски известия продължават да се публикуват в някои вестници и в началото на XX век.

[1] Периодът (1900 – 1912 г.) е избран преднамерено, тъй като през XX век рекламата нараства многократно с появата на радиото и телевизията. Появата на медиите разширява нейните възможности и е предмет на други изследвания.

Във в. „Атине“ е публикувана реклама на магазин за „*Английски кашмир, на цени без конкуренция при Хрисикопулос*“.[2] В същия вестник е поместена реклама на *локуми „Логиотатос“*[3]; във в. „Акрополис“ – „*ликьор Арнос, който се продава в аптеките за 3,50 дрх. шишенцето…*“[4], отново във в. „Акрополис“ се съобщава за „*парфюма Сиракос*, *който е награден със златни, сребърни и медни отличия на различни изложения на цени 10 дрх. за ока*“.[5]

Първите тютюневи култури в началото на XX век се отглеждат предимно в Ксанти, Хрисуполи и др. Търговците от Ксанти, Кавала, Драма се снабдяват с тютюн, култивиран в дребни семейни стопанства. В обявление на в. „Агон“, отпечатано с уголемен шрифт, четем: „*Тютюн от Ксанти и Кавала се продава на едро, добре опакован*“.[6] От това обявление научаваме, че е налично голямо количество, отглеждано в Ламия. Текстът е сух и информативен, погледът на читателя е привлечен единствено от ключовата лексема „πωλούνται“ – *продават се*, в тъмен шрифт.

С напредъка на технологиите за отпечатване в гръцкия печат все по-често се срещат рекламите с черно-бели илюстрации и снимки, придружени от кратки рекламни послания. Рекламодателят използва предимно визуалния ефект, за да привлече вниманието на читателя към вестника. На страниците на в. „Атине“ са публикувани няколко реклами: „*Всички видове за пътуване на английски стоки при Хрисикопулос*“[7], „*Вратовръзки Зарганис и Ракинтзис на ул. „Стадиу“* 19“[8], „*Фабрика за играчки Чокас – продажби на едро и дребно на ул. „Еолу*“[9], „*Душове, мивки, бойлери, водопроводни услуги Харилаос Куракос, тел. 466, на ул. „Канари*“[10].

През разглеждания период гръцката печатна реклама в структурно отношение се характеризира като двусъставна – едната част е вербалният дискурс, а другата са визуалните елементи. Зад рекламата стои стока или услуга, насочени към определена част от обществото, предимно към по-заможните слоеве. Най-често предмет на реклама са:

[2] Сн. 1. „Αθήναι“, 2.06.1903.
[3] Сн. 2. „Αθήναι“, 1.06.1906.
[4] Сн. 3. „Ακρόπολις“, 12.11.1907.
[5] Сн. 4. „Ακρόπολις“, 10.11.1907.
[6] Във в. „Αγών“, 30.05.1903.
[7] Сн. 5. „Αθήναι“, 2.06.1903.
[8] Сн. 6. „Αθήναι“, 23.11.1903.
[9] Сн. 7 – пак там.
[10] Сн. 8. „Αθήναι“, 3.06.1906.

търговски обекти, стоки за бита, хранителни и луксозни стоки, различни видове услуги – транспортни, застрахователни и др. Спецификата на рекламирания обект предопределя структурата на самата реклама. Заглавието или т. нар. встъпителна част на рекламния текст не е задължително да присъства. Основният текст е най-важният компонент от структурно-семантична гледна точка и може да бъде определен като ясен, стегнат. Задължителна част от рекламния дискурс е информацията за обратна връзка с рекламодателя – неговото местонахождение, което обичайно се посочва в края на рекламата. Езиковата характеристика на рекламния дискурс в гръцката печатна реклама се свежда до употреба на императивни форми, безглаголни, въпросителни изречения, образни словосъчетания, качествени прилагателни, превъзходна степен, употреба на ключови лексеми.

В езиково отношение широко застъпени са императивните фрази, които изразяват активна подкана и се отличават с безусловност, динамичност. Обръщенията са във второ лице единствено или множествено число. Във в. „Атине“ рекламодателят призовава: „*Не забравяйте да опитате току-що пристигналите тютюни и цигари на П. Скопелтос, близо до гарата Лаврио. Опитахте ли?* “.[11] В друга реклама: „*Пушихте ли кралските цигари модерни и здравословни Куртиос. Опитахте ли? Разгласихте ли*?“[12].

В основния текст авторът на рекламата се стреми да представи обекта по атрактивен начин, като набляга преди всичко на изобилието, качеството и цената на предлаганите стоки или услуга. В зависимост от предмета на рекламиране се изтъкват добра цена или цена без конкуренция, богат избор, като при услугите се гарантира перфектно обслужване и удобство. Използването на именни лексеми – прилагателни и съществителни, е пряко ориентирано към качествата на рекламираната стока. В рекламата на европейския магазин за храни и напитки на Александрос и Захариас във в. „Атине“, централно място заема илюстрацията на елегантно облечена за времето жена. Вляво и вдясно на илюстрацията са изброени множество храни и напитки, които могат да бъдат закупени в магазина.[13] Рекламното послание включва двукратно използване на ключовата лексема *άπαντα τα είδη* – „всички видове“, *άπαντα με εγγύησιν* – „всичко с гаранция“. Илюстрацията е равномерно разпределена, без да натоварва. Наблюдава се прилагането на различни видове шрифтове. В същия вестник за реклама на магазин „Bon

[11] Сн. 9. „Αθήναι“, 19.08.1903.
[12] Сн. 10. „Αθήναι“, 26.04.1903.
[13] Сн. 11. „Αθήναι“, 20.08.1903.

Marche“ се съобщава, че „*…се продават детски колички, на цени неподатливи на конкуренция, както и истинско намаление за всички сезонни стоки от 35%*“[14] под снимка на количка, модерна за времето си.

По подобен начин във в. „Атине“ рекламата е илюстрирана с два ангела, държащи часовници, освен визуално привлича читателя и с рекламното послание: „*Предлагаме ви нашите избрани златни часовници на половин цена*“.[15] Рекламодателят използва и лексемата *δώρον* – „подарък“, за да подчертае, че цената е доста ниска, почти като подарък за една луксозна за онова време стока.

С цел да се запомни посланието от читателите, в рекламните текстове преобладават безглаголните изречения. В реклама на хотел „Централ“ на ул. „Стадиу“ във в. „Атине“ рекламодателят посочва: „*Наистина в центъра, до Народното събрание, министерствата, търговските магазини. Най-удобният със 100 просторни стаи. Цени достъпни от 2 дрх. нагоре. ….. Електрифициран, с телефон“.*[16]

В езиково отношение често се прибягва до суперлативи. В реклама за големия хотел до минералните извори на Едипсос във в. „Атине“ авторът посочва, хотелът е „Μεγαλείτερον, ωραιότερον και πλουσιότερον ξενοδοχείον των ελληνικών λουτρών“ – „*най-големият, най-хубавият, най-богатият с извори, които се намират вътре в хотела*“, разполага още с „*кухня отлична, обслужване съвършено, ресторант първа класа на цени достъпни…*“.[17] За да бъде по-убедителен, рекламодателят използва запомнящи се словосъчетания, повторения, слогани и други словесни похвати. Във в. „Асти“ е публикувана реклама на обувния магазин на А. Бейс на ул. „Стадиу“ 35а в Атина.[18] Под илюстрацията, изобразяваща обущар в цял ръст и множество обувки, рекламодателят се обръща към читателската аудитория със слоган, който да остане в съзнанието на читателя: „*Странно, всички носят обувките на Бейс….*“. В друга реклама във в. „Акрополис“ на склад за килими рекламното послание гласи: „*Да ги заварят и внуците ви*“.[19]

Като основен етап от рекламната комуникация рекламното послание съдържа убеждаващи аргументи, които са част от характеристиката на стоката. Във в. „Акрополис“ се публикува двуезична реклама на ателието на братя Сулопулос със заглавие на английски език „The

[14] Сн. 12. „Αθήναι“, 15.08.1903.
[15] Сн. 13. „Αθήναι“, 27.12.1906.
[16] Сн. 14 – пак там.
[17] Сн. 15. „Αθήναι“, 6.06.1907.
[18] Сн. 16. „Άστυ“, 22.12.1905.
[19] Сн. 17. „Ακρόπολις“, 18.11.1907.

Gentleman".[20] Рекламата е адресирана до буржоазния елит, подражаващ на западната аристокрация. От двете страни на текста вертикално са разположени илюстрациите на двама мъже в цял ръст, наподобяващи модел на английски джентълмени. Между илюстрациите е рекламното послание, което гласи: „*Всеки по-елегантен, всеки по-съвършен костюм се изработва в търговско-шивашкото ателие с парижки патрон".*

За рекламирането на вносни стоки търговците внимават особено при оформлението и текста. Рекламите, предимно двуезични, са поместени в изящни рамки с акцент върху образа. Във в. „Акрополис" чуждестранната фирма „*DMC за конци – памучни, ленени и копринени, за бродерия и плетиво*", която е конкурент на гръцките фирми, навлиза на местния пазар.[21] Рекламата е двуезична, съдържа фирменото лого, изобразено на черен фон, разделящо в две полукълба рекламния текст. Ъглите извън кръга, вътре в квадрата, са богато украсени.

Чаят е широко разпространен колониален продукт на световния пазар, който достига до гръцката трапеза. След 1900 г. той се предлага предимно от Британската източноиндийска компания, която го култивира в Китай, Индия и Цейлон. Първоначално чаят е напитка, популярна сред висшите социални слоеве в Гърция, но постепенно разпространението му се разширява. В реклама на вестник „Асти" продуктът се предлага в избрани хранителни магазини в града със съответния етикет.[22] Рекламата е двуезична, за улеснение на клиентите съдържа илюстрация на опаковката на продукта. Авторът на рекламата призовава потребителите да търсят конкретния чай в магазините със съответната опаковка, която потвърждава неговото качество: „*Когато отидете до вашия магазин за хранителни стоки, за да купите чай, настоявайте магазинерът да показва на всяка кутия Синия кръст*". Изброени са местата на продажба и представителят на фирмата за Гърция и о. Крит.

Във в. „Атине" от 6.06.1907 г. и в. „Акрополис" се публикуват реклами на издателството на Г. Фексис. В рамка, разделена от вертикални и хоризонтални линии, са изписани с различна големина и шрифт букви, рекламираните стоки: музикални инструменти, книги, хартия Breitkoff. Към втората реклама в горният ляв ъгъл е добавена гравюра, изобразяваща музикални инструменти.[23] Цената на брой пиано не се споменава, а само вноската от 50 драхми на месец. Останалите артикули, които се посочват в следващата хоризонтална рамка, са

[20] Сн. 18. „Ακρόπολις", 19.11.1907.
[21] Сн. 19. „Ακρόπολις", 11.11.1907.
[22] Сн. 20. „Άστυ", 22.12.1905.
[23] Сн. 21. „Ακρόπολις", 10.11.1907.

с „*вноска 5 драхми“* на месец. В последното хоризонтално поле е изписан вляво адресът, а вдясно с главни букви: „*Издателството на Г. Фексис*“, което очевидно работи като изключителен търговски представител на немските и английските фабрики.

В рекламите за книги обичайна практика е с главни букви да се изписва заглавието на книгата, а не името на нейния автор или преводач. Във в. „Акрополис“ е поместена реклама на класическата творба „Клетниците“ от историята на френската литература на добре известния в Европа автор Виктор Юго.[24] Това произведение е един от най-популярните романи на деветнадесети век. Тя гласи, че творбата ще бъде публикувана „*…много скоро в илюстрирани брошури, струващи пет лепта*“. Честа практика по онова време е издателите да публикуват брошури на преведени книги, за да могат преводачите да получават редовно заплащане. Този начин за популяризиране и разпространение на литература е насочен към читатели с по-ограничени възможности. И в този случай рекламата е опростена, тъй като се обръща към образована читателска аудитория.

В края на XIX век започва първият емиграционен поток към трансатлантически дестинации и главно към Америка. В търсене на работа и по-добър живот от 1890 до 1922 г., 498 409 души емигрират в Америка, от които 442 505 са мъже и 55 903 – жени (Салимпа 2002: 38). Във в. „Акрополис“ се публикува реклама на „*първия гръцки трансокеански параход с електрически лампи „Морайтис“, с водоизместимост 12 000 тона, който заминава от Пирея за Ню Йорк през Каламата и Патра*“.[25] Рекламният текст се придружава от впечатляваща снимка на големия параход. Голямата придобивка на гръцкия флот за онова време разполага според рекламата с „*двойно витло, два двигателя и плава със скорост 15 възела в час*“. В реклама във в. „Акрополис“ се посочва, че до Ню Йорк пътува бързият параход „България“ с водоизместимост 11 077 тона на Hamburg-Amerika Line.[26]

Наред с развитието на услугите, предлагани от корабните компании и агенции в Гърция, навлизат и няколко застрахователни компании от Западна Европа, които притежават съответен капитал, за да застраховат населението при пожари или морски произшествия. Във в. „Атине“ се съобщава, че чуждестранната застрахователна компания „Eldia“, одобрена с кралски указ, притежава капитал от 10 000 000 франка и

[24] Сн. 22. „Ακρόπολις“, 1.11.1907.
[25] Сн. 23. „Ακρόπολις“, 4.12.1907.
[26] Сн. 24. „Ακρόπολις“, 11.11.1907.

предлага услуги за „*пожарна безопасност и морска сигурност*“.[27] Имената на собствениците, наименованието на компанията и капиталът, с който разполага, са изписани с черни букви, по-големи от останалите. Рекламодателят се опитва да привлече вниманието на читателите с графичното оформление на текста. По същия начин германската „Алианц“ и корабната компания „Манхайм“ рекламират своите услуги във в. „Атине“, като в края с главни букви отбелязват, че са: „*одобрени и двете с кралски указ*“.[28]

И така, какво може да се каже в заключение?

Трябва да изтъкнем, че рекламата е продукт на размяна и донякъде причина за нея; че тя намира място и разпространяване там, където се развива пазарна икономика; че основната ѝ задача е да събужда желание за покупка на продукт, услуга (Дуранкев 2017: 244).

В началото на XX век рекламата се разраства постепенно в гръцкия печат и съществува в хармония с обществото, формирайки неговите възгледи, култура и ценности, влияе върху потребителския начин на мислене и възприемане. В бита на гърците навлизат все повече модни европейски стоки, застрахователни, банкови и транспортни услуги.

В изданията се появяват рекламни кампании, като една реклама се публикува в няколко поредни броя, без промени или с подобрения в текста и визията. Все по-често се срещат илюстрациите и снимките, а обемът на текста видимо намалява. Не са изключения и рамкираните реклами с текстове, изписани с различен шрифт, а ефектът се дължи както на шрифта, така и на различната големина на буквите.

В краткия рекламен текст, за да привлече вниманието на читателите, рекламодателят прибягва все по-често до кратки и безглаголни изречения. В тях се набляга на изброяване на стоки и услуги и се посочва изгодна продажна цена. Езиковата характеристика на рекламния дискурс в гръцката печатна реклама се свежда до честа употреба на императивни форми, образни словосъчетания, повторения, слогани, а лексиката е общоупотребима.

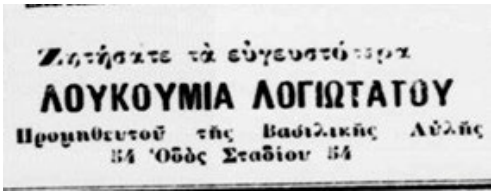
[27] Сн. 25. „Αθήναι“, 27.01.1906.
[28] Сн. 26. „Αθήναι“, 11.10.1906.

Приложение

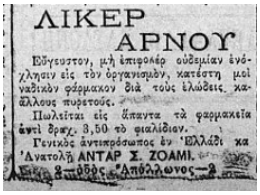
Сн. 1.

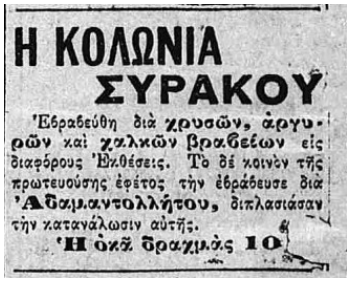
Сн. 2.

Сн. 3.

Сн. 4.

Сн. 5.

Сн. 6.

Сн. 7.

Сн. 8.

Сн. 9.

Сн. 10.

Сн. 11.

Сн. 12.

Сн. 13.

Сн. 14.

Сн. 15.

Сн. 16.

Сн. 17.

Сн. 18.

Сн. 19.

Сн. 20.

Сн. 21.

Сн. 22.

Сн. 23.

Сн. 24.

Сн. 25.

Сн. 26.

Използвани и консултирани вестници от библиотеката на Гръцкия парламент <https://library.parliament.gr/Portals/1046/pdf/digitalmicrofilms092025.pdf > (25.03.2025, 20.04.2025, 10.05.2025, 20.09.2025):

Агон: **„Αγών“,** 30.05.1903

Атине: **„Αθήναι“**, 26.04.1903, 2.06.1903, 15.08.1903, 19.08.1903, 20.08.1903, 23.11.1903, 27.01.1906, 1.06.1906, 3.06.1906, 11.10.1906, 27.12.1906, 6.06.1907

Акрополис: **„Ακρόπολις“**, 1.11.1907, 10.11.1907, 11.11.1907, 12.11.1907, 18.11.1907, 19.11.1907, 4.12.1907
Асти: **„Άστυ“**, 22.12.1905

ЛИТЕРАТУРА

Дуранкев 2017: Дуранкев, Б. *История и теория на рекламата.* [Durankev, B. Istoriya i teoriya na reklamata.] София: Издателски комплекс – УНСС, 2017.

Салимпа 2002: Σαλίμπα, Ζ. *Γυναίκες εργάτριες στην ελληνική βιομηχανία και στη βιοτεχνία (1870 – 1922).* [Salímpa, Z. Gynaíkes ergátries sthn ellhnikή biomhchanía kai sth biotechnía (1870 – 1922).] Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας 37. Αθήνα: Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς 2002.

Скиадас 1996: Σκιαδάς, Ν. *Το χρονικό της τυπογραφίας.* [Skiadás, N. To chronikó ths typografías.] Αθήναι: 1996.

ПЛОВДИВСКИ УНИВЕРСИТЕТ „ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ“ – БЪЛГАРИЯ
НАУЧНИ ТРУДОВЕ, ТОМ 63, КН. 1, СБ. А, 2025 – ФИЛОЛОГИЯ,
PAISII HILENDARSKI UNIVERSITY OF PLOVDIV – BULGARIA
RESEARCH PAPERS, VOL. 63, BOOK 1, PART A, 2025 – LANGUAGES AND LITERATURE

DOI 10.69085/ntf2026a233

АНТРОПОЛОГИЯ НА ИДЕНТИЧНОСТТА: ДИНАМИКА НА КУЛТУРНИТЕ СРЕЩИ В ГЛОБАЛИЗИРАНИЯ СВЯТ

Петя Клинкова
Медицински университет – Пловдив, ДЕСО

ANTHROPOLOGY OF IDENTITY: DYNAMICS OF CULTURAL ENCOUNTERS IN THE GLOBALIZED WORLD

Petya Klinkova
Medical University of Plovdiv, DLST

petya.klinkova@mu-plovdiv.bg

The report examines the cultural identity of foreign students in Bulgaria, with a focus on Greek students in Plovdiv. Through a qualitative approach, including observations, interviews and statistical data, the processes of social integration, assimilation of cultural norms and preservation of native traditions are analyzed. The results show that identity is dynamic and hybrid, combining adaptation to the local environment with the maintenance of national belonging, which stimulates personal development and intercultural competence.

Key words: Cultural identity, foreign students, social integration, intercultural adaptation, migration, hybrid identity, globalization, university community, cultural practices, personal development

Настоящият текст има за цел да разгледа културната идентичност на чуждестранните граждани (студенти) в България, фокусът е върху гръцките студенти в Пловдив. Подходът, включващ наблюдения, интервюта, събиране на статистически данни, позволява да бъдат анализирани процесите на културна интеграция и усвояване на социалните норми, като същевременно се наблюдават процесите по съхраняване на родните традиции и културна специфика. Резултатите насочват към обобщения, акцентиращи върху това, че идентичността се очертава

като динамична категория, в чийто център е видима адаптация към новата среда и едновременно активен стремеж за поддържане на националната принадлежност.

В последните десетилетия европейската интеграция и социално-икономическите преобразования доведоха до безпрецедентна мобилност на хората. Усиленото движение през границите породи форми на миграция, които променят обществените отношения и културните практики в глобален мащаб. Това явление не само преобразява икономическите и политическите реалности, но и оставя траен отпечатък върху начина, по който индивидите и общностите изграждат и преживяват своята идентичност.

Темата за културната идентичност в контекста на човешката мобилност се превърна в централна ос на редица интердисциплинарни изследвания. Съвременните учени разглеждат миграционните процеси не просто като движение на хора, а като динамика на значения, ценности и символи. Тяхното внимание е насочено към това как мигрантите създават нови форми на принадлежност, как се договарят културните граници между „своето“ и „чуждото“ и как се трансформират идентичностите в процеса на адаптация. Въпреки натрупания научен опит проблематиката остава отворена и многоизмерна, тъй като културната идентичност не е статична величина, а непрекъснато променящ се процес.

Настоящият текст предлага интерпретация на тази тема през призмата на една конкретна социална група – гръцките студенти в България. Изследването се фокусира върху локалната общност като пространство, в което се проявяват процесите на културна адаптация, съжителство и идентификация. Интересът е насочен към въпросите как членовете на тези общности осмислят своето място в новата среда, как преживяват културните различия и какви стратегии използват, за да съхранят усещането за принадлежност към родната си култура.

В центъра на анализа е поставена студентската общност на чуждестранните (гръцки) граждани, обучаващи се в Пловдив. Чрез наблюдения, статистически данни и лични интервюта се проследяват както мотивите за избора на България като образователна дестинация, така и социалните механизми на интеграция, културните бариери и начините на междукултурно общуване. Изследването се стреми да изясни дали и как чуждестранните студенти успяват да съчетаят професионалните си амбиции с потребността да съхранят собствената си културна идентичност, както и доколко усвояват елементи от българската културна реалност.

Целта на проучването е да се очертаят процесите, чрез които културната идентичност се изгражда, променя и адаптира в условията на

междукултурен контакт. Тя ще се разглежда не като фиксирана културна категория, а като отворена система, зависеща от социалните и комуникационните взаимодействия. Подходът е аналитичен, но и интерпретативен – идентичността не се дефинира, а се наблюдава в нейното развитие и контекст. Ключов аспект за нейното разбиране ще бъде Ериксъновата теория за идентичността, състояща се в твърдението му: „Идентичността е субективно чувство за укрепваща тъждественост и непрекъснатост“ (Ериксън 1996: 76). Идентичността се формира чрез интеграцията на различните роли и идентификации на индивида. Тя не представлява фиксирана структура, а е динамичен процес, който започва още от раждането и продължава през целия живот. В този смисъл тя може да бъде разбрана единствено чрез процесите, които я изграждат – социална интеграция и усвояване на културни норми.

Социалното утвърждаване на индивида предполага процес на идентификация, чрез който той се позиционира спрямо другите и се самоопределя в рамките на определени социални категории (раса, етнос, език, националност, гражданство и т.н.) (Калхун 1991: 64). Интеграцията в социалната среда представлява постепенно усвояване на утвърдените социални норми, ценности и ролеви очаквания. Тя осигурява рамката, в която личността функционира, като възприема определен модел на поведение, съвместим с културните стандарти на общността. Усвояването на културни норми, от друга страна, описва вътрешното усвояване на културното съдържание – традиции, вярвания, символи и модели на мислене, които изграждат чувството за културна принадлежност. Тя не е еднократен акт, а продължителен процес на взаимодействие между индивидуалното и колективното съзнание.

Културата в този контекст може да се разглежда като движеща сила на човешкото развитие и средство за ориентация в света. Тя предоставя не само система от ценности и смисли, но и инструмент за разбиране на себе си чрез различието спрямо другите. Именно в пресечната точка между социалната интеграция и утвърждаването на културни норми се формира динамичната идентичност на съвременния човек – идентичност, която едновременно отразява и преодолява границите на националното, религиозното и културното. Но също така културната идентичност от този тип става видима в точката на пресичане на две култури (Дичев 2002), които в нашия случай са гръцката и заварената българска културна среда.

В първата част на проучването са обобщени количествени данни, предоставени от Министерството на образованието и науката, относно

броя, националния състав и разпределението на чуждестранните студенти във висшите учебни заведения в страната. Тези данни очертават демографската рамка, необходима за по-дълбок анализ на социално-културните явления.

Следващата част включва анализи от проведената серия неструктурирани интервюта и неформални разговори с представители на изследваната група. Тази стратегия дава възможност да се улови автентичната перспектива на участниците, тяхното усещане за културна дистанция, трудностите, с които се сблъскват, както и начините, по които се адаптират към новата среда.

Социално-демографски контекст

По данни на МОН броят на чуждестранните студенти в българските университети продължава да расте. През академичната 2024/2025 г. те наброяват 3277, а през последните 5 години се наблюдава вариране в броя на студентите нагоре и надолу. Тези групи, идващи от Гърция, предпочитат специалности в областта на медицината, денталната медицина, фармацията, общественото здраве, ветеринарната медицина, хуманитарни или икономически направления.

В Пловдив се обучават общо 3314 чуждестранни студенти, като преобладаващата част (2577 души) са записани в Медицинския университет. Там са представени 68 държави, като най-голям е делът на студентите от Великобритания, Италия, Германия и Гърция, следвани от Финландия, Франция и Испания. В Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“ се обучават 276 чуждестранни студенти, от които 81 са от ЕС (Ветова 2025). Чуждестранните студенти се обучават в 80 дисциплини, предимно във Филологическия факултет. Най-голям е делът на бъдещите висшисти в ПУ „Паисий Хилендарски“ от Украйна, Молдова, Турция, Гърция.

За целите на настоящото изследване е избрана именно групата на чуждестранните студенти, идващи от Гърция в Пловдив – като представителен пример на интегрираща се културна общност в чужда социална среда. Те се обучават в Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“ и в Медицинския университет – Пловдив. Наблюдения се осъществяват в периода март – септември 2025 г. Общият брой на респондентите е шест – три момичета и три момчета на възраст от 20 до 24 години. С цел защита на дадената от тях лична информация те ще бъдат условно наречени Студент 1, Студент 2, Студент 3, Студент 4, Студент 5 и Студент 6.

Мотивация за избор на България

Резултатите от интервютата показват, че решението на студентите да изберат България, е водено преди всичко от прагматични и икономически съображения. Достъпността на обучението, възможността да се изучават медицински специалности на английски език или други на български език, както и признатият в ЕС статут на дипломите се посочват като водещи фактори. За мнозина изборът на България е продиктуван от желанието да получат качествено образование на по-достъпна цена и в по-малко конкурентна среда в сравнение със Западна Европа или Гърция. Студентите 1, 2, 4 и 6 съобщиха, че са избрали България заради по-голямата статистическа възможност да бъдат приети във ВУЗ в сравнение с Гърция. Приети са от първия път. Студентите 3 и 5 вече имат негативен опит в тази насока и споделят, че в България успешно са преминали подбора и входните изпити, като преди това (предишната година) са кандидатствали в Гърция, но успехът им е бил недостатъчен, за да бъдат приети.

Немалка роля играе и привлекателността на страната като място за живот поради сравнително ниските разходи и гостоприемната среда. Всички студенти планират престоя си като временен за периода на обучение. Съществена за бързата им културна адаптация е близко разположената до родината им територия – именно това се оказва улесняващ фактор за възприемането на нови културни нагласи, но и отстояване на създадената им културна автономия.

Анализът на ежедневието на чуждестранните студенти показва, че процесът на адаптация в българската среда се осъществява успоредно с активното съхраняване на културните им практики. Идентичността не се губи при преместването в нов контекст – напротив, често тя се проявява още по-осезаемо, като защитна реакция срещу културната неизвестност.

Език и комуникация

Първият и най-забележим маркер на културна принадлежност е езикът. В началото на XXI век в лингвистиката е утвърдено разбирането, че езикът играе съществена роля в изграждането на идентичността, включително и на националната идентичност. Същевременно според Майкъл Байрам (Байрам 2006: 9) колкото по-силна е компетентността по отношение на даден език, толкова по-лесно индивидът се идентифицира с дадена група. Според Байрам (Байрам 2006: 6) езикът функционира като основен медиатор между културата и идентичността.

Въпреки че студентите се обучават на български език в ПУ „Паисий Хилендарски“ и на английски език в Медицинския университет – Пловдив, тяхната комуникация извън университета остава на родния език, което се запазва като категоричен знак за тяхната идентичност. Това е съвсем естествено и разбираемо, но пък именно така те създават малки езикови микросредища на комуникация на собствената си култура в Пловдив. Там те възпроизвеждат елементи от своята култура и ограничават външното влияние. Макар тази тенденция да улеснява адаптацията в началния период, тя същевременно забавя процеса на пълноценна интеграция в местната общност, което неминуемо се случва, но отново в рамките на този предварително продуциран от тях контекст.

Гръцките граждани, живеещи и обучаващи се в България, често отбелязват национални и лични празници (имени дни, рождени дни, религиозни празници) в среда, която съчетава елементи от гръцката и българската култура. Студентите 1, 2, 3, 5 и 6 съобщават, че празнуването включва използване и на български национални символи (традиционна музика, народни мотиви в декорацията, фолклорни елементи) и местни храни, като баница, шопска салата и български вина, наред с традиционни гръцки ястия, които приготвят сами. Тази хибридна празнична практика отразява процес на културна адаптация и интеркултурна идентификация, при който чуждестранните граждани временно или трайно интегрират елементи от приемащата култура, без да изоставят собствената си национална принадлежност.

Традиции и празничност

Посредством традицията в семейството се е запазила календарната празнична система (Йорданова 2014: 246). Ето защо запазването на празничния календар и традиционните ритуали е втората ключова форма на изразяване на идентичността. Много студенти продължават да се стремят да отбелязват национални и религиозни празници по начин, близък до този в родината – чрез организиране на общи събирания, консумация на традиционни храни, слушане на родна музика и споделяне на обичаи. Тези практики им създават усещане за принадлежност и стабилност в чуждата среда, а понякога служат и като своеобразна културна „съпротива“ срещу асимилацията.

Кухня и хранителни навици

Храната заема особено място в поддържането на културната идентичност. Според Бурдийо (Бурдийо 1984: 173) вкусът не е само израз на индивидуални предразположения, а единен набор от отличителни предпочитания, които имат символно значение и отразяват принадлежност към дадена общност. Според френския социолог различията в хранителните навици служат като средство за демонстрация на принадлежност, чрез което социалната идентичност се формира и утвърждава. За мнозина приготвянето на ястия от родината е начин да се съхрани усещането за дом и традиция. В изследваната група установих, че повечето студенти се стремят да намират познати съставки и подправки, като пазаруват от определени магазини или пренасят продукти от собствената си страна. При липса на характерни продукти те прибягват до адаптация – замяна на съставки и комбиниране на местни с традиционни вкусове.

Постепенно с удължаването на престоя чуждестранните студенти започват да включват трайно и елементи от българската кухня – баница, шопска салата, лютеница, таратор, кисело мляко – като част от процеса на културно сближаване. Припознават определени храни, като например дзадзики и мусака. За някои това се превръща в естествена форма на интеграция, при която храната се превръща в посредник между културите. Сами разкриват, че българската и гръцката кухня имат много сходства, тъй като са част от балканската и средиземноморската гастрономическа традиция. Ето някои общи храни и ястия.

Салати и зеленчуци – шопска салата / хориатики салата – домати, краставици, пипер, лук, сирене (сирене тип „фета“ за Гърция). Печени зеленчуци – патладжани, чушки, домати. Студентите 1, 4, 5 и 6 в хориатики салата заменят сиренето „Фета“ с най-близкия му аналог българско сирене (често това е „Дунавия“, козе или овче меко сирене), подправят само със зехтин и лимон. Традиционната българска лютеница консумират под формата на салата, към която добавят маслини и пресен магданоз.

Сирена и млечни продукти – бяло саламурено сирене и „Фета“; кисело мляко с висока масленост – често използвано като основа за сосове и десерти.

Ястия с тесто – баница / пита: тестени изделия с плънка от сирене, спанак или месо; питки и хлебчета, често с яйца или сирене. Относно гъцките гироси, които се предлагат в Пловдив, Студентите 1 и 4 споделят, че наподобяват вкуса на оригинала, но характерните подправки за месо са различни и липсва оригиналният вкус на соса „дзадзики“.

Месо и грил – кебапчета и кюфтета: в България – на скара; в Гърция – подобни кефтедес; скара от агнешко (включително дреболии), пилешко или свинско. Бобови и зърнени – леща, боб, нахут: често приготвяни като яхнии или супи; ориз – в пълнени чушки, сарми и други. Всички студенти съобщават, че добавят в българските готвени храни (обикновено купени готови) подправки, които им липсват – обикновено това са риган, розмарин, мащерка.

Десерти и сладки – баклава: и в България, и в Гърция е популярна; локум, медени сладки, сладкиши с ядки.

Алкохол и напитки – ракия/узо: традиционни спиртни напитки; вино и черен чай.

Социализация и общностна подкрепа

Гръцките студенти поддържат силна връзка с родната си култура чрез езика, кухнята, традициите и националните празници. Те се определят като „гръцки граждани“, но също така развиват нова идентичност като международни студенти, което им позволява да се адаптират към чуждата академична среда. Те се стремят да изграждат собствени социални мрежи, които компенсират липсата на семейството и познатата среда. Те функционират като защитна среда, където участниците обменят информация, оказват си взаимна подкрепа и споделят опит. Общностните събирания около религиозни празници – Коледа или Великден – не само възпроизвеждат културни модели, но и създават чувство за сигурност и временна допълнителна принадлежност[1]. Студентите 1, 4, 5 и 6 съобщават, че ако нямат възможност да пътуват до родината си, се стремят да приготвят с наличните продукти празнична трапеза по гръцки. Студент 3 съобщи, че няколко пъти е гостувал на българи, опитвал е тяхната храна и е станал част от техните традиции, за които констатира, че има много еднакви вкусове и ритуали – например козунака по Великден, агнешкото месо по Великден и Гергьовден, ходенето на църква в точно определени дни.

В същото време тези студенти проявяват интерес и към университетски събития, организирани от ПУ – Пловдив, като например информационни срещи по различни проекти, културни събития. Такива прояви са различни фестивали, кулинарни вечери, изложби и концерти, които създават двупосочна културна комуникация и стимулират междукултурното разбирателство. Моите информатори не възприемат

[1] Казвам това с уговорката, че те празнуват тези празници в родината си поради близкото ѝ разположение и улесненото преминаване на границите.

8 декември за голям празник, с времето разбират, че българските студенти го отбелязват с неколкодневни празненства, но гърците рядко стават част от тях. Предпочитат при струпването на почивни дни да си пътуват до родните места. По отношение на българската музика – едва в края на обучението си вече знаят имена на български изпълнители, като те са основно от попфолк жанра, най-често цитираното име е на Слави Трифонов и популярни фолк певици.

Влияние на дигиталните технологии

Развитието на комуникационните технологии оказва двойствено влияние върху интеграционния процес. От една страна, социалните мрежи и онлайн приложенията поддържат връзката със семейството и приятелите в родината, което намалява усещането за изолация. От друга, прекомерното им използване често води до ограничен контакт с местната среда и отслабва мотивацията за усвояване на българския език. На определен етап липсата на езикова компетентност на нивото, което се изисква, за да се изучава дадена специалност във ВУЗ, е сериозно ограничение и пречка пред финализирането на обучението на тези студенти. Практиката показва наличието на отпаднали студенти (особено в специалността „Право“) заради невъзможността им да се справят с обучението, което се провежда на български език. Ето защо владеенето на българския език е ключов фактор за социалната и академичната интеграция и в крайна сметка за успешното обучение. Студентите, които владеят езика добре, участват в академичния живот, университетските инициативи и социални събития. Липсата на езикови умения ограничава взаимодействията им в новата среда, влияе на тяхната културна адаптивност и те често остават и по-малко интегрирани на новото място. Студент 1, чиито родители са завършили висшето си образование в България, се оказва най-интегриран заради липсата на езикова бариера, развит вкус към български храни, висока толерантност към традиционните навици на българите. Ето защо чрез културното му вписване и неговите академични резултати са много добри и обучението му протича гладко.

Гръцките студенти често изграждат приятелства както с други чуждестранни студенти, така и с български колеги, което не може да се наблюдава при студентите от другите културно-религиозни общности. Те участват в академични и културни инициативи, като Orientation Days, Erasmus програми, университетски клубове и празници. Тези дейности подпомагат тяхната интеграция и развиват мултикултурна

компетентност. Вътрешната им мотивация (Райън, Деси 2000: 69), изразяваща се в личен интерес към българската култура и език, подпомага дългосрочното усвояване и ангажираност и се забелязва тенденцията, че колкото по-мотивирани са в усвояването на езика, толкова по-успешна е и адаптацията към българската култура и среда, и обратното. Външната мотивация (Райън, Деси 2000: 74) – напр. академични изисквания, очаквания от семейството или средата, насърчава постигането на тези цели, но често е без особена ефективност, т.е. постига се ниво на повърхностно включване на студентите в новата среда без задълбочено разбиране и вписване. Комбинацията обаче от двата вида мотивация е най-ефективна за успешно интегриране и поддържане на културната идентичност, което не се наблюдава често в целевата група.

Облекло и визуални символи – външният вид обикновено е сред най-видимите маркери на културната идентичност. При наблюдаваната от мен група е трудно да се набележат характеристики, доказващи по безспорен начин, че тези студенти са граждани на чужда държава и са чужди за изучавания терен, преди всичко заради близките културни модели и географската близост. Облеклото не функционира като визуален маркер на идентичността, тъй като чрез него не се индикира културна принадлежност, социален статус, групова идентичност или индивидуални ценности. Студентите 2, 4 и 5 споделят, че пазаруват облекла от големите търговски вериги, но в България основно разглеждат и набелязват, а в Гърция купуват (основно онлайн) – заради по-ниските цени и големите промоции.

Изводи и заключение

Животът на чуждестранните студенти в България представлява сложна мрежа от културни взаимодействия, социални практики и лични преживявания. Престоят им в нова държава се превръща в своеобразен експеримент на културна адаптация, при който идентичността непрекъснато се пренарежда и осмисля наново.

От една страна, студентите преживяват процеси на интеграция – усвояват местните норми на поведение, включват се в академичния живот, развиват умения за общуване в различна социална среда. От друга, те съзнателно съхраняват културните маркери, които ги свързват с родината – езика, храната, празниците, религиозните практики. Това двойно движение – към адаптация и към запазване на различието – очертава спецификата на тяхната идентичност в мултикултурния контекст.

Носталгията по родното не е само емоционална реакция, а често действа като културен двигател. Тя мотивира студентите да поддържат и преосмислят своите традиции, като същевременно ги адаптират към новата реалност – такъв пример е комбинираната кухня. В резултат на това се формират хибридни културни практики – комбинации от родни и български елементи, които свидетелстват за гъвкавостта и динамичния характер на идентичността.

Опитът на чуждестранните студенти показва, че успешната интеграция не означава заличаване на различието, а способност за диалог и междукултурно разбиране. Усвояването на местни културни елементи не подкопава националната принадлежност, а разширява нейния смисъл, превръщайки я в по-отворена и адаптивна форма.

Престоят в чужда среда стимулира личностното израстване – развиват се автономност, отговорност и културна чувствителност. Чрез ежедневни предизвикателства студентите придобиват умения за междукултурна комуникация и толерантност, които остават трайни дори след завръщането им в родината.

В този смисъл животът в Пловдив може да бъде разглеждан като лаборатория на културното взаимодействие. Той съчетава академична дисциплина и социална динамика с възможността за реален междукултурен обмен. Българската среда – макар и различна – предоставя пространство, в което чуждестранните студенти не само се обучават, но и изграждат устойчива, многопластова идентичност.

Обобщено, техният опит демонстрира, че културната идентичност не е статично притежание, а процес – резултат от непрекъснато взаимодействие между собственото и чуждото. Способността да се съхрани индивидуалната културна основа, като същевременно се възприемат нови социални и културни модели, е основна характеристика на модерната личност в глобализиращия се свят.

Литература

Байрам 2006: Byram, M. Languages and Identities. Strasbourg. // *Council of Europe*, 2006, p. 6 – 9. <https://rm.coe.int/preliminary-study-languages-and-identities-intergovernmental-conferenc> (11.11.2025).

Бурдийо 1984: Bourdieu, P. *Distinction: a social critique of the judgement of taste.* London: Routledge & Kegan Paul, 1984.

Ветова 2025: Ветова, Д. Общо 16 995 чуждестранни студенти се обучават в страната през академичната 2024/2025 година и те са повече със 779 от предходната година. [Vetova, D. Obshto 16 995 chuzhdestranni studenti se obuchavat v stranata prez akademichnata 2024/2025 godina i te sa poveche sas 779 ot predhodnata godina.] // *Българска телеграфна агенция.* <https://www.bta.bg/bg/news/lik/905010-obshto-16-995-chuzhdestranni-studenti-se-obuchavat-v-stranata> (5.06.2025).

Дичев 2002: Дичев, И. *От принадлежност към идентичност. Политика на образа.* [Dichev. I. Ot prinadlezhnost kam identichnost. Politika na obraza.] София: Лик, 2002.

Ериксън 1996: Ериксън, Е. *Идентичност: младост и криза*. [Erikson, E. Identichnost: mladost i kriza.] София: Рива, 1996.

Йорданова 2014: Йорданова, Н. Познание и възпитание чрез народните празници, традиции и обичаи. [Yordanova, N. Poznanie i vazpitanie chrez narodnite praznitsi, traditsii i obichai.] // *Научни трудове на Русенския университет „Ангел Кънчев“,* том 53, серия 6.2. Русе: Университетски издателски център, 2014, 244 – 247.

Калхун 1991: Calhoun, C. The Problem of Identity in Collective Action. // *Macro Micro Linkages in Sociology.* Joan Huber (Ed.). Newbury Park, California: Sage Publications, 1991, 64 – 67.

Райън, Деси 2000: Ryan, R. M., Deci, E. L. Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being. // *American Psychologist*, 2000, 55 (1), 68 – 78.

ПЛОВДИВСКИ УНИВЕРСИТЕТ „ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ“ – БЪЛГАРИЯ
НАУЧНИ ТРУДОВЕ, ТОМ 63, КН. 1, СБ. А, 2025 – ФИЛОЛОГИЯ,
PAISII HILENDARSKI UNIVERSITY OF PLOVDIV – BULGARIA
RESEARCH PAPERS, VOL. 63, BOOK 1, PART A, 2025 – LANGUAGES AND LITERATURE

DOI 10.69085/ntf2026a245

УЛИЧНОЕ ИСКУССТВО КАК ФОРМА КОММУНИКАЦИИ

Радослав Славомирски
Университет Яньского – Международный университет социальных, медицинских и юридических наук

STREET ART AS A FORM OF COMMUNICATION

Radosław Sławomirski
Uczelnia Jańskiego – Międzynarodowa Uczelnia Nauk Społecznych, Medycznych i Prawnych

radoslaw.slawomirski@gmail.com

Various forms of street art have become such a part of the urban landscape that their presence today is no surprise. Street art is not only a form of artistic expression but also a tool for communicating important social issues. Its creators cannot be denied the right to express values, and often to build local identity, by combining images, symbols, and inscriptions on city walls. Thanks to its authenticity and directness, street art can transform into a political manifesto of sorts. Street art is characterized by unconventional forms and high accessibility, which evokes emotions and provokes reflection and discussion.

Key words: street art, communication, culture, identity, history

Введение

Для начала обратимся к дефинициям понятий, непосредственно связанных с указанным предметом анализа. Итак, *поп-культура* (пол. *kultura popularna*) в *Словаре польского языка* издательства PWN определяется как «культура, предназначенная для массового потребителя», или как «массовая культура». Массовая культура описывается в работе А. Клосковской (Клосковска 1980) как доминирующий тип современной культуры, который воспринимается массовой аудиторией посредством средств массовой информации. Понятие «идентичность» (пол. *tożsamość*) в *Энциклопедии PWN* определяется как когнитивное

осмысление человеком самого себя во всех возможных отношениях как с самим собой, так и с внешним миром. На основании приведённых определений можно сделать вывод, что *стрит-арт* (*уличное искусство*) является элементом популярной культуры. В настоящей статье предпринимается попытка ответить на вопрос о том, какова роль стрит-арта в социальном коммуникационном процессе и может ли он рассматриваться в качестве инструмента формирования локальной идентичности (см. Шацки 2023).

К истокам стрит-арта

Стрит-арт – это не только «каракули», но и продолжение древней традиции визуальной коммуникации. Уже первые человеческие сообщества оставляли знаки: наскальные росписи выполняли функцию сообщения и формы коллективной фиксации опыта. Несмотря на то, что сегодня стрит-арт ассоциируется прежде всего с современным городом, его истоки восходят именно к наскальным росписям. Пещерные изображения были не только эстетическими объектами, но и знаками, повествованиями, рассказывающими истории древних сообществ. Это свидетельствует о том, что изображения издавна выполняли функцию коллективного нарратива. В современном контексте образы, присутствующие в городском пространстве – граффити и муралы, – выступают в роли своеобразной хроники эпохи. Они по-прежнему выполняют функцию медиума социальной коммуникации, как признается в исследованиях Чарнецкого, Кураша и Стасяка (Чарнецкий, Кураш, Стасяк 2015: 12 –15). Это подтверждает, что визуальные образы всегда были и остаются неотъемлемым элементом человеческого общения, соединяя прошлое с настоящим. Человек изначально стремился оставить след – сигнал: «Я был здесь. Я думал. Я чувствовал». Стрит-арт продолжает эту потребность. Сегодня уличные художники делают то же самое – лишь вместо пещер используется бетон, а вместо племени – городское сообщество.

Стрит-арт как форма коммуникации

Целью настоящей работы является не эстетическая оценка, а понимание уличного искусства как формы социального высказывания. Стена становится носителем альтернативного голоса – без цензуры, без официального разрешения, без закономерных рамок. Улица выполняет функцию независимого медиума, свободного от контролируемых каналов передачи информации.

Уличное искусство, в разговорной речи именуемое стрит-артом, представляет собой явление, сочетающее в себе художественную экспрессию, общественную коммуникацию и культурную критику. Оно не сводится исключительно к эстетическому украшению городского пространства, но прежде всего выступает как инструмент общественной коммуникации – способ выражения эмоции, протеста, идентичности и коллективной памяти в публичном пространстве.

С антропологической точки зрения стрит-арт может интерпретироваться как культурный текст, который фиксирует и раскрывает социальный опыт городских жителей. Стена в данном контексте становится медиумом, а городское пространство – сценой диалога, на которой переплетаются индивидуальные нарративы и коллективная память (Чарнецкий, Кураш, Стасяк 2015: 44 – 47). В этом смысле город перестаёт быть лишь фоном повседневной жизни и предстает как живой организм смыслов, на поверхности которого запечатлеваются следы человеческих переживаний, идей и эмоции. Каждая стена, виадук или автобусная остановка может «говорить» и передавать содержания, которые зачастую не находят места в официальном дискурсе средств массовой информации или официальных структур.

Антропологическое измерение стрит-арта показывает, каким образом человек посредством творческой деятельности возвращает себе значимость в пространстве, которое в условиях современных мегаполисов нередко оказывается анонимным и доминируемым коммерцией. Произведение на стене становится следом присутствия, актом коммуникации и способом формирования сообщества смыслов в условиях городского хаоса (Чарнецкий, Кураш, Стасяк 2015: 42 – 45).

Уличное искусство является важной частью городского ландшафта. Оно доступно каждому, формирует диалог между художником и обществом, побуждая к взаимодействию и рефлексии (Беньковска, Уминьска-Тытонь 2017: 38 – 41).

Изначально уличное искусство носило некоммерческий характер, что обеспечивало художникам свободу самовыражения без давления рыночных механизмов. Это, в свою очередь, позволило привлечь внимание к значимым социальным проблемам.

Существенной характеристикой стрит-арта является его эфемерность. Подобные произведения нередко носят временный характер, что побуждает зрителей воспринимать и ценить их в конкретный момент (Чарнецкий, Кураш, Стасяк 2015: 59 – 62). Именно эта мимолётность придаёт уличному искусству особую значимость и выразительную интенсивность.

Уличное искусство представляет собой мощный инструмент коммуникации. Для обоснования этого тезиса следует начать с художественной экспрессии: стрит-арт предоставляет авторам возможность самовыражения вне коммерческих ограничений, что делает его аутентичным и искренним медиумом передачи смыслов (Беньковска, Уминьска-Тытонь 2017: 44 – 47).

Ещё одним исключительно важным аспектом является взаимодействие с аудиторией. Благодаря ему стрит-арт приобретает коммуникативную силу, формируя связи между художником и обществом. Данная интеракция превращает уличное искусство в пространство диалога и рефлексии. Не следует забывать и о социальном и коммуникативном потенциале этой формы художественной деятельности.

Рассматривая элементы, формирующие «уличное искусство», во-первых, нужно обратить внимание на *тег* – своего рода подпись художника, его отличительный знак, фиксирующий присутствие автора в городском пространстве. Это не просто граффити, а персональный маркер, сообщающий: «Я был здесь, это я».

Следующим инструментом является *бомбинг* – быстрое покрытие больших поверхностей, зачастую осуществляемое в ночное время, что требует смелости и решимости. Бомбинг несёт выраженный средовой и идентификационный посыл: это форма экспрессии, говорящая о нас самих и о пространстве, в котором мы живём. Как теги, так и бомбинг отражают идентичность художника и его отношение к окружающему миру, выступая своеобразным текущим комментарием, вписанным в городскую среду.

Особое место занимают *трафареты* – быстрый способ тиражирования изображений, основанный на вырезании шаблона и нанесении рисунка на поверхность с помощью краски. Эта техника позволяет многократно воспроизводить один и тот же образ в разных местах, благодаря чему сообщение становится более заметным и действенным. Примечательно, что трафареты нередко несут политические или иронические смыслы, что превращает их в мощный инструмент публичной коммуникации (Чарнецкий, Кураш, Стасяк 2015: 73 – 76). Возможность быстрого воспроизведения делает трафарет не только художественной формой, но и важным средством идейного высказывания. Их можно рассматривать как своеобразные современные «плакаты», способные удивлять и побуждать к размышлению.

Иное измерение имеют *наклейки* и *влепки*. Прежде всего следует отметить их форму – они чрезвычайно мобильны и легко размещаются в различных точках города, что обусловливает их популярность. С

точки зрения содержания наклейки выполняют функцию носителей лозунгов и комментариев: даже небольшая поверхность часто передает значимое сообщение. Контекст их использования также играет важную роль. Влепки можно обнаружить практически повсюду в городском пространстве, что делает их разновидностью современного миниатюрного граффити – способом быстрого и эффективного самовыражения в публичной среде.

Муралы, формирующие новое качество городского ландшафта, выходят далеко за рамки чисто эстетической функции. Они выражают социальные и культурные идеи и нередко являются результатом коллективной работы нескольких художников. Именно совместное творчество придаёт им дополнительную глубину и усиливает смысловой потенциал. Муралы играют важную роль и в программах городской реновации: благодаря им запущенные пространства получают новую жизнь и образовательную функцию (Беньковска, Уминьска-Тытонь 2017: 88 – 94). Современный мурал не только украшает, но и обучает, вовлекая сообщество в новые способы мышления и действия.

Особенно важен интерактивный характер стрит-арта. Инсталляции, реагирующие на присутствие прохожего, представляют собой не просто уличное искусство, а комплексный опыт, вовлекающий как пространство, так и человека. Стрит-арт превращается в динамичную сцену, где каждый может стать частью художественного действия. Такой подход выходит за пределы традиционных настенных форм, вступая в диалог с окружающей средой.

С развитием технологий уличное искусство всё активнее проникает в цифровое пространство: современные муралы существуют не только на стенах, но и в Интернете. Это явление расширяет радиус воздействия стрит-арта и открывает новые возможности для документирования и распространения произведений, превращая сеть в альтернативное выставочное пространство. «Улица» становится доступной из любой точки мира, а взаимодействие с ней больше не ограничивается физическим присутствием. Нередко мурал существует в реальности лишь короткое время, тогда как в цифровой среде он превращается в вирусный образ, мем или символ. Улица переходит в сеть – а сеть возвращается на улицу. Это двойное существование произведений искусства – в офлайн- и онлайн-пространстве – делает стрит-арт более динамичным и универсальным.

Функции уличного искусства

К основным функциям уличного искусства принадлежит, во-первых, экспрессивная функция. Стрит-арт позволяет художникам выражать собственные эмоции и взгляды, выступая пространством аутентичности и искренности. Во-вторых, фатическая функция. Уличное искусство устанавливает контакт с адресатом: мурал становится местом диалога между художником и обществом. Третьей является конативная функция. Уличное искусство обладает способностью воздействовать на поведение локальных сообществ, вдохновляя их на действие либо побуждая к рефлексии (Беньковска, Уминьска-Тытонь 2017: 51 – 54). Референциальная функция позволяет художникам передавать значимую информацию и социальный контекст, акцентируя внимание на актуальных проблемах и вызовах, с которыми сталкивается сообщество. Примером могут служить муралы, затрагивающие темы изменения климата или прав человека (Чарнецкий, Кураш, Стасяк 2015: 81 – 85). Переходя к поэтической функции, следует подчеркнуть её ориентацию на эстетическое воздействие произведения. Именно форма и красота привлекают внимание и вызывают эмоции (Беньковска, Уминьска-Тытонь 2017: 57 – 60). Эстетика нередко провоцирует рефлексию, трансформируя повседневное городское пространство в своеобразную галерею искусства. Наконец, метаязыковая функция представляет собой способ комментирования социальной реальности и существующих норм. Художники используют её для постановки под сомнение статус-кво и стимулирования общественных изменений (Чарнецкий, Кураш, Стасяк 2015: 92 – 96). Совокупность перечисленных функций демонстрирует, насколько многогранным и мощным медиумом коммуникации является уличное искусство.

Уличное искусство обладает значительным потенциалом трансформации городского пространства. Достаточно представить себе серые жилые дома, которые благодаря муралам обретают жизнь, цвет и эмоциональную выразительность. Речь идёт не только об эстетическом измерении, но и об альтернативе для хаотичной рекламной визуальности, нередко доминирующей в городском ландшафте. Посредством стрит-арта окружающая среда становится более дружественной и вдохновляющей. По исследованиям Беньковской и Уминьской-Тытонь, многие города рассматривают стрит-арт как возможность придать запущенным пространствам новую визуальную ценность. Старые фабрики, серые жилые дома, заброшенные здания становятся своеобразными «полотнами» для уличного искусства. Муниципаль-

ные власти всё чаще воспринимают муралы как инструмент ревитализации городской среды. Вместо билбордов появляются изображения с содержательным посланием, а улица начинает напоминать галерею под открытым небом (Беньковска, Уминьска-Тытонь 2017).

Муралы – это нечто большее, чем просто искусство; они представляют собой способ выражения локальной идентичности. Стоит задуматься о том, каким образом эти настенные росписи трансформируют городское пространство. Муралы не только оживляют городскую среду, но и становятся местами встреч, где жители могут взаимодействовать и формировать чувство общности. Благодаря им улицы обретают «душу» и характер. Прежде всего муралы отсылают к истории тех мест, которые они украшают, становясь визуальными символами идентичности для локальных сообществ. Стрит-арт способен рассказывать историю пространства – примером могут служить муралы, посвящённые Варшавскому восстанию, шахтёрам Силезии или судостроителям Гданьска. Жители начинают идентифицировать себя с этими образами, фотографируют их, показывают туристам, что превращает муралы в форму локальной гордости и средства культурной репрезентации. Прежде всего муралы выступают как медиум, выражающий эмоции и социальные комментарии, представляя собой форму визуальной демократии. Каждый человек, независимо от социального статуса или доступа к институциональным формам культуры, получает возможность выразить свои взгляды. Это искусство, которое даёт голос сообществам и создаёт пространство для диалога о насущных проблемах. Художественные высказывания становятся доступными широкой аудитории, обогащая коллективный социальный опыт.

Уличное искусство, таким образом, является не только эстетическим явлением, но и «живым полотном» для выражения социальных и политических эмоций. Данный вид художественной практики позволяет авторам открыто формулировать собственную позицию по актуальным общественным вопросам. Это исключительно мощный инструмент, усиливающий сообщества и предоставляющий им голос в публичной дискуссии. Каждая линия и каждый цвет могут выступать в роли манифеста стремления к изменениям. Визуальный протест, о котором пишут Беньковска и Уминьска-Тытонь, нередко представляет собой прямой вызов институтам власти. Уличное искусство в своём наиболее критическом измерении становится голосом тех, чьё мнение зачастую остаётся неуслышанным. Оно напоминает о фундаментальной значимости художественной свободы в обществе. Стрит-арт реагирует незамедлительно: когда политика терпит неудачу, когда происходит нечто социально зна-

чимое, стена превращается в пространство выражения протеста. Это бунт, зафиксированный аэрозольной краской, – краткий, сильный и бескомпромиссный. Зачастую он оказывается более искренним, чем многие публичные выступления в средствах массовой информации (Беньковска, Уминьска-Тытонь 2017).

Исторические и патриотические муралы могут выступать в качестве мощного образовательного инструмента. Они транслируют локальные истории и ценности, что делает их исключительно важным элементом публичного пространства. В исследованиях подчёркивается, что муралы всё чаще выполняют образовательную функцию, так как они напоминают о личностях, событиях и ценностях, значимых для сообщества. Именно благодаря таким инициативам стрит-арт приобретает новую, образовательную роль в обществе, поскольку историю преподаёт не только школа – её «преподаёт» и стена. Муралы, посвящённые повстанцам, локальным героям и важным историческим событиям, функционируют как своеобразные уроки под открытым небом. Прохожий может и не стремиться к обучению, однако визуальный образ всё равно запоминается.

Стрит-арт играет фундаментальную роль в формировании гражданских установок. Он становится инструментом, побуждающим сообщества к рефлексии над локальной историей и системой ценностей, напоминая о том, что является значимым для данной общности. Более того, уличное искусство вовлекает граждан в социальную активность, стимулируя их к участию в жизни местного сообщества. Это искусство не только украшает пространство, но и активизирует его. Благодаря стрит-арту города становятся не просто местами проживания, но и пространствами обучения и действия. Уличное искусство не предлагает готовых ответов – оно провоцирует, задаёт вопросы, воспитывает критическое мышление, заставляя остановиться и задуматься: «Что хотел сказать автор?» и «Согласен ли я с этим?».

Всё чаще жители привлекаются к совместному созданию муралов – в проекте участвуют дети, молодёжь и представители старшего поколения. В этом случае речь идёт не только об искусстве, но и о социальном процессе, формирующем связи внутри сообщества. Совместное рисование означает создание общей наррации о месте. Именно благодаря коллективному творчеству уличное искусство становится инструментом социальной интеграции: участники таких проектов не только создают эстетически значимый объект, но и укрепляют локальные связи, углубляя чувство принадлежности. Современные стрит-арт-проекты всё чаще вовлекают жителей, предоставляя им возможность участия в твор-

ческом процессе. Это не просто художественная практика, а прежде всего совместный опыт, сближающий сообщество.

Ключевая мысль заключается в том, что городское пространство является не только фоном повседневной жизни, но и пространством передачи смыслов. В городе сообщения могут быть более разнообразными и альтернативными по отношению к официальным СМИ. Как утверждают Цыборт-Зиоло и Липко (Цыборт-Зиоло, Липко 2018), муралы способны обеспечивать маргинализированным группам доступ к более широкой аудитории. Граффити и муралы позволяют высказываться тем, чей голос остаётся невидимым в традиционных средствах массовой информации – молодёжи, субкультурам, социально исключённым группам. Стрит-арт не запрашивает разрешений и не обращается к официальным органам – он просто появляется, зачастую в ночное время. Тем самым город превращается в «живую газету», наполненную неавторизованными новостями, комментариями и эмоциями.

Краткая история стрит-арта в выбранных странах

Современное граффити зародилось в Соединённых Штатах Америки, прежде всего в Нью-Йорке и Филадельфии, в 1960–1970-е годы. Это был период глубокого социально-экономического кризиса, связанного с упадком промышленности, ростом бедности и усилением расовой сегрегации. В деградированных городских районах, таких как Бронкс, Гарлем или Бруклин, формировалось поколение молодых людей, лишённых доступа к средствам самовыражения, публичному пространству и общественному признанию. Именно в этой среде граффити стало языком исключённых – формой присутствия в городе, который их игнорировал.

Первым символом данного движения стала фигура TAKI 183 – молодого греческого иммигранта из Нью-Йорка, который в 1971 году начал оставлять свои теги (псевдоним и номер улицы проживания) на стенах, станциях метро и автобусах. Его подписи появлялись в различных частях города, формируя своеобразную визуальную карту присутствия. Для многих молодых людей этот жест имел эмансипационный характер – простое, но мощное заявление: «Я существую. Я здесь».

Явление начало распространяться стремительно. Молодёжь из разных районов создавала собственные псевдонимы, разрабатывала индивидуальные стили шрифтов и соревновалась за наиболее заметные городские поверхности. Граффити стало формой протеста против анонимности и социального исключения, а также актом творческой

экспрессии – своеобразным «криком со стены», который не нуждался ни в кураторе, ни в галерее, чтобы быть замеченным.

По многим исследователям городской культуры, в том числе антропологам Джефф Феррелл и Нэнси Макдональд, граффити являлось формой восстановления «права на город» (анг. *the right to the city*). Посредством знака, цвета и букв те, кто был невидим в структурах власти, становились видимыми. Их сообщение адресовалось не элитам, а другим жителям улицы – это был внутрисубкультурный диалог, публично проявленный в городском пространстве. Именно на этом этапе формируется современный стрит-арт – как следующая стадия эволюции граффити, в рамках которой акцент постепенно смещается от буквы к образу, от конкуренции к сообщению, от индивидуализма к социальной коммуникации.

В 1980–1990-е годы граффити эволюционировало от простых тегов, являвшихся подписью и декларацией присутствия, к более сложным образам и символам с выраженным социальным посланием. Это изменение носило не только эстетический, но прежде всего коммуникативный и идейный характер: уличный художник начал использовать язык изображения для обращения к более широкой аудитории, выходя за пределы замкнутого мира субкультуры граффити. Новые техники – такие как трафарет (*stencil*), паст-ап (*paste-up*) и городская инсталляция – позволили быстро тиражировать образы, сохраняя при этом их контролируемую повторяемость. Благодаря этому сообщения художников могли появляться одновременно в разных местах, формируя своеобразную сеть визуальных идей. Городской ландшафт стал использоваться как газета или плакат, а уличное пространство – как носитель альтернативной информации. Предтечи этого сдвига, такие как Кит Харинг (Keith Haring) и Жан-Мишель Баския (Jean-Michel Basquiat), вывели уличное искусство с периферии в центр культурного дискурса. Кит Харинг начинал с простых белых рисунков мелом на чёрных рекламных щитах нью-йоркского метро. Его иконические образы – танцующие фигуры, дети в лучах света, лающие собаки – сочетали в себе радость и тревогу. Используя простую и легко считываемую форму, он поднимал темы любви, равенства и социальной эмпатии, а в 1980-е годы его творчество стало одним из первых художественных комментариев к эпидемии СПИДа, затронувшей художественные и ЛГБТК+-сообщества. Харинг рассматривал город как общее полотно, а прохожих – как участников диалога. Жан-Мишель Баския, в свою очередь, привнёс в городское пространство элементы поэзии, иронии и гнева. Первоначально он действовал анонимно под псевдонимом SAMO (*Same Old Shit*), оставляя на

стенах краткие лозунги, посвящённые абсурду современного мира и пустоте потребления. Его работы соединяли язык граффити с экспрессионистской живописью и африканской символикой, формируя своеобразный городской манифест идентичности. С их деятельностью стрит-арт вышел за пределы субкультуры, превратившись в инструмент социальной коммуникации – средство выражения протеста против неравенства, расизма, войн и коммерциализации повседневной жизни. Он приобрёл статус универсального визуального языка, понятного независимо от языка и культурного происхождения аудитории. С антропологической точки зрения эта эволюция означала изменение культурной функции уличного искусства: из формы субкультурного маркирования территории оно превратилось в инструмент символического социального диалога. Вместо сообщения «Я был здесь» оно начало задавать вопросы: «Что нас объединяет?», «Что причиняет нам боль?», «Что мы хотим запомнить?».

В течение нескольких десятилетий стрит-арт трансформировался из локального субкультурного явления в глобальный визуальный язык, способный передавать идеи, эмоции и ценности за пределами языковых и национальных границ. Именно его универсальность и доступность делают его эффективным инструментом социальной, политической и культурной коммуникации практически во всех регионах мира.

В Мексике традиция настенной живописи восходит к 1920-м годам и связана с муралистским движением, возникшим после Мексиканской революции. Такие художники, как Диего Ривера, Давид Альфаро Сикейрос и Хосе Клементе Ороско, использовали стены общественных зданий как средство образования и политической коммуникации. Муралы Риверы изображали историю страны, борьбу крестьян и рабочих, народную мифологию и идеи социальной справедливости. Их целью было обращение к широкой аудитории – людям, не имевшим доступа ни к галереям, ни к художественному образованию. В этом смысле мексиканские муралы можно рассматривать как прообраз современного стрит-арта – социального, эгалитарного и укоренённого в повседневности искусства. Для Мексики стена стала одновременно доской национальной памяти и инструментом формирования коллективной идентичности. В настоящее время эта традиция продолжается в форме социального мурализма, затрагивающего темы насилия, миграции и феминизма.

После падения Берлинской стены в 1989 году её фрагменты были освоены художниками со всего мира. Место, которое на протяжении десятилетий разделяло людей, превратилось в символ единства, свободы и художественного диалога. Наиболее известным примером

является East Side Gallery – более километра стены, преобразованного в открытую галерею под открытым небом. Здесь представлены работы более ста художников, в том числе Дмитрия Врубеля («Братский поцелуй») и Бирклея («Test the Best»), комментирующие политику, память и социальные трансформации Европы после холодной войны. Таким образом, Берлинская стена стала пространством ритуала памяти и обновления – местом, где уличное искусство взяло на себя функцию исторического памятника. В антропологическом смысле это пример того, как искусство может «возвращать» травматическое место, преобразуя его в символ коллективного катарсиса.

В Великобритании центром современного стрит-арта стал город Бристоль, откуда происходит один из самых узнаваемых художников мира – Бэнкси. Его работы, выполненные преимущественно в технике трафарета, являются примером визуальной иронии и интеллектуальной социальной критики. Бэнкси использует стену как медиум комментария к современности: его произведения обращаются к темам войны, неравенства, потребительства и лицемерия власти. Такие известные работы, как *Girl with Balloon*, *Flower Thrower* или *There Is Always Hope*, оперируют простым образом и сильным посланием. Их сила заключается в универсальности – они понятны зрителям независимо от языка и культурного контекста. Благодаря Бэнкси стрит-арт приобрёл статус глобального языка социальной коммуникации: его произведения, тиражируемые в медиа по всему миру, стали частью современной дискуссии о свободе и власти.

Уличное искусство в Польше в период оккупации представляло собой нечто большее, чем лишь форму художественного выражения. В то чрезвычайно трудное время улица стала пространством сопротивления, а надписи и символы, такие как знак «Польша Борющаяся» (Polska Walcząca), играли ключевую роль в поддержании национального духа. Именно эти символы напоминали полякам, что, несмотря на информационную монополию оккупационных властей, сопротивление возможно – в том числе посредством искусства. Превращение городских стен в инструмент информационного сопротивления было не только актом мужества, но и способом сохранения надежды. В исследованиях Беньковской и Уминьской-Тытонь – попыткой преодолеть навязанное оккупантом молчание. В условиях оккупации нанесение на стены знака якоря «Польша Борющаяся» имело символический характер: даже мельчайший знак давал ощущение общности и силы. Стена брала на себя функции радио, газеты и мегафона. Каждый знак становился сообщением: «Мы не одни. Мы боремся» (Беньковска, Уминьска-Тытонь 2017).

В период коммунистического режима в Польше стена стала одним из немногих доступных каналов общественной коммуникации, находившихся вне контроля государства. В условиях цензуры и репрессий, когда свободные средства массовой информации фактически не существовали, городская стена превращалась в пространство выражения гнева, надежды и солидарности. Надписи типа «Солидарность», «Свобода», «Долой коммунизм», а также ироничные политические комментарии появлялись на стенах городов по всей стране – от Гданьска до Кракова. Эти простые сообщения представляли собой форму семиотического сопротивления: власти стремились их закрашивать, однако они вновь и вновь возникали в городском пространстве. С антропологической точки зрения подобная практика может рассматриваться как ритуал маркирования пространства – акт символического возвращения города обществу, которое в повседневной жизни было лишено голоса. Стена становилась местом формирования общности и носителем неофициальной истории. Таким образом сформировалась традиция польского стрит-арта как языка свободы и гражданского протеста. В эпоху, когда большинство медиа находилось под строгим контролем и цензурой, улица превратилась в подлинно свободный канал передачи информации. Именно на стенах рождались лозунги, несущие дух сопротивления и единства. Они являлись формой коллективного несогласия, значение которой трудно переоценить. «Солидарность» стала символом этих действий. Посредством настенных надписей распространялись идеи, находившиеся вне досягаемости цензоров. Улица играла в тот период колоссальную роль: она была не только пространством выражения протеста, но и единственным медиумом, недоступным для полного контроля власти. Простые надписи обладали огромной силой воздействия – каждый такой знак сообщал, что сопротивление продолжается. Улица становилась своеобразной «доской объявлений нации» (Чарнецкий, Кураш, Стасяк 2015).

После падения коммунистического режима граффити изменило свой характер – оно перестало быть исключительно инструментом политического сопротивления и стало образом жизни. Теги начали выполнять функцию подписи художника, манифестации присутствия: «Это моя территория». Появились цвет, типография, эстетика и стилистическое разнообразие. Девяностые годы принесли новую волну граффити, тесно связанную с культурой хип-хопа, что оказало значительное влияние на польскую художественную сцену. Хип-хоп не только ввёл новые формы выражения, такие как теги и муралы, но и стал важным средством молодёжной саморепрезентации. Молодёжь начала

использовать граффити как инструмент выражения собственной идентичности и культурной принадлежности. Это была одновременно форма протеста и утверждения – возможность артикулировать собственные ценности и чувство общности. Граффити превратилось в визуальный язык, говорящий о принадлежности и коллективности, при этом оставляя пространство для индивидуального самовыражения. Подводя итог, можно отметить, что 1990-е годы стали периодом, когда граффити утвердилось не только как художественная форма, но и как инструмент формирования идентичности и социального диалога.

В XXI веке Польша стала одним из значимых европейских центров мурализма. В таких городах, как Лодзь, Гданьск, Катовице, Варшава и Белосток, начали проводиться международные фестивали уличного искусства – в том числе Urban Forms Festival (Лодзь), Traffic Design (Гдыня) и Katowice Street Art AiR. Благодаря этим инициативам городское пространство стало восприниматься как открытая галерея, доступная всем жителям. Муралы перестали быть исключительно формой бунта и превратились в элемент диалога между художником, локальным сообществом и городом. Часть проектов поднимала социальные проблемы (такие как равенство, экология, права женщин), другие были сосредоточены на локальной истории или эстетизации пространства. Художники, такие как M-City (Мариуш Варас), NeSpoon, Chazme и Sepe, получили международное признание, создавая произведения, сочетающие выразительную форму с социальным посланием.

Уличное искусство как хранилище памяти

Мурал оживляет коллективную память сообщества. Это не просто изображение на стене, а памятник без монументальности, значительно более близкий повседневному опыту людей. Муралы выполняют функцию памятников, однако остаются более доступными для широкой аудитории. Вместо памятника на постаменте – портрет повстанца на стене жилого дома; вместо мрамора – аэрозольная краска. Это иная форма памяти – не патетическая, а живая. Мурал не отгорожен барьерами, он существует среди людей: рядом с остановкой, магазином, входом в подъезд.

Уличное искусство функционирует также как форма политического комментария. Street art является мощным инструментом политической критики, использующим язык гротеска для разоблачения абсурдов действительности и выступающим медиумом социальной коммуникации и рефлексии о власти. Первый ключевой аспект заключается в

том, что street art не только украшает публичное пространство, но и провоцирует мыслительную активность. Художники нередко прибегают к политической сатире, чтобы выразить собственную позицию и вовлечь общество в дискуссию. Во-вторых, street art как форма политического комментария способен непосредственно выявлять системные несовершенства перед широкой аудиторией, что делает его чрезвычайно влиятельным инструментом общественного воздействия.

Заключение

Уличное искусство представляет собой чрезвычайно интересный объект антропологических исследований, поскольку позволяет глубже понять процессы коммуникации, конструирования идентичности и переговоров власти в современных городских обществах. Уличное искусство является не просто живописью на стенах, а живым языком города, который рассказывает истории его жителей.

Понимание уличного искусства как формы коммуникации требует учёта его социального, культурного и политического контекста. Лишь в таком случае становится возможным в полной мере оценить его роль в формировании современной городской культуры и в процессах конструирования идентичности её реципиентов.

Литература

Беньковска, Уминьска-Тытонь 2017: Bieńkowska, D., Umińska-Tytoń, E. *Murale jako forma komunikacji społecznej*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2017.

Цыборт-Зиоло, Липко 2018: Cybort-Zioło, A., Lipko, M. *Sztuka w przestrzeni publicznej*. Kraków: Universitas, 2018.

Чарнецкий, Кураш, Стасяк 2015: Czarnecki, P., Kuras, M., Stasiak, A. *Antropologia obrazu*. Warszawa: PWN, 2015.

Феррелл 1996: Ferrell, J. *Crimes of Style: Urban Graffiti and the Politics of Criminality*. Boston: Northeastern University Press, 1996.

Макдональд 2001: Macdonald, N. *The Graffiti Subculture: Youth, Masculinity and Identity in London and New York*. London: Palgrave Macmillan, 2001.

Шацки 2023: Szacki, J. Tożsamość. // *Encyklopedia PWN*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 2023.

Клосковска 1980: Kłoskowska, A. *Kultura masowa. Krytyka i obrona*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1980.

Докторанти

ПЛОВДИВСКИ УНИВЕРСИТЕТ „ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ“ – БЪЛГАРИЯ
НАУЧНИ ТРУДОВЕ, ТОМ 63, КН. 1, СБ. А, 2025 – ФИЛОЛОГИЯ,
PAISII HILENDARSKI UNIVERSITY OF PLOVDIV – BULGARIA
RESEARCH PAPERS, VOL. 63, BOOK 1, PART A, 2025 – LANGUAGES AND LITERATURE

DOI 10.69085/ntf2026a263

ФИЛОСОФСКИ ТЪЛКУВАНИЯ НА ПОНЯТИЕТО *ВРЕМЕ* И ИНТЕРПРЕТАЦИЯТА МУ В ЛИНГВИСТИКАТА

Светла Джерманович
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

PHILOSOPHICAL INTERPRETATIONS OF THE CONCEPT OF TIME AND ITS REPRESENTATION IN LINGUISTICS

Svetla Dzhermanovich
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

djermanovic.pu@uni-plovdiv.bg

The category of time should be regarded as a fundamental philosophical and linguistic structure, the understanding of which is essential for any research on verbal tenses in the South Slavic languages. The present article outlines the historical trajectory of ideas about time, from ancient thought (Homer, Hesiod, Aristotle, and Plato), through the Christian introspective interpretation of Augustine, the concepts of absolute and relative time (Isaac Newton and Gottfried Wilhelm Leibniz), the transcendental framework of Immanuel Kant, and the German idealism of G. W. F. Hegel. Emphasis is placed on the space–time relationship and on Mikhail Bakhtin’s concept of the chronotope as a key analytical tool. From a linguistic perspective, the analysis draws on major theoretical paradigms proposed by Ferdinand de Saussure, Hans Reichenbach, Edward Sapir and Benjamin Lee Whorf, Noam Chomsky, George Lakoff, Mark Johnson, and Leonard Talmy.

Key words: category of time, space–time, chronotope, absolute time, relative time, reference

Понятието време в общонаучен смисъл е сложна, многоизмерна структура, която човечеството винаги се е опитвало да разбере и тълкува от различни гледни точки. Тъй като времето наред с пространството е

един от най-важните компоненти на съществуването, то е обект на изучаване в много науки и се отнася към основните философски категории, без които възприемането на модела на реалността е невъзможно.

Във философията категориите ***пространство*** и ***време*** приемат формата на пределно обобщено теоретико-мирогледно осъзнаване от страна на обществено-историческия субект. Човешкият стремеж е да се осмислят пространствено-времевите отношения в тяхната глобалност, цялост, противоречивост, в тяхната съотнесеност с човека, с неговото място и предназначение в света (по Кандрашкина 2011: http).[1]

Философското осмисляне на моделите на времето се характеризира с дълъг и сложен път на интерпретация на познавателната дейност, с формиране на темпоралната картина на света и ориентацията на човека във времето.

В нашата гръко-римска антична традиция първото споменаване на категорията ***време*** се среща в античната митология и древногръцката епическа поезия. Смята се, че категориите ***пространство*** и ***време*** се споменават за първи път в „Одисея“ на Омир. „Теогония“ на Хезиод съдържа концепцията за две времена: едното е цикличното време на несъвършения свят, другото е висшето време, „…в което се измерват глобалните моменти в историята на света“ (Ахундов 1985: 53).

Тези все още недостатъчно ясни идеи за съществуването на две времена се доразвиват в античната натурфилософия, във философските теории на Ренесанса и Новото време, в трудовете на мислители като Сократ, Хераклит, Платон, Аристотел, Демокрит, Декарт, Кант, Бергсон, Хегел и други.

Още през Античността **Платон** описва времето като ***движещ се образ на вечността***, което го свързва с един по-висш, идеален свят и с теорията за формите. В Платоновия модел времето често се свързва с движението на небесните тела и с идеализираната космология, в която времето е инструмент за подреждане на променящите се явления в целокупния свят. Платон разглежда времето като познавателен режим, чрез който човешкият разум осмисля непроменимото във формите. В това отношение времето функционира като връзка между реалното и идеалното, като носи структура за осмисляне на промяна и перманентност едновременно. **Аристотел** вижда времето като ***мярка за движение и промяна*** – то е обективно, но не може да съществува без про-

[1] Тук и до края на работата преводите от английски, руски и сръбски език са мои – Св. Дж.

мяна. За мислителя времето е външна метрика на сменящите се събития и процеси в природата, свързана с понятието за движение и причинност; то не е нещо самостоятелно, а модалитет на промяната, който може да се измерва чрез наличието на движения и събития. В своите задълбочени формализации Аристотел подчертава, че времето не съществува независимо, а се дефинира чрез засягащите го движения, което поставя основи за концептуализацията на времето като насочвано от обекти и моменти в пространството (Аристотел 1983: 495).

По-късно християнският философ **Аврелий Августин (Блажени)** изказва революционно твърдение – времето не е нещо външно, а вътрешно, субективно. То съществува в човешкото съзнание като спомен за миналото, преживяване на настоящето и очакване на бъдещето. Прозрението на Августин отразява интензивно въплътеното в човешката психология разбиране за времето: миналото се съхранява като памет, настоящето се преживява като сегашна точка на текущото съзнание, а бъдещето се проектира като намерение. Този вътрешен режим влияе върху езиковото говорене за времето: глаголните времена и аспектите стават средство за кодиране на записи на паметта, актуалните преживявания и очакваните проекции. В академичен контекст това възприемане подчертава, че времето не може да бъде чиста абстракция извън човешкия опит, а е конструкция на съзнанието, която се отразява и в езиковите проявления. В „Изповеди“ Августин Блажени пише: „Времето е свойство на Вселената, създадена от Бога“ (Августин 2006: 27).

Следренесансовата култура е повлияна от новата гравитационна картина на света, представена в класическата механика на **Исак Нютон** (1687), който утвърждава идеята за ***абсолютното време*** и пространството – те съществуват независимо от всичко. Тази концепция подчертава, че времето и пространството са абсолютни константи, които действат като приоритетни фундаменти на физиката и класическата механика. В основата на виждането на И. Нютон е религиозно-философската представа за божествения произход на времето, която е характерна и за Августин Блажени (354 – 430 г.). Нютоновото разбиране насочва вниманието към линейното, детерминирано време и абсолютната пространствена реалност, което по-късно се пренася и в лингвистичните модели чрез конституиране на времеви рамки – сегашно, минало, бъдеще – като независими и обективни координати на говоримото и писменото изразяване.

Нютоновата идея за абсолютно време се подлага на критика още от **Готфрид Вилхелм фон Лайбниц** (1646 – 1716), който развива релационна концепция за ***времето и пространството***. За Лайбниц времето и

пространството са системи от отношения между елементи в действителността. Тези идеи подготвят почвата за по-нататъшни теоретични разработки в лингвистиката, включително концептуалните метафори за време, които се основават на отношенията между обекти и събития.

През XVIII век доминират психологическите (Джон Лок и Дейвид Хюм) и трансценденталните (Имануел Кант) представи за времето. Дж. Лок твърди, че продължителността (дължината) е сбор от моментите на времето, а последователността на идеите в съзнанието и душата на човека представлява мярка за всички други последователности.

И. Кант въвежда ключовата идея, че ***времето и пространството*** не са свойства на външния свят, а вродени структури на нашия разум, чрез които възприемаме и организираме опита си. Тази негова теза поставя времето и пространството не като обективни характеристики на света, а като априорни условия за възприемане и мислене, което има директни последствия за лингвистичните анализи. Ако езикът е продукт на човешкия разум, той е структуриран според априорните форми на схващане и различията между езиците в способността да изразяват времеви отношения. За Кант времето има трансцендентен характер, а времевата последователност представлява безкрайно продължаваща линия.

Георг Вилхелм Фридрих Хегел (1770 – 1830) в своя труд „Философия на природата“ **(**Хегел 1975) свързва времето със самопознаващия се абсолютен дух, който е в основата на всичко. ***Времето*** произтича от настоящето, съществува само настоящето.

Макар да остава по-встрани от нашите интереси, ще спомена и един популярен, по-скоро литературоведски „прочит“ на идеята за времето и пространството. За да бъдат тезите, изводите от работните хипотези и обобщенията в по-нататъшното ни изследване достатъчно убедителни, необходимо е да обърнем внимание и върху въпроса за онтологията на т.нар. ***хронотоп***, т.е. сложната взаимовръзка между пространството и времето.

Отношенията време – пространство, художествено усвоени в литературата, М. М. Бахтин обозначава с понятието ***хронотоп*** (*времепространство*) (Бахтин 1975: 234).

По думите на **В. Н. Топоров** „…в митопоетическия хронотоп времето се сгъстява и се превръща във формата на пространството, в неговото „четвърто измерение“ (Топоров 1983: 232 – 233).

Терминът *хронотоп* за първи път е употребен в математическото естествознание и е обоснован в теорията на относителността на **А. Айнщайн**, същността на която се състои в „…установяване на

факта, че времето и пространството съществуват не сами по себе си, а се намират в такава универсална взаимовръзка, в която губят самостоятелността си и се проявяват като относителни страни на единното и неделимото времепространство“ (цит. по Философски речник 1978: 94).

Относно взаимовръзката между пространството и времето още **Г. Хегел** казва, че пространството е „…отреченото време, тъй както, обратно, снетото пространство е преди всичко точката, а развито само за себе си, е времето“ (Хегел 1975: 56).

В началото на XX век лингвистиката започва да се оформя като самостоятелна наука, отделяйки се от философията чрез изграждането на ясно дефинирани методологични принципи и формални подходи.

Фердинанд дьо Сосюр въвежда фундаменталното разграничение между **синхрония** (изучаване на езика в даден момент, като статична система) и **диахрония** (изучаване на езика в неговото развитие през времето). Това разграничаване отразява интеграцията на времето в самата структура на лингвистичната наука. И до днес синхронният анализ третира езика като системна функционална цялост в настояще време, докато диахронният подход изследва еволюцията на езиковите явления във времето, подкрепяйки историческия контекст на езиковото знание както фактологично, така и теоретично.

Малко по-късно **Едуард Сапир и Бенджамин Лий Уорф** (1982) формулират своята прочута ***Хипотеза за лингвистичната относителност,*** която „…предполага, че езикът не съществува като изолирано явление, а оказва влияние и върху протичането на познавателните процеси“ (Лурия 1984: 124). С ***Хипотезата на Сапир и Уорф*** „…е свързано всичко, което има отношение към езиковата еволюция. Ние виждаме как в различните езици структурните промени водят до промени в *наивната картина на света*, характерна за всеки отделен език. А при промяна на наивната картина на света се променя задължително и *възможният свят* (според терминологията на Яако Хинтика), т.е. индивидуалното възприемане на вселената от говорещите“ (Димитрова 2022: 38). Като обобщаваща и всеобхватна теза за универсалността на пространството и времето и тяхното езиково експлициране хипотезата на Сапир и Уорф е във фокуса на изследователския анализ на **В. Маровска:** „Човекът се подчинява на егоцентристкото разбиране за време и пространство и двете понятия са трудно разкъсваеми едно от друго. Това е изобщо характерно за европейските езици и култури (по данни на Уорф 1982: 99)“ (Маровска 2014: 66).

Времето, както и пространството често се изучават и като самостоятелни понятия, като на тези категории са посветени немалък брой публикации (Андрейчин 1944; Андрейчин, Николов, Костов 1947; Куцаров 1995; Първев 1975; Топоров 1983; Яковлева 1994; Арутюнова 1999; Чугунова 2009, 2012; Топоров 2004; Димитрова 2022; Ю. Чакърова 2013 и мн. др.[2]). Предвид невъзможността за по-подробен преглед в тази статия на цитираните разработки те са обект на наше отделно проучване, чийто фокус е именно ***времето*** в езиковедската литература на славянските езици.

През 1947 г. немският философ и физик **Ханс Райхенбах** предлага една изключително влиятелна теория за референтните времена, която систематизира времевите координати в езика и ги свързва с референтните рамки на речта. Той формулира три основни момента, всеки от които е разположен върху линията на времето, позволяващи прецизно описване на времевите отношения в изречението:

- **S (Speech Time)** – момент на говоренето;
- **E (Event Time)** – момент на събитието;
- **R (Reference Time)** – момент на референтността.

В същата теоретична перспектива, макар и от различен ъгъл, се вписва и концепцията на руския лингвист Роман О. Якобсон (1957) за т.нар. *шифтъри*. Според него определени граматични категории съчетават формална маркираност и индексална функция, тъй като „езиковите единици функционират по двоен начин: те могат едновременно да бъдат използвани и да бъдат обект на референция“ (Якобсон 1957: 130).

Глаголните времена са типичен пример за подобни единици, тъй като кодират отношението между момента на говоренето, момента на събитието и момента на референтността. В този смисъл моделът на Райхенбах (S–E–R) може да бъде интерпретиран като формално описание на онези индексални механизми, които Якобсон концептуализира като шифтъри.

От гледна точка на текстовата организация това означава, че темпоралните форми не функционират единствено като хронологични маркери, а като референтни маркери, които пренастройват референтния център и структурират вътрешната темпоралност на текста.

През същата 1957 година **Ноам Чомски** прилага подхода на т.нар. **генеративна граматика (идея за дълбинните структури)**, който

[2] По-подробно вж. библиографията към настоящия труд.

търси универсални граматически принципи, стоящи в основата на всички езици, включително и тези, свързани с ***времето и пространството***. Н. Чомски подчертава, че човешкият език е подложен на вътрешни принципи и ограничения, които позволяват на децата да усвоят граматиката на своя език без стриктно ръководство от опита (Чомски 1981). В контекста на темпоралните явления това означава, че има общи тематични схеми за времето и неговото изразяване, които се проявяват в различни езици чрез различни, но структурно сродни механизми, като времеви съгласувания, глаголни видове, употреба на времена и модални маркери, както и чрез абстрактни концепти за времето, които са въплътени в лексиката и формалните правила на граматиката.

Същностното разбиране за връзката между ***времето*** и ***пространството*** изкристализира с обособяването на **когнитивната лингвистика** през 80-те години на миналия век, когато се предлагат нови методи за изследване на зависимостите между език, мислене и възприятие. Във фокуса на когнитивната лингвистика е езикът като отражение на когнитивните процеси. Той не се разглежда като самостоятелна абстракция, отделена от мисленето, а като съвкупност от общи когнитивни механизми. Формират се когнитивните схеми чрез натрупвания от телесни и сензорни преживявания, които хората използват за структуриране на абстрактни концепти, като времето. В центъра на тези възгледи е идеята, че езиковите изрази за времето често се организират чрез пространството. Те са основни метафорични връзки между пространството и времето, които позволяват на говорещите да използват физическия си опит като база за концептуализиране на бъдеще, минало и продължителност (Чакърова 2013).

Джордж Лейкоф и **Марк Джонсън** в книгата си „Metaphors We Live By“ (Лейкоф, Джонсън 1980) предлагат абстрактните концепции като ***времето*** да се отразяват и изразяват чрез по-конкретни. Тяхната основна теза е, че ***времето*** е метафорично структурирано чрез пространството: пространството функционира като базова когнитивна категория, която служи като източник и домейн за осмислянето на по-абстрактното понятие ***време.*** Това означава, че когато говорим за бъдеще, минало или настояще, ние често използваме пространствени концепции за подреждане на времевите отношения в нашите мисловни схеми и когато формулираме изречения, които описват времеви събития, всъщност активираме пространствени репрезентации. С изрази като „предстоящи събития“ обикновено се кодира с посока напред, докато „миналото“ често се представлява „зад гърба“ ни или като нещо, което е вече отминало. Може да се обобщи, че пространството е по-базова

когнитивна категория, която служи като източник домейн за осмисляне на по-абстрактната категория „време“. Пространствената рамка предоставя структурни ориентири за организационни и класификационни операции: тя влияе върху изборите на глаголни аспекти, времеви маркери и последователности на говорене, както и върху това как се изграждат времеви сценарии в наративи и експозе. Следователно рамката за времеви отношения не е отделна от пространствената организация на мисленето, а е неразделна част от нея, като формално кодира и конституира отделните времеви елементи в езика.

Друг важен принос в този контекст има **Леонард Талми** (Талми, 2000), чийто подход към типологията на пространството и движението в езиците предоставя емпирични и теоретични основания за разбирането на ***времето*** като културно-езикова конструкция. Л. Талми анализира как различните езици кодират посоката, начините на движение и ориентациите в пространството и как тези когнитивно специфични кодове се превеждат в езикови структури. Така примерът за пространствени ориентации към движение и посока може да бъде използван за обяснение на различните начини, по които говорим за минало, настояще и бъдеще в различен културно-езиков контекст и как това отразява самото възприемане на времето.

В своето изследване на „текстовия свят, неговото обособяване и разглеждане като автономен обект“ И. Савова въвежда понятието ***текстово време***, с което определя „…времето на представяния в текста (мини)свят. То е времето, в което съществуват обектите, развиват се процесите и следват едно след друго събитията от моделирания в съответния текст „къс действителност“ (Савова 2007). ***Пространството и времето*** се приемат като различни съдържателни категории на текста, еднаквопорядкови явления с еднородни функции, организиращи се еднотипно „като модели и средства, независимо от конкретните различия“. И. Савова споделя становището на И. Р. Галперин (Галперин 1981: 87) за категорията континуум като същностна характеристика на цялостните езикови продукти, свързана непосредствено с ***времето*** и пространството (пак там). Авторката споделя убеждението, че „изследването на глаголните времена трябва да става именно в рамките на текста, а не в изолирани изречения, защото само тогава то може да излезе от сферата на простото описание и да добие обяснителна сила“ (Савова 2007: 6).

Предложеният текст очертава рамките на по-широко изследване, посветено на функционирането на темпоралните грамеми аорист и имперфект в дискурсивен план. В този смисъл изследването очертава теоретичната база за анализ на конкретна проблематика – проявленията

и текстовите функции на посочените глаголни форми. Изборът на текстовата лингвистика като възможна изследователска перспектива е обусловен от факта, че именно текстът представлява аналитичната рамка, в която се реализират и взаимодействат разглежданите темпорални грамеми.

Литература

Августин А. 2006: Августин, А. *Изповеди.* [Avgustin, A. Izpovedi.] София: Изток – Запад, 2006.

Андрейчин 1944: Андрейчин Л. *Основна българска граматика.* [Andreychin, L. Osnovna balgarska gramatika.] София: Хемус, 1944.

Андрейчин, Костов, Николов 1947: Андрейчин, Л., Костов, Н., Николов, Е. *Българска граматика.* [Andreychin, L., Kostov, N., Nikolov, E. Balgarska gramatika.] София: Държавно издателство, 1947.

Аристотел 1983: Аристотель. *Собрание сочинений в 4 томах, том 4*. [Aristotel. Sobranie sochinenij v 4 tomah, tom 4.] Москва: Мысль, 1983.

Арутюнова 1999: Арутюнова, Н. Я. *Язык и мир человека*. [Arutyunova, N. Y. Yazyk i mir cheloveka.] Москва: 1999.

Ахундов 1985: Ахундов, М. Д. Пространство и время: от мифа к науке. [Ahundov, M. D. Prostranstvo i vremya: ot mifa k nauke.] // *Природа*, 1985, № 8, 53 – 64.

Бахтин 1975: Бахтин, М. М. Вопросы литературы и эстетики. [Bahtin, M. M. Voprosy literatury i estetiki.] // *Исследования разных лет.* Москва, 1975, 234 – 407.

Бъчваров, Драганов, Стоев 1978: Бъчваров, М., Драганов, М., Стоев, Ст. *Философски речник.* [Bachvarov, M., Draganov, M., Stoev, St. Filosofski rechnik.] София: Партиздат, 1978.

Галперин 1981: Гальперин, И. Р. *Текст как объект лингвистического исследования*. [Gal`perin, I. R. Tekst kak ob¨ekt lingvisticheskogo issledovaniya.] Москва: Наука, 1981.

Димитрова 2022: Димитрова, Ст. *Вселената на езика. Диалози с проф. Стефана Димитрова.* [Dimitrova, St. Vselenata na ezika. Dialozi s prof. Stefana Dimitrova.] Пловдив: Макрос, 2022.

Кандрашкина 2011: Кандрашкина, О. О. Категория пространства, времени и хронотопа в художественном произведении и языковые средства их выражения. [Kandrashkina, O. O. Kategoriya prostranstva, vremeni i hronotopa v hudozhestvennom proizvedenii i yazykovye sredstva ih vyrazheniya.] // *Cyberleninka,* 31.01.2011,

1217 – 1221. <https://cyberleninka.ru/article/n/kategorii-prostranstva-vremeni-i-hronotopa-v-hudozhestvennom-proizvedenii-i-yazykovye-sredstva-ih-vyrazheniya> (30.10.2025).

Кант 1992: Кант, И. *Критика на чистия разум.* [Kant, I. Kritika na chistiya razum.] София: БАН, 1992.

Куцаров 1995: Куцаров, Ив. Към въпроса за граматикализираните значения на българския глагол. [Kutsarov I. Kam vaprosa za gramatikaliziranite znacheniya na balgarskiya glagol.] // *Език и свят. Съвременна филологическа проблематика. Юбилеен сборник. Т.1,* Пловдив, 1995, 23 – 29.

Куцаров 1995: Куцаров, Ив. Към въпроса за организацията на парадигмата на българския глагол. [Kutsarov I. Kam vaprosa za organizatsiyata na paradigmata na balgarskiya glagol.] // *Езиково обучение и актуални проблеми на езиковата култура,* Смолян, 1995, кн. 1, 16 – 24.

Лайбниц 1989: Leibniz, G. W. *Discourse on Metaphysics (transl. L. E. Loemker), Philosophical Papers and Letters.* A Selection, Second Edition (ed. L. E. Loemker). Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 1989a, 303 – 330.

Лейкоф, Джонсън 1980: Lakoff, G., Johnson, M. *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press, 1980.

Лурия 1984: Лурия, А. *Език и съзнание.* [Luriya, A. Ezik i saznanie.] София: Наука и изкуство, 1984.

Маровска 2014: Маровска, В. Теориите за референцията и перспективите им за съвременната лингвистика. [Marovska, V. Teoriite za referentsiyata i perspektivite im za savremennata lingvistika.] // *Славянски диалози*, Пловдив, 2014, кн. 15, 64 – 79.

Платон 1997: Plato. *Complete Works*. Ed. by John M. Cooper and D. S. Hutchinson, Indianapolis / Cambrige: Hackett Publishing Company, 1997.

Първев 1975: Първев, Хр. *Очерк по история на българската граматика.* [Parvev, Hr. Ocherk po istoriya na balgarskata gramatika.] София: Наука и изкуство, 1975.

Савова 2007: Савова, И. Категорията текстово време. // *LiterNet*. Електронно списание. 15.03.2007, № 3 (88). < https://liternet.bg/publish7/isavova/tekstovo.htm> (8.09.2025).

Савова 2007: Савова, И. Текстовото време: към адекватното познание на темпоралността на езиковите текстове. [Savova, I. Tekstovoto vreme kam adekvatnoto poznanie na temporalnostta na ezikovite tekstove.] // *Български език*, 2007, кн. 2, 5 – 18.

Талми 2000: Talmy, L. *Toward a Cognitive Semantics.* Cambridge, Massachusetts: MIT Press, 2000.

Топоров 1983: Топоров, В. Н. *Семантика и структура.* [Toporov, V. N. Semantika i struktura.] // *Пространство и текст*, Москва: Академия наук СССР, 1983, 227 – 284.

Топоров 1983: Топоров, В. Н. *Пространство и текст. Текст: семантика и структура.* [Toporov, V. N. Prostranstvo i tekst. Tekst: semantika i struktura.] Москва: Наука, 1983.

Топоров 2004: Топоров, В. Н. Еще раз о некоторых теоретических аспектах этимологии. [Toporov, V. N. Eshhe raz o nekotoryh teoreticheskih aspektah etimologii.] // *Исследования по этимологии и семантике*, Т. I. Москва, 2004, 41 – 48.

Хегел 1975: Гегель, Г. В. Ф. Энциклопедия философских наук. Том 2. Часть 3: Философия природы. [Hegel, G.V.F. Entsiklopediya filosofskih nauk. Tom 2. Chast 3: Filosofiya prirody.] // *Мысль*. Т. 64. Москва, 1975, 5 – 579.

Чакърова 2013: Чакърова, Ю. Метафорични модели на времето в българското, руското и английското езиково съзнание. [Chakarova, Yu. Metaforichni modeli na vremeto v balgarskoto, ruskoto i angliyskoto ezikovo saznanie.] // *Научни трудове на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“*, 2013 – Филологии, т. 51, кн. 1, сб. Б, 9 – 22.

Чомски 1981: Chomsky, N. *Lectures on Government and Binding.* Dordrecht,Foris, 1981.

Чугунова 2009: Чугунова, С. А. *Концептуализация времени в разных культурах. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук.* [Chugunova, S. A. Kontseptualizatsiya vremeni v raznyh kul’turah. Avtoreferat dissertatsii na soiskanie uchenoj stepeni doktora filologicheskih nauk.] Тверь, 2009.

Чугунова 2012: Чугунова, С. А. Концептуализация времени: «поворот к телу». [Chugunova, S. A. Kontseptualizatsiya vremeni: „povorot k telu“.] // *Ученые записки. Электронный научный журнал Курского государственного университета*, 2012, № 3 (23), 25 – 32.

Якобсон 1957: Jakobson, R. O. *Shifters, Verbal Categories and the Russian Verb*. Harvard University Press, 1957.

Яковлева 1994: Яковлева, Е. С. *Фрагменты русской языковой картины мира.* [Yakovleva, E. S. Fragmenty russkoj yazykovoj kartiny mira.] Москва, 1994.

Пловдивски университет
„Паисий Хилендарски“

НАУЧНИ ТРУДОВЕ
том 63, кн. 1, сб. А, 2025

Филология

Коректор: Гергана Иванова

Предпечатна подготовка: Гергана Георгиева

Печат и подвързия: Пловдивско университетско издателство

Пловдив, 2026

ISSN 0861-0029